

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Данило ЯНЕВСЬКИЙ
Олександр КРАСОВИЦЬКИЙ

10 РОЗМОВ
ПРО ІСТОРІЮ
УКРАЇНИ

Харків
«ФОЛІО»
2022

УДК 94(477)
Я60

Серія «Великий науковий проект»
заснована у 2018 році

Художник-оформлювач
М. С. Мендор

На обкладинці зображено пам'ятник Магдебурзькому праву в Києві, поставлений на честь повернення місту в 1802 р. Магдебурзького права, яке місто вперше одержало в XV ст.

Яневський Д., Красовицький О.

Я60 10 розмов про Історію України / Данило Яневський, Олександр Красовицький; худож.-оформлювач М. С. Мендор. — Харків: Фоліо, 2022. — 349 с.: іл. — (Великий наук. проект).

ISBN 978-966-03-8087-5 (Великий наук. проект).

ISBN 978-966-03-9892-4.

Наше видання присвячене одному з найбільш актуальних питань сучасної України — висвітленню Історії нашої держави. В різні періоди окремі території нашої країни були складовою частиною різних держав, що не могло не відобразитися на її етнічному складі та культурі. Треба пам'ятати, що Україна — багатонаціональна країна, і такою була завжди. Саме це зробило нашу культуру надзвичайно багатою, бо її складовими частинами стали культурні надбання різних народів. Зберегти цю культуру, її традиції — одне з найважливіших наших завдань.

І тільки сьогодні в Україні на тлі цієї етнічної строкатості почалося формування справжньої політичної нації. Якою вона буде? Як допомогти цьому процесу?

Над цими питаннями і розмірковують автори нашої книжки.

УДК 94(477)

ISBN 978-966-03-8087-5
(Великий наук. проект)
ISBN 978-966-03-9892-4

© Д. Б. Яневський, О. В. Красовицький,
2021

© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2021
© Видавництво "Фоліо", марка серії, 2018

1. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ

— *Пане Даниле, тема, на яку я зараз хочу поговорити, це кордони України та народи України. Той кордон, який є в Україні зараз, він чесний чи ні?*

— Я можу це записувати, це геніальне питання. Як сказав Блаженнійший Святослав Шевчук, якщо я не помиляюся, то саме йому належить ця формула, яка мені дуже на серце лягла: «Україна там, де б'ється українське серце».

— *Тобто кордони України в Бразилії і в Австралії?*

— Культурні, духовні — безперечно.

— *Українське серце — це що? Серце українця?*

— Це ключове питання, українське серце — серце людини, яка може жити в Гренландії, може жити в Данії, може жити в Сполучених Штатах або в Стрию, або в Чернівцях, яка розуміє роль і місце цієї території, яку ми сьогодні називаємо Україною, яка є самостійною державою, в кордонах 1991-го року, і який хоче, щоб це була територія свободи, відповідальності й розвитку людини, територія успіху, в якій сама людина визначає, що для неї є успіхом: для когось це бути видавцем, для когось прекрасним журналістом, футболістом і т. ін., але їй не нав'язують згори, як

це було при комунізмі, що успіх — це чеська стінка, кришталь, почата пляшка коньяку і килим на стіні — оце є успіх. Народи України, безперечно, це єдина правильна формула. Є народи України і є громадянство України, це треба розрізняти. В політичному сенсі, якщо ти народився, ти маєш український паспорт або хочеш його отримати, ти є українець — крапка. Далі ти можеш бути євреєм, казахом, білорусом, лемком, ким завгодно, це твоє приватне питання, це питання твоєї особистої ідентифікації, це приватне право, в яке держава не має пхати взагалі нічого. Хочеш сповідувати віру Мойсея — сповідуй, хочеш сповідувати рідну українську віру — сповідуй, але не лізь зі своїм статутом в чужий сад, я би так сказав.

— *Чудово, якщо людина живе в Україні і є громадянином України, але все-таки думає про сусідню державу як про свою власну вотчину, і через 30 років після краху СРСР вважає себе радянським громадянином, то ким є вона в такому формулюванні?*

— Вона є громадянином України, значить вся її діяльність, всі вислови публічні підпадають під дію наших законів, в тому числі і Кримінального статуту. Вона може прагнути жити в Росії, це її суверенне право: зібрав валізку, поїхав і живеш в Росії, насолоджуєшся всіма «прелестями русского мира», але якщо ти піднімаєш руку на українську державу, тим більше озброєну, то ця рука має бути відрубана відразу і без пощади. І це не тому, що

я ненавиджу цих людей, а тому що я абсолютно ясно розумію з висоти своїх років, шістдесяті п'яти майже, я розумію, що якщо тут не забезпечити природні права людини і не створити механізми їх захисту і розвитку, це може зробити тільки держава, інакше Центрально-Східна Європа отримає геморою на десятки років, тому що ці люди вже не заспокояться.

— *Ми вже тридцять років знаємо, що держава має це зробити, але вона цього не робить.*

— І не буде робити, в цьому сенсі ця держава не буде цього робити тому, що вона є тотально шизофренічною від моменту свого народження. І я, як свідок проголошення цієї Незалежності, стверджую, вона є абсолютно диким гібридом трьох державницьких формацій: терористичного режиму, людоїдського режиму УРСР — це прямо записано в законі, і лівого соціалістичного корумпованого зверху-донизу безумного режиму Директорії УНР Симона Петлюри. Я думав, що їх дві, а виявляється три: на днях з подивом для себе дізнався, що в нас є і інституція, яка вважає себе правонаступником гетьманату Павла Скоропадського, це єдина правова держава, яка тут існувала дев'ять місяців, і це Академія наук України, прямо записано в статуті, що ми є правонаступником.

— *Тобто зараз Україна є формальним правонаступником трьох держав: УРСР, УНР і є Академія наук, заснована державою Скоропадського. Повертаємось до кордонів, ми можемо міряти*

Павло Скоропадський

ці кордони або по 1991 року, що, безумовно, законно, або уявно по Київській Русі, або уявно по кордонах УНР або держави Скоропадського, так?

— Ні, існує міжнародне право, яке діє станом на цей момент. Існує Гельсінський акт про непорушність кордонів, далі починається гра, тому що УРСР не була тоді суб'єктом підписан-

ня цього договору. Брежнєв підписував від імені Радянського Союзу, і питання внутрішніх адміністративних кордонів не було в Радянському Союзі, в правовому сенсі не було врегульовано. Адміністративно-прикордонні суперечки між Казахською РСР і Російською, або Киргизькою та Туркменською, або Україною і Молдовою вирішувалися на рівні райкомів партії: пересунути туди або пересунути сюди, мало хто це знає. Тому питання це є: а) у сфері міжнародного права воно лежить у сфері великого договору підписаного, між іншим, Єльциним і Кравчуком у Києві 1993 року,

де написано, що питання це закрите раз і назавжди. Хоча треба сказати, що вони (Росія) посилаються на те, що вони мають за спиною прецедент 1991 року, коли тодішній прес-секретар Єльцина Вощанов опублікував за прямою вказівкою своїх керівників заяву (потім його дрючили за це неймовірно, її спростували, що це не вони, це його

Логотип НАН України

особиста ініціатива), в якій було чорним по білому записано, що якщо УРСР вийде зі складу Радянського Союзу, керівництво РФСР має право поставити питання про перегляд кордонів внутрішніх між Росією та Україною. Почався дикий крик і це спростували. Питання навіть не в кордонах, питання в тому, що українська держава могла би запропонувати своїм громадянам, як тільки ми отримуємо ясний, чіткий, зрозумілий людям проект розбудови модерної держави. Такої, в якій людині буде зручно жити, а не те, що ми маємо зараз, тоді питання кордонів України відпаде саме по собі, і Брянськ набіжить, і Кубань набіжить, і всі прибіжать, тому що всі хочуть по-людськи жити.

— *До цього ми повернемось. Знаємо, що колись казали, що в 1991 році кордон між цивілізо-*

Колона Магдебурзького права
у Києві

ваним світом і Росію проходив десь біля Львова. У 2004 році, коли був перший Майдан, кордон між цивілізованим світом і Росією зсунувся до Дніпра. У 2014-му ми зрозуміли, що лінія фронту пролягає між українськими військами і сепаратистами та російською армією. І ми розуміємо, що цей кордон — це раз кордон між Європою та Росією. В Європі кор-

дони поступово зникають між країнами, між народами Європи, якщо Україна не просто вибере цей шлях, а зможе його відстояти, то ми в якийсь момент станемо народом об'єднаної Європи і зможемо стирати кордони між іншими країнами Європи та Україною, але продовжувати встановлювати кордон.

— Ну є така точка зору, вона на мій смак шку-
тильгає на дві ноги, тому що треба спочатку дати
точне визначення, що ми розуміємо під терміном
«цивілізація», те що ти кажеш — Львів, відповідно
Київ і Східна лінія фронту. Цивілізація — це є міс-
це, де править писаний закон, під яким усі, ніхто
не може бути вищий, ніж закон, і в цьому сенсі цей
кордон існує до сьогодні. Люди це не розуміють на

рівні теоретичному, але розуміють на рівні світоглядному, і це лінія розповсюдження Магдебурзького права.

— *Яка доходила до Дніпра.*

— Чого ж до Дніпра? Кременчук — крайня східна точка, а далі був дикий степ.

— *Кременчук — це Дніпро.*

— Так, це Дніпро, я кажу, що це крайня точка, що в Україні чотириста сіл, між іншим малося, я не говорю вже про міста, послуговувалися Магдебурзьким правом. У нас на сьогоднішній день вкорінено на генетичному рівні в народі поняття справедливості. Справедливість — це коли всі однакові перед законом, це є справедливість, а не питання рівності, як по той бік цього умовного кордону, де рівність — це безправ'я, як всі дворяни в Російській імперії були рівні у своєму безправ'ї перед імператором і у своїй абсолютній сваволі до своїх підданих, я тільки це маю на увазі.

Оце писаний закон, в цьому сенсі ніколи не було кордону між, як ти сказав, Україною та Європою, це відразу треба відкинути, ми ніколи не були частиною європейського простору, територія сучасної України. Треба запам'ятати раз і назавжди, це все маніпулювання політиків якимись міфічними уявленнями абсолютно неосвічених і неграмотних людей, такими є більшість українських виборців, це треба розуміти. Україна завжди була частиною центрально-східного європейського простору між Балтійським і Чорним морями,

причому тільки по Білу Церкву, і трішки далі за Васильків є село Митниця, це була остання точка.

— На сході остання точка, але на південь набагато далі.

— Так, очевидно, я кажу тільки по цій трасі очевидній, яка на південь, Васильків — село Митниця, а далі антропологічний вакуум, нічого ж не було, був трохи заселений Поділ. Усі кричали Київ-Київ, це був Києво-Поділ, Києва, верхнього міста, не існувало, воно було засновано — ми перескакуємо з теми на тему — як протидія всім польським впливам. Отже, ми були частиною центрально-східного європейського простору, були частиною

В'їзд князя Гедиміна до Києва у 1321 р.
Гравюра XVIII ст.

ментальної культурної правової найбільшої імперії — Великого Князівства Литовського. І практики, побутові звичаї, одяг, культура кулінарна, наприклад, якщо ви приїдете до Литви, ви побачите, мені зрозуміло звідки — ось звідси.

— *Ми навіть побачимо караїмів, які прийшли звідси, скільки років тому? В XIV столітті, які досі утримують свою ідентичність.*

— І це теж зрозуміло трьом мільйонам литовців і абсолютно незрозуміло українцям, яким просто зробили ампутацію головного мозку і всадили 3D-принтер, який щось друкує по програмах, якими не володієш, не керуєш і не знаєш, як вони працюють.

— *Давай повернемося, ти сказав якщо тут буде дуже добре, то повернеться Кубань, Брянщина, Курщина, Стародуб, бо це було українське місто, наскільки я пам'ятаю, навіть в радянські часи Таганрог був українським містом. А що відбулося в 1954 році, чому Хрущов це зробив?*

— Прийдуть, вони приповзуть. Я би переформував це питання, це навіть не територія, прийдуть люди, і ми можемо отримати таку ситуацію, якби у нас була правильно побудована держава, а правильно побудована держава означає, що мають бути оголошені принципи, задля яких вона існує, імперативи моральні — навіщо це, чого в нас немає до сьогодні. І якщо би це було технологічно правильно зроблено, так як воно було технологічно правильно зроблено більше двохсот років

тому в Сполучених Штатах, то ми можемо отримати практичну картину, коли у нас виникне проблема, яка існує на південному кордоні Сполучених Штатів: десятки і сотні тисяч людей повзуть, лізуть, ідуть, пливуть, хочуть жити в Сполучених Штатах. Чому вони там хочуть жити? Тому що це країна необмежених людських можливостей, кожна людина бачить, наприклад, хто такий Стів Джобс і чого він досяг в житті, і там таке відкрите для всіх. Якщо Україна була б такою, то ми б отримали це все, тиск з кордонів, які би просто масово намагалися перейти.

— *Ми ж не імперія, нам не потрібно постійно приєднувати...*

— Одну хвилиночку, як це ми не імперія, а хто створив Російську імперію? Була пошматована, ампутована Гетьманщина після Богдана Хмельницького, тому що тут залишались єдині якісь поодинокі джерела якоїсь високої науки, якої просто не було в Москві, і тому масовий рекрутинг відбувався перш за все з числа наших студіозусів.

— *Це вже був другий рекрутинг, перший був в XII столітті.*

— Очевидно, другий, і вся історія Росії — це війна між двома етнічними угрупованнями, українцями і німцями відповідно, Розумовський і Берінг, хоча вони в різні часи жили.

— *Умовними німцями називали всіх, хто німий, тобто спілкувався іншими мовами.*

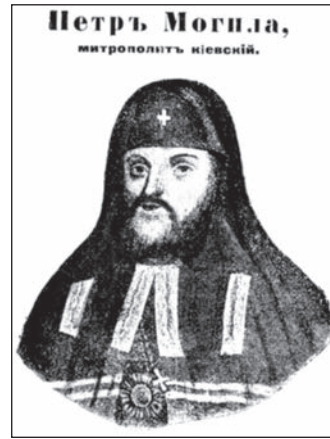
— Ні, не умовними, а просто німцями, я скажу тобі, що після Єлизавети Петрівни всі російські царі, як Петро III, вони всі етнічні німці.

— *Безумовно, але французи у них служили, вони були для росіян тими ж німцями. Німецька слобода — це було що? Це там де жили німі, тобто іноземці.*

— Про імперський статус їхня політична еліта, інтелектуальна еліта говорила для простоти. Українці ж правили Радянським союзом з 1954 року, після смерті Сталіна, коли Хрущов став першим секретарем ЦК компартії і до 1985 року, тридцять років вони рулили цією імперією, а Радянський Союз — це всі чудово розуміють, це консенсус, Радянський Союз був імперією, якою рулили, керували, визначали зовнішньополітичний курс вихідці з України. У Брежнєва — нагадаю всім, в паспорті радянському, інтернет до послуг — написано «українець».

— *А у Хрущова хоч і не написано, але він якраз і був українцем ментально, наскільки я розумію.*

— Ну принаймні Йосиф Віссаріонович так трактував, наскільки ми розуміємо.

Петро Могила.
Гравюра Л. Осипова

— Але Брежнєва Йосип Віссаріонович якраз трактував як молдаванина.

— «Кто этот красивый молдаванин?», він не знав, хто це, знав, що перший секретар ЦК компартії Молдови.

— Повертаємося, нам же не потрібна Кубань, ми ж не будемо захоплювати.

Кирило Розумовський.
Худ. Луї Токке, 1758 р.

— Ні, вона не наша.

— *І цим ми відрізняємось від наших сусідів, але ми знаємо, що на Кубані українські пісні, легенди, а як відбулося, що вони перестали бути українцями?*

— Це надзвичайно просте питання, воно довге, але воно просте, в них вибору не залишалось після окупації 1792 року, коли була пошматована Річ Посполита. Вони були на фронтірі, очевидно, етнічно вони були українці, мали всі побутові практики, але, повторюю, вони були на фронтірі, і після розбору першого, другого, третього Речі Посполитої, вони опинилися в імперії, в них постало питання збереження свого привілейованого статусу кубанських українців, створити фронтір проти Кавказу. Вони православні, зрозумілі, зі зброєю в руках боронять кордон південний проти навали і мають привілеї. Очевидно, було питання, а хто підтверджував? Підтверджувала імперська влада, і це прийняли, вони віддали лояльність за підтвердження їхніх привілеїв по факту.

— *Але через сто років після цього ще була українська мова.*

— Так, і зараз вона є, Кубанський казачий хор Захарченка в Києві ще 5 років тому до війни приїжджав, вони без акценту говорять українською.

— *Зрозуміло, повертаємось до Микити Хрущова, 1954 рік, він тільки прийшов до влади, потрібно це розуміти.*

Микита Хрущов

— Колективне керівництво.

— Фактично, особисту владу починає тільки встановлювати, поки що є Маленков, Молотов, Каганович.

— І примкнувший до них Шепілов.

— Ще Шепілова не було на цьому рівні, але Хрущов тільки встановлює свою владу, ювілей невідомо чого підписаного в Переяславі.

— Чисто ідеологічна акція.

— І тут рішення по Криму, ми розуміємо економічну складову. Крим, який не приєднано до України, постачається і підпорядковується Російській Федерації, посуха кожен рік, тепер мабуть буде точно так же, невідомо яка ситуація з інтелектуальною елітою, бо кримських татар виселено, а на їх місце КДБшники прийшли, і раптом рішення невідомо чому про приєднання Криму до України і від'єднання від України Таганрогу.

— Таганрог, довідково нагадаю, це область войска Донского завжди. Для мене цілком очевидно чому приєднали, тому що українці тримають кордон, хоча кажуть, що це гречкосії, що неправда, бо це нація воїнів, вона тисячу років була щитом проти Степу, цивілізація Лісу проти цивілізації Степу, але українці — абсолютна більшість насе-

лення, я нагадаю всім і собі, що дев'яносто відсотків популяції на території дев'яти російських губерній початку ХХ сторіччя — це етнічні українці, станом на 1913—1917 роки 88—89 відсотків — це сільське населення, хлібороби, менше 85 я ніде не зустрів на території дев'яти підросійських губерній: Волинська, Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Подільська. Але найважливіше, що вони носії технологій обробки землі. Кримських татар виселили з Криму в 1944-му, приїхали КГБ, хто там буде працювати? У мене просте питання.

Дмитро Шепілов

Очевидно, що це закінчилось, викинули кримських татар, депортували всіх злочинно, вони носії технології як обробляти землю, як вирощувати виноград, робити м'ясо на цих територіях без води, без мінеральних добрив, без всього того, що тут було добре відомо, це ж ручна робота. Їх виселили, а їсти треба, звідки ти будеш це возити, як ти будеш виробляти, постало це питання. Почали масово стимулювати переїзд людей працювати на землі.

- В першу чергу з України.
- А звідки, не з Марсу ж.

— Після приєднання зрозуміло, що це вже була одна республіка і навіть адміністративно, почали будувати канал.

— Ви не можете цим займатись без води.

— І канал, який дав життя, і люди, які прийшли за водою обробляти землю. Це була класична історія як в XIII—XV століттях спочатку Київська Русь, а потім Гетьманщина розширювалась на південь України тоді, правильно?

— Більш-менш, я б навіть інакше сказав, підйом Криму для мене особисто — це така сама програма підйому цілини, це можна порівняти по значенню, я би так сказав. Очевидно, що тільки українці могли це робити, і ми це бачимо сьогодні, скільки мільйонів у нас виїхало за кордон? Ми не можемо точно сказати, 7—8 мільйонів. На чому живе населення Російської імперії сучасної? На ренті, рентна економіка, яка нічого не виробляє, нафту продають, як сказав Маккейн — це є найбільша в світі бензоколонка. І він є абсолютно правий, а українці заробляють додатковий продукт, скільки ми виробляємо пшона, мінеральних добрив і всього іншого, зайдіть в будь-яку крамницю.

— Добре, а чому все-таки Таганрог віддали?

— Я не знаю, ніколи не думав над цим.

— Підемо далі на захід, Холмщина.

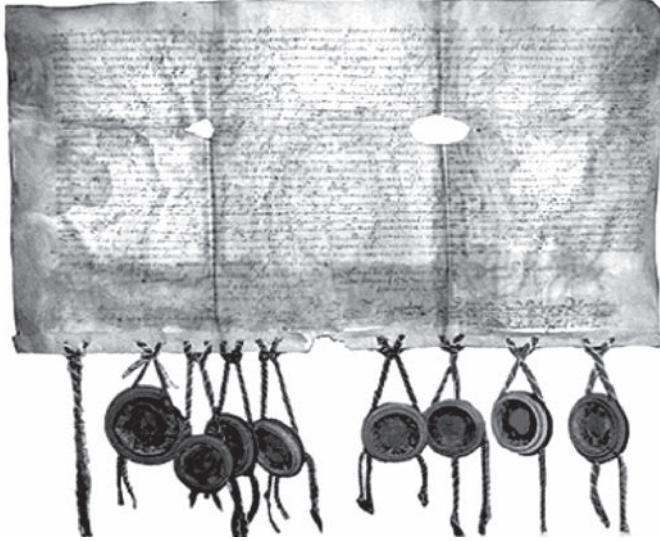
— Це все фронтіри, в яких знову ж таки, воно неприємно, але очевидна річ, культура як сьогодні, так і тоді по всьому ареалу, в тому числі

центральної Західної Європи, вона розвивалася в містах, тому що там гроші були, там де є гроші, розвивається культура.

— *І там Магдебурзьке право, і там є міщани.*

— І найголовніше — там є римо-католицькі церкви, монастирі, які з часів Бернара Клервоського були осередками високої науки. І оскільки ми є частиною юдеохристиянської цивілізації, інше питання, це добре чи погано, але це є факт, настільки ми маємо розуміти, Європа це є лицарство, католицьке духовенство, школи і третя категорія, найважливіша — купці.

Ми мусимо розуміти, міста на території Центрально-Східної Європи в межах сьогоденної Польщі і Литви, села руські, а міста — ні. Польсько-єврейсько-німецькі, саме тому частина лицарства, тобто шляхти, найбільшого лицарського ордену Європи, взагалі лицарство відфільтрувалося в культурний простір римо-католицький, а не східно-православний. Так як сьогодні люди фільтруються в англomовне середовище в багатьох сферах нашого побутового життя, відсутність англійської мови — це дискваліфікуюча ознака, ти не можеш нічого, відсутність гаджета — ти випадаєш з цивілізаційного мейнстріму, так само було і тоді. Якщо ти православний, то у тебе книжок немає навіть, є прекрасне докторське дослідження владики Бориса Гудзяка, яке називається «Криза і реформа. Київська митрополія. Царгородський Патріархат і генеза Берестейської унії», там це все

Текст Берестейської унії

написано, по пам'яті скажу. Якщо в Римі видавалося дев'ятсот книжок, то у Львові — дев'ять — і це різниця, я вже не кажу про переклади, в нас тоді не було перекладів Святого Письма.

— *В нас не було книгарень, а в Європі це був бізнес.*

— Книгарні були бізнесом з XIV століття в Італії, в Польщі наприкінці XV століття в Кракові перша відкрилася, в рік народження Коперника.

— *Книгарні почались з Італії, прийшли в Німеччину, прийшли в Польщу. І книгарні — це світська історія, а монастирі — це релігійна історія, яка несла культуру. Книгарні — це був бізнес, а видавнича діяльність була здебільшого спочатку*

в монастирях, і тільки потім, коли з переписчиків вони перейшли на друк, це стала теж світська діяльність у Майнці в Німеччині. Повертаємось до Холмщини, а звідки там українці? Коли вони там з'явилися?

— Я не знаю, я не фахівець.

— *Тоді я з іншого боку зайду, ми знаємо, що це була етнічна українська земля в Середньовіччі.*

— Я би дуже був обережний з використанням етнізму «український».

— *Руська.*

— Так, ще раз підкреслимо «руській нарід польської національності» — це офіційне тлумачення, як тепер грузин, єврей, узбек, росіянин. Як етнізм він з'являється, наскільки я розумію, в 1898 році, коли Іван Франко його використав.

— *А як до того було?*

— Ніяк не було, вони русини. Ви хто? Тутейші, я гуцул, я лемко, наприклад.

— *А в Києві?*

— В Києві де? Києва не існувало в тому вигляді, в якому знаємо сьогодні чи на початку ХХ століття, очевидно, що це польсько-єврейське місто було, куди навозили, в тому числі й мого прадіда, корінного русака, руского, студента военно-

Медаль в честь укладення Берестейської унії

медичинской академии в Санкт-Петербурге, сюди привезли, щоб він був професором в Київському університеті. Павловський його прізвище. Це був фронтір проти польських впливів тут, і Паустовський в «Киевских рассказах» це прекрасно описав.

— Але Павловський — це прізвище не російське.

— Чому? Це походить від Павло.

— Але скоріше це польсько-українське.

— Може бути, але скоріше в даному випадку він був сином православного священника, коріння далі там не знаю.

— Все ж таки Київ, можемо сказати, його мешканці раніше XII сторіччя, вони хто? Як вони називалися?

— Я поняття не маю.

— Зараз Росія каже, що вони всі були русичі, це слово, яке видумали десь вже в XIX сторіччі.

— З XIV сторіччя треба розуміти, що тут вже була римо-католицька діоцезія на Подолі.

— Це вона була вже в XIV-му після монголів, а я кажу про період до монголів.

— Я не знаю, в етнічному сенсі були племена: древляни, поляни, вони не знали слова слов'яни, це ми їх так називаємо.

— Древляни могли знати, бо вони могли так себе ідентифікувати, але після того, як прийшли варяги, все це якось називалося.

— Хвилиночку, ми називаємо їх варягами, вони називали себе русами, наприклад. Я би тут

зробив паузу і відіслав би людей до книги, на читання якої я витратив три місяці, там дев'ятсот сторінок, за редакцією Михайла Відейка, яка називається «Історія України від кімерійців до Русі». І там це все археологи прописали, і там ще раз немає етнічної складової, там є складова технологій, там є складова вірування, складова методу обробки землі, складова методів як ходити за худобою, складова ювелірне мистецтво, складова військова справа, як побудоване поле бою, там є складова будівництво, як будувати церкви чи міста. Все це там є, але етнічної складової не було і бути не могло аж до, наскільки я розумію, середини XIX століття. Відома історія, 1848 року постало ключо-

Варяги. Худ. В. М. Васнецов, 1909 р.

Символ масонської ложі
«Les Neuf Sœurs»
(«Дев'ять сестер»)

ве питання. Річ у тім, що після Наполеона Бонапарта стару Європу було зруйновано остаточно, а почався цей процес під час Французької революції, це 1789-й і далі, коли було зруйновано основний принцип легітимності влади. До того тисячі років...

— *Король від Бога.*

— Він джерело права, не просто він від

Бога, а він джерело права. Наслідок: якщо Всевишній дав нам десять заповідей, які прийняло потім те, що ми називаємо християнством, то значить, що встановлювати світські закони може тільки король або великий герцог.

— *Як же Венеція 800 років без цього жила?*

— Венеція — республіка, а я кажу про монархії, що Французька революція 1789-го зруйнувала основний принцип легітимності. І тоді в ложі «Les Neuf Sœurs» («Дев'ять сестер»), де були Вольтер, Франклін і вся ця публіка, між іншим, і доктор Гільйотен також належить до тієї ложі, який з метою гуманізації смертної кари придумав свою машинку. Вони сформулювали принцип наріжний: «глас народу — глас Божий». А який такий народ, хто такий є народ? Треба було якось означити,

«Руська трійця»

Іван Вагилевич, Маркіян Шашкевич, Яків Головацький

відділити, умовно кажучи, французів від німців чи італійців. Тоді почався цей процес, який досяг піку в 1848 року — «Весна народів», коли величезна кількість людей в різних країнах, монархіях почали ідентифікувати себе за національною ознакою, відбулись національні революції. Вони почали в Галичині, вони звідти прийшли.

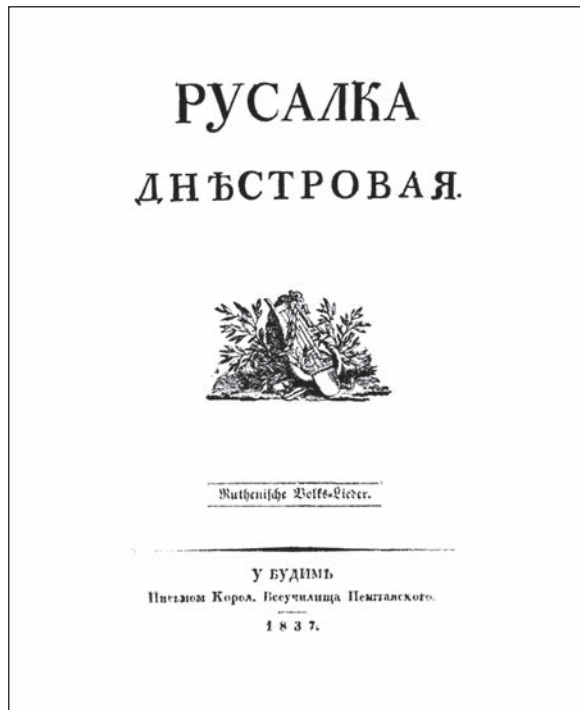
— *Австро-Угорщина.*

— Після 1772 року Галичина і Велике герцогство Буковина. «Руська трійця» виникла в греко-католицькому середовищі духовенства. Видання «Русалка Дністрова» поставило це питання з одного боку австро-угорського, по інший бік кордону російського — це відомий факт. Ми там були місяць тому, це садиба Котляревського, там пам'ятник йому стоїть на перетині двох вулиць. Садиба Котляревського і його масонська відзнака. Я все допитувався у наглядачів цього музею

чого ж нема його масонської відзнаки? Вони мене привели і показали: ось є. Там медаль така, де є «всевидяче око» з одного боку, а з другого боку вибито напис: «Не нам, Господи, а імені твоєму», чисто тамплієрський...

— Давайте скажемо, масони були в тому числі і в Російській імперії.

— Етноутворюючим фактором стали не всі, а ті, які опинилися на території «підросійських» губерній, в Малоросійській губернії, а центром тоді

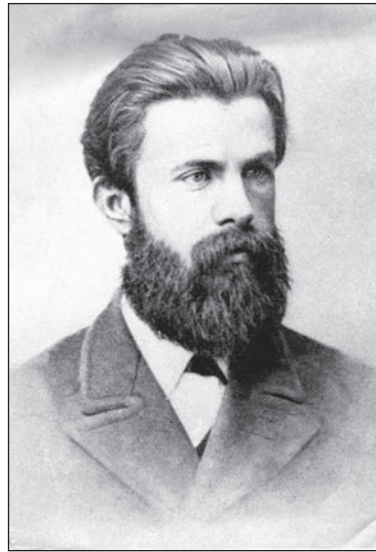

Обкладинка «Русалки Дністрової»

була Полтава. І український етнос в цьому сенсі і є вільномулярського походження. Там, у Галичині, він католицького, а тут він світського штибу. І це з'єднання привело після Котляревського, через 80 років майже, до створення козацьким нащадком Драгомановим «Старої громади», яка стала центром консолідації, пінки української інтелектуальної духовності, просто «сметанка» така. Потім «Молода громада», яка поставила це питання в площину етнічну, в площину національну, коли з'явився Грінченко, бо народ мусить мати, щоб бути окремо від інших, наприклад, від поляків, він мусить мати українську історію, українську літературу. Потім Михайло Грушевський, він створив ефемерну українську історію, історію української літератури.

— *А українську літературу створили Котляревський, Тарас Шевченко, Квітка-Основ'яненко.*

— Очевидно, народ мусить мати свою мову, словник, літературу, вірування, міфологічні уявлення про своє минуле, а про майбутнє? Ще нема. І майбутнє — це щось гравюрне, гравюри Тараса Шевченка

Михайло Драгоманов

Михайло Грушевський

«Мальовнича Україна», з якого почало розповзатися, в хорошому сенсі цього слова, саме поняття етнічної окремішності, що ми там, в майбутньому, а не там, в минулому. Це те, що радикально відрізняє нас від московитів, їхнє все життя в минулому, вони майбутнього не мають, тому у них тільки 9 Травня.

— Фактично історія закінчилася на 9 Травня 1945 року. Бо сьогодніш-

ня російська влада не визнає фактично 1991 рік, тому що Путін це називає головною трагедією для нього особисто, тому вони живуть в попередньому дискурсі.

— Так, і ми можемо точно сказати в якому, Путін живе в дискурсі Ялти і Потсдама. Щодо Ялти, ми відсилаємо знову до роботи Сергія Плохія, яка так і називається «Ялта», там все це прописано просто віртуозно, досконало.

— *Все-таки повертаємось на західний кордон України, там живуть декілька народів, які можна назвати народами, народностями, по-різному. Почнемо з лемків і бойків, вони українці?*

— Вони етнічна група. Хоча, між іншим, це досить дивна ситуація. З одного боку, ми кажемо, що вони українці, але у мене є декілька друзів у Сполучених Штатах, які абсолютно українці, але вони кажуть, якщо ти запитаєш: українець або українка?, вони відповідають: «Я — лемко». В 50-х — на початку 60-х років я особисто це бачив в Клівленді, штат Огайо — це один із штатів, де українці з кінця XIX століття мешкають, там не «Український», а «Лемківський дім».

— *Я намагаюся зрозуміти, в який момент вони виокремилися або навпаки приєднались.*

Видубицький монастир у Києві.
Офорт Т. Г. Шевченка, 1844 р.

— Треба запитати більш мудрих і досвідчених людей, аніж я, я б з цього взагалі не робив проблему, знаєш чому? Тому що ти дуже любиш повертати нас в бік Європи. Баварці, наприклад, знають, що вони не прусаки, у той самий час вони німці. Я тут не бачу взагалі ніякої проблеми.

— *Але баварці дуже люблять про себе анекдоти, що вони не німці, а баварці.*

— Тим не менше, вони німці, вони є громадянами своєї держави, говорять німецькою мовою і баварською, так само як в Сполучених Штатах. Якось мене занесло на південь Джорджії, я взагалі не розумів цієї англійської мови, дуже специфічна англійська. Є райони, наприклад, в ареалі Чикаго, дві-три години на авто туди в Вісконсін і далі, райони, де німці, шведи, заходимо — Швеція в чистому вигляді. Я не бачу в цьому проблеми, як не бачу проблеми в наявності в борщу чи в іншій справі 10 чи 15 інгредієнтів, які дуже різні.

— *1945 рік після Ялти, після Потсдаму Сталін починає рухати кордони.*

— Так, західна демократія і Рузвельт просто віддали йому багато країн на поталу, це одна з найбільших їх злочинів. Я про це багато думаю останніми роками і місяцями, річ у тім що їм було байдуже, і це драма політики і драма європейської історії. Британія вписалася у війну проти Гітлера за Польщу, а Черчилль продав Польщу іншому людоїду — від одного людоїда до іншого, чому це було так? Дві основні причини: перша, основна

причина, полягає в тому, що Черчилль, безумовно, на мій погляд, це одна з найбільш потворних фігур в європейській історії ХХ століття. Це тотальний лузер, він увійшов у війну в статусі великої держави, а закінчив дрібним сателітом Сполучених Штатів. Рузвельту було «до лампочки», він був тяжко хвора людина, він помер в квітні 1945-го. А друга причина полягала в тому, що основний театр Другої світової війни — це не Європа, а ареал Тихого океану, основний для Сполучених Штатів. І Рузвельт обстоював інтереси своєї держави так, як він це розумів, інтереси своїх виборців і не виборців також так, як він це зрозумів, їм було все одно, що Сталін зробить з поляками. Президент Сполучених Штатів це добре розумів.

— *Французи, які захищали Польщу в 1918 році, вони були настільки слабкі в 1945-му, що нічого не могли вдіяти.*

— Коли фельдмаршал Кейтель приїхав на перемовини до Потсдаму і вони зайшли в кімнату підписувати акт капітуляції, Францію представляв де Латр де Тассіньї в уніформі французькій, Кейтель подивився на нього і сказав: «Що, ці також нас перемогли?». Нема про що говорити.

— *Україна — це частина Європи?*

— Ні, Україна ніколи не була частиною Європи, це чергова маніпуляція і спосіб заробляння грошей. Для того, щоб визначити є Україна частиною Європи чи не є, треба визначити, що таке Європа.

Карл Великий

— *Давай з цього почнемо, Римська імперія — це Європа?*

— Яка з них, їх було дві: Західна Римська імперія і Східна Римська імперія, Західна після падіння Риму, після Аларіха, за декілька сотень літ при Карлі Великому трансформувалася в Священну Римську Імперію німецького народу.

— *От якраз цей момент ми і подивимось, коли була одна Римська імперія, вона територіально закінчувалась Валами Траяна.*

— Залежить де, якщо ми говоримо про Британію, це одне; якщо говоримо про територію сучасної Німеччини — Дунай, а там вона закінчувалася. Кордон до сьогодні зберігся в Шотландії, якщо мене пам'ять не підводить.

— *Тут це був кінець цивілізації чи ні? Вали Траяна в Бессарабії.*

— Ні, не зовсім так, знову ж таки — що ми розуміємо під цивілізацією? Тепер видали книгу, здається, у вашому видавництві — 800 сторінок під редакцією колеги Відейка, археолога, і я з того тексту, його читати важко, бо він дуже професій-

ний, з одного боку, з другого боку — реально ламає і зламав мої всі уявлення про те, що таке Україна. На цій території, ми будемо говорити, дивлячись один одному в очі, одна за однією змінювались формації протодержавницькі, назвемо їх так для чистоти експерименту, які існували на цих землях сотнями років: норманська, готська, західноготська, сарматська. І цей перелік дуже довгий. Вони існували, підкреслюю, сотнями років. Всі вони залишили за собою матеріальні речі, які археологи знаходять, вони залишили за собою побутові практики, способи готування ярини, способи засіву, способи прибирання, способи збереження, і це все передавалося тут з рук в руки, із уст в уста.

— *І державність йшла і з готської до сарматської, правильно?*

— Це треба читати, вони змінювались, вироджувались, вимирали — сучасної медицини не було, — відкочовували в різних напрямках, але факт залишається фактом, що на цій території, на території середнього Подніпров'я, якщо ми беремо Дніпро як вісь, століттями існували різні цивілізації, які залишили за собою видимі сліди. Скіфський курган, Товста Могила, наприклад, кожен може побачити і мало хто зрозуміє Пектораль. Я її коли в перший раз побачив, чомусь в Ермітажі, мені пояснила спеціально навчена людина, що сучасні вчені намагались відтворити технології металозварювання і металообробки і спеціальної обробки золота (на третю чверть ХХ століття,

1977 рік), та не змогли відтворити, просто не зрозуміли, як це зроблено технологічно.

— *Це було зроблено тут?*

— Греками. На замовлення скіфів.

— *У цих держав були північні кордони?*

— Очевидно були, фізично стовпчиків не було, на півночі вони проходили на територіях, де люди мало жили з природних причин. Жити було неможливо, мало сонячних днів, мало вологи, немає родючих ґрунтів, як виживати?, тільки збирання, ловля риби.

— *Тобто там, де є умовно Брянський ліс.*

— Є абсолютно точне визначення цього, його дав Фернан Бродель, знаменитий французький

Пектораль із Товстої Могили

історик, засновник школи «Анналів», всесвітньо відома школа, є в перекладі українською його тритомник.

— *Виданий, здається, в дев'яностих роках.*

— «Ігри обміну». Він в історичну науку ввів поняття «ізотерми січня» — це лінія, яка умовно проходить під кутом від Брянська, західна Брянщина по цей бік цієї ізотерми і до Кубані. Кубань по західну сторону ізотерми, і Харків також. Що це означає? Це означає, що з західного боку цієї умовної лінії, хоч вона, очевидно, зміщується внаслідок коливань Землі, вона ж не рівномірно рухається, є свої нюанси. Але вона рухлива, ця лінія, все, що на захід від цієї лінії, там вирощується по всьому спектру: ярина, овочі, це означає розвинуте тваринництво, тому що є чим годувати худобу. Все, що на північний схід від цієї лінії, тобто територія континентальної Росії, там замало сонця, вологи, забагато холоду, тому дуже обмежений спектр вирощування сільськогосподарських, рослинних продуктів, відповідно таке ж тваринництво. Вони мало знають свинарство, а свиня, за образним висловленням Мирослава Поповича,

Фернан Бродель

це тварина, яка врятувала Україну свого часу, але це окрема тема. Далі Фернан Бродель написав наступне: видимим кордоном між світом цивілізації, він ще називається «цивілізацією Лісу», і «цивілізацією Степу», був Дніпро. Він писав, що лівий берег Дніпра — це «темний незнаний світ варварства», по цей бік, відповідно західний, — писане право, державні формації.

— *Але це вже було пізніше, ми до цього дійдемо. Римська імперія мала за Дунаєм від себе більшменш притомну цивілізацію.*

— Безперечно, в європейському сенсі вона була притомна, ми ж не дали визначення що таке Європа? Європа — це писане право, міста, католицькі ордени, торгівельні зв'язки, лінії, бо невелика дуже територія, Європа — це лінія Берлін—Париж і все, що навколо. В цьому сенсі Велика Британія, Португалія, Іспанія, те що за Піренеями, Італія, сучасна Польща — це так звані «лімітрофи», тобто це частини, які дотичні до материнської плати Європи.

— *Коли закінчилася єдина Римська імперія, почалася Західна і Східна, і Галія, тобто Франція, входила в територію, де вже було римське право, а Німеччина ще тоді не входила, але увійшла разом з Карлом Великим і франками, які мали всю цю територію.*

— Коли я казав писане право, то це означає римське право.

— *Безумовно, не арабське, яке тоді теж було.*

— І римо-католицька Церква.

— *На той момент не римо-католицька, а римська. Німеччина отримала фактично право і державність, територія Німеччини, в VIII—IX сторіччі.*

— Карл Великий, коли його коронували в Аахені, це 800-ті роки, IX століття.

— *Польща, а що там було, коли це почалося, це вже слов'янський народ?*

— Слов'янський народ, треба відіслати наших глядачів, слухачів до абсолютно блискучої роботи Нормана Дейвіса, яке називається «Боже ігрище». Це якраз про історію Польщі, починаючи від П'яста — першого легендарного польського короля, закінчуючи кінцем XX століття. В двох словах, вона перебувала під колосальним впливом латинської церкви, і це далось взнаки і визначило особливості історичного розвитку цієї країни на століття наперед.

— *Але хрещення — це 966 рік і фактично державність тоді ж.*

— Рання середньовічна державність, треба розуміти, що в IX, X, XV століттях це не те саме, що державність сьогодні. Ти говориш про Німеччину, Священну Римську імперію німецького народу, але насправді конгломерат десятків і сотень графств, і маркграфств, і князівств, які дожили до 1808 року, коли Наполеон це все просто ліквідував явочним порядком.

— *В XVII столітті їх було 688 чи щось таке.*

— Так, рахунок ішов на сотні, деякі збереглися до сьогодні.

— *Повертаємось, все ж таки Польська державність, чому вона виникла? Це свідомий рух цивілізації з заходу на схід чи це прихід слов'ян туди зі сходу?*

— Виникнення держав — це природній процес, коли племінні вожді, начальники встановлюють владу над якоюсь кількістю людей, територією і поступово розвивають її в тій формі, в якій ми називаємо це державою. В Польщі це мало свої особливості: виник клас шляхти, який називали справедливо українські дослідники найбільшим лицарським орденом Європи. Вони насправді себе так сприймали, на відміну від європейського лицарства, яке все загинуло до XIV століття, практично перестало існувати. У 1314 році король Франції Філіп Красивий ліквідував це все, те, що залишилося від лицарського ордену тамплієрів. Залишились тільки госпітальєри, які до сьогодні мають міжнародний визнаний статус в Організації Об'єднаних Націй. Але в цілому лицарство європейське або загинуло на Близькому Сході, відвойовуючи так звану Святу Землю, або просто змінилося. Бо величезні гроші, вони мають свою силу, і людина, яка сидить на сундуках із золотом, ставить собі питання, чому я маю воювати, якщо у мене є таке.

— *Окрім Тевтонського ордену на півночі...*

— Тевтони — окрема тема, вони займалися наверненням балтів. На початок XIV століття

лицарство закінчилося як політична сила, ті, що залишилися від тамплієрів, відкочували в Шотландію і залягли на дно. Між іншим, сучасна європейська культура в цьому відрізняється, це питома різниця між польським лицарством, тобто шляхтою, і залишками західноєвропейського лицарства. Коли вони лягли на дно, вони сказали, що не будуть будувати храм, була така ідея — відновити зруйнований римлянами храм Соломона. А храм треба будувати всередині себе, Тамплє є храм. Вони залягли на дно, вони вбралися в цивільні шати, вони почали свою невпинну, як мурахи-деревооточці, роботу. Західна цивілізація в цьому сенсі європейська цивілізація в усіх її проявах: від краваток до молотків суддів, до планування деяких міст новітніх, ставлення до багатства, світоглядні речі — вони всі є сумішшю в латинському сенсі католицьких ідеологем і практик, цього не було в Польщі. Ще й тому, що польська шляхта, яка була, між іншим, багатонаціональною, хоча домінували очевидно поляки, але не тільки вони там жили. Шляхтичі поєднували в собі три в одному: перше — вони були політичним класом, який обирає короля; друге — вони були економічним класом, який мав земельну власність; третє — вони йшли на війну, це був їхній обов'язок. Шляхтич мав землю тільки до того моменту, коли він воював і клав голову під Віднем, скажімо, чи в битвах з німецьким Тевтонським орденом.

— Під Кам'янцем-Подільським.

— Чи під Хотиним, але вони воювали, десять відсотків населення більш-менш в усі часи. І була ще одна питома принципова різниця: в Священній Римській імперії вони були власниками цієї території, Габсбурги, наприклад, були власниками всього, що від Іспанії до Італії, від Австрії до Чехії. Шляхта була приватним власником Польщі і тої частини України, яка після Люблінської унії 1569 року увійшла до складу Польщі, а частина була в Великому князівстві Литовському. Та, яка була в Польщі, перейняла головну ідеологему шляхтичів: ми, а не король виборний, ми, приватні власники держави, ми вирішуємо тут все.

Люблінська унія (фрагмент). Худ. Я. Матейко, 1869 р.

Статут Великому князівства Литовського.
Редакція 1566 р.

Цього не було в абсолютних монархіях маленьких чи великих на території сучасної Франції та Німеччини, де король чи маркграф був приватним власником своєї території.

— *Частина лицарів пішла ще в Реконкісту.*

— Дуже довга історія, вона навряд чи буде цікава нашим читачам, бо ми далеко заїдемо в це, грубо кажучи. Війна з ісламським світом завжди була альфою і омегою існування лицарства. Бернард Клервоський фактично зробив тут революцію, який так сказав, і це ще одна питома різниця

між Польщею і частиною сучасних українських земель, які були в її складі і Західної Європи. Бернард Клервоський був першою людиною, яка сказала, що монах може воювати і повинен воювати! До нього це була немислима річ: монах зі зброєю, це не лізло на голову. Бернард Клервоський зробив чи сформулював революційну інновацію, коли він сказав, що монах може і повинен брати зброю до рук. Саме тому і виник, на підставі цього припису, орден тамплієрів, але не тільки він, а й інші духовно-рицарські ордени. Цього радикально не було на території Польщі і території сучасних українських земель, які були в її складі, тому що монахи могли тільки молитися і працювати, а не воювати. Це ще одна причина, чому виник цей клас шляхти, найбільшого, підкреслю, чисельного лицарського ордену Європи, якщо вірити моїм колегам, а я їм вірю. Між іншим, книжка є така з такою назвою «Шляхта. Честь та гонор. Найбільший лицарський орден усіх часів». Вони існували поруч, але існували відмінно, мали свої специфічні риси, але Польща взагалі завжди вважала себе частиною цивілізованого світу, і, відповідно, ті українські землі, які були в її складі, вважали себе частиною цивілізованого світу, а не світу варварства.

2. УКРАЇНА І ПОЛЬЩА

— *Навіть ті кордони, які Радянський Союз з Німеччиною встановили в 1939-му посередині Польщі, все одно в 1945 році рухались, і це не було взагалі ні з ким узгоджено із західних союзників.*

— А з ким ви можете узгоджувати такі речі, якщо у вас 11 мільйонів армії, а в них два? А скільки було ядерних бомб? Я нагадаю, тому що це тільки в серпні Хіросіма і Нагасакі, і вони вирішили питання: не Сталіна налякати, а Японію вибити з війни, тому що порахували кількість жертв, якщо буде сухопутна операція по завоюванню японських островів, невідомо скільки років, це мільйони жертв, жоден американський президент не пішов би на це ні за яких умов.

— *Бо вони мали приклад Філіппін, в яких було жахливе протистояння.*

— Бірма, Індокитай, жоден американський президент на це не піде, тому що в них найбільша цінність — це життя американського громадянина.

— *І життя громадян інших країн не має ніякої ціни.*

— Вибачте, це війна.

— *Таким чином, Сталін ще передвинув кордони, він шматочок ще віддав Польщі, але він зробив*

«Велике переселення народів» не тільки в Україні. Почнемо для прикладу з півночі Європи: поляків переселили з Литви в Польщу, Польщі віддали території між Польщею і Німеччиною — Гданськ, німців переселили в Німеччину. Гюнтер Грасс багато книжок написав саме про це, він був з тих людей, кого переселили зовсім молодим з Гданську — це була травма на все життя. У нього є художня книжка, яка називається «Крик жерлянки». Жерлянка — це лягушка, про те, як вже після 1990-го року з Литви в Польщу, з Польщі в Німеччину через 50 років за людьми переносили навіть кладовища. Тут відбулося все набагато гірше, бо історія з Волинню почалася набагато раніше.

— Давайте ми розділимо яйця і мухи, борщ і не борщ. Я скажу зараз жахливу річ, якби не було акції «Вісла», ця різанина невідомо коли закінчилася б.

— *Давайте зрозуміємо, що таке акція «Вісла».*

— Це угода між комуністичним урядом Польщі і урядом Радянського Союзу про примусове переселення українців з території, яка стала Польщею.

— *Тобто Холмщина, Підляшшя.*

— І навпаки, їх просто фізично розділили, просто між ними встановили кордон, хоча частина українців там залишилися до сьогодні, в Польщі.

— *Частину українців переселили в район Вроцлава.*

— Лишаються тут поляки у Волині, хоча я зустрів цифри, що виселили більше 800 тисяч,

і така є цифра. Якби цього не відбулося в зв'язний спосіб, ця різанина продовжувалась багато років, тому що кров має свою пам'ять, і переступити пам'ять крові ви не можете ніяк. Там, де пролилась кров — все, це сакральна річ. Сьогодні у нас на сході України, там пролита українська кров, — значить це Україна, це з покоління в покоління, скасувати це неможливо. Один раз і назавжди. Волинь нав'язана українському сучасному суспільству і політиками, очевидно, з двох рук. Нав'язана, з одного боку, в меншій мірі «націонал-патріотами», а з другого — має московське коріння, для того, щоб посіяти розбрат чи стимулювати розбрат між українцями і поляками. Волинь 1943 року — це адміністративно окупована територія Речі Посполитої, згідно з нормами міжнародного права, яке діяло на той момент, всю відповідальність за те, що там відбувається, несе «Рейхскомісаріат Україна» та її очільник Еріх Кох. Якого, між іншим, за всі злочини проти людства не засудили до смертної кари. Він в комфортних умовах помер через багато років у Польщі. Чому Польща не видала його Радянському Союзу? Чому вона його тримала? Це велика загадка.

— *Чи це було по домовленості з Радянським Союзом?*

— Але питання «чому» до сьогодні є відкритим. Вони, всі громадяни Польщі і польська влада, мусять собі дати відповідь, що це була за національна політика така, в якій різали сокирами,

серпами один одного. Саме про це говорив міністр Перацький під час затвердження кандидатури, він говорив відкритим текстом про те, що до цугундера доведе ця польська національна політика в тому вигляді.

— *Він якраз був тим, хто пропонував заспокоїти настрої.*

— Хоча тут знову ж таки треба сказати, що, з одного боку, безперечно, була політика приниження національних меншин не тільки українців на території Речі Посполитої з часів Романа Дмовського, після 1920-го року, після того як Польща була відновлена. Етнічна унікальність, зверхність поляків над всіма іншими, від цього страждали і українці, і євреї значною мірою. Але польський уряд мав собі сказати, що буде, якщо ви будете принижувати і нехтувати правами, з одного боку. А з другого — маємо сказати, що українці мали умови для розвитку, і митрополит Андрей Шептицький він був етнарх, Бог, цар, воїнський начальник, без нього і муха не літала.

— *Що це означало?*

— Це означало, що він був надзвичайно багатою людиною. Наприклад, він мав два види власності: як митрополит Галицький, як духовна особа і як граф Шептицький. Його управителем був Андрій Мельник, той самий, кристальної чистоти людина, копійки не поклав до своєї кишені. Шептицький багато вкладав в розвиток української етнічної культури, народу на території

Речі Посполитої на своїх єпархіях. Я зустрічав цифри на той час оціночні, 200 тисяч доларів, це сьогодні, мені важко сказати, 150 мільйонів доларів щорічно? на розвиток культурних інституцій — це українські установи, кооперація, 68 українських газет, якщо я не помиляюсь, які виходили, українська парламентарна репрезентація, 150 тисяч в 1939-му

Митрополит
Андрей Шептицький

році етнічних українців у війську польському воювало. Мудрий, який був голова Української парламентарної презентації в Сеймі, він виступив першого вересня з відкритим зверненням до народу, до громадян і сказав, що українці виконують свої зобов'язання по захисту Батьківщини. І вони його виконали. Я нагадаю, що командувач, на якого вішають всіх собак, командувач Першої української дивізії, яка вийшла безпосередньо з 14-ї дивізії «Галичина», вона не українська, а галицька, це знову підміна понять, це галичани — громадяни Польщі, але українці етнічні.

— *І не тільки українці етнічні?*

— В дивізії, я думаю, тільки українці етнічні, я читав, що через табори, в яких їх навчали, було

мінімум два призиви, пройшло більше 20 тисяч. Я зустрічав цифри, заяв було 80 тисяч, для цієї території це наймовірно цифра, записувалися селами, але я не про це. Про те, що Павло Шандрук — командувач Першої української дивізії, він кавалер найвищої нагороди Польської Республіки і Залізного хреста 1-го ступеня, який воював в 1939-му спочатку на боці Польщі, а потім з більшовиками у складі вермахту.

— *Залізний хрест німецький?*

— А який же? Це унікальний випадок, маленький був чоловік, я мундир його бачив.

— *Чому вирішили вбити Перацького?*

— Це одна з найбільших загадок, ми маємо достатні свідчення. Річ у тім, що у нас весь час плутають борщ з не борщем. Станом на 1939 рік, по-

чаток Другої світової війни, існувала одна-єдина організація українських націоналістів, на чолі якої після вбивства Коновальця, якого вбив його кращий друг (Коновалець писав, збереглося його листування з Євгеном Онацьким) Павло Судоплатов — один з головних радянських терористів, якого декілька років поспіль під прізвищем Волох засиляли в найближче оточення

Євген Коновалець

Коновальця. УВО було до 1929-го, у 1929 році був перший збір ОУН — це фактично те саме, але різні назви, ті самі люди члени УВО.

— *Це було до того, як Коновальця знищили.*

— У 1934 році, я до того і веду, на 1929-й була тільки одна організація, від 1929-го по 1939-й, потім по 1940-й, а потім по 1941-й — одна-єдина організація українських націоналістів на чолі з Мельником (після вбивства Коновальця), та, що діяла на території Галичини і власне на території міста Львова, на Волині їх не було. Під різними назвами, одна з назв яку найчастіше я зустрічав — Виконавча експозитура ОУН, вона діяла на території Львова і сіл, в неї рекрутувалися студенти Львівської політехніки і учні гімназії.

— *Вчительських шкіл, тих, кого вчителями робили.*

— Так, вони рекрутувалися, це молоді люди 18—22 років, яким пропагували цю ідею незалежної України. Як десять людей і один пістолет можуть вирішити проблему незалежності України? Це абсолютно незрозуміло було і тоді і зараз. Як будь-яка терористична підпільна організація, вона контролювалася спецслужбою, в даному випадку Львівським осередком «Двуйки», яку очолював Еміліан Чеховський, і такі прізвища зустрічаються. Наскільки щільно це контролювалося? Досить легко взяти будь-яке дослідження того періоду і подивитися, що саджали в тюрми кожні

два-три місяці, тільки нові виникли — і їх одразу зрізають: Береза Картузька, концтабір.

— *Береза Картузька теж після була.*

— Так, але я кажу, що просто зрізали їх, і перший випадок їх вікопомної діяльності для українського народу — це терористичний акт в Городку. І я ставлю тільки одне питання: там було вбито поштових чиновників, Білас і Данилишин — два молодих хлопця — просто вбили, їм були потрібні гроші на боротьбу за незалежну Україну, для цього треба вбити ні в чому не винних людей. Вбивць повісили.

— *Тобі не нагадує це початок ХХ століття у Російській імперії?*

— Пілсудський те саме, ми мусимо про це говорити, згідно з російським законом він був терорист.

— *Як і Сталін на Кавказі.*

— Безумовно. Грабіжники, терористи всюди, та сама картина в цьому сенсі, треба говорити, що український етнічний націоналізм, який розвивався тільки на території Галичини, не на Волині. Я питаю: який український націоналізм при Сталіні був, можете мені розказати? Що це європейський тренд, це було в усіх країнах, включно з Данією і Голландією, це був європейський тренд, в цьому сенсі ОУН була як Муссоліні чи Адольф Гітлер, чи упорота частина польських націоналістів, і тут немає нічого дивного. Повертаючись до цієї теми, знімали-знімали...

— *Повертаємось весь час до Перацького, Барановський був агентом польської спецслужби.*

— Він був керівником польської політичної поліції у Львові, і вони разом планували це. Був такий полковник Роман Сушко, він з Української Галицької армії, один з сильних діячів, його вбили потім у Львові, кажуть, що бандерівці. Його відправили до Сполучених Штатів збирати гроші на «українську справу». Є листування Євгена Онацького, одного із секретарів Мельника з п'ятірки ОУН, його листування з Коновальцем, воно зберігається в Нью-Йорку в Товаристві Тараса Шевченка на 11-й вулиці. Ну, 100 доларів він міг зібрати або 200 доларів, в США тоді всі гетьманці, були державники в більшості своїй. І треба було щось гучне, щоб вони зрозуміли, що ми існуємо.

— *І це гучне — вбивство.*

— Причому високопосадовця! Найбільш ефективна терористична організація ХХ століття «Народна Воля», а потім бойова організація партії соціалістів-революціонерів вбивали вищих посадовців: великий князь Сергій Олександрович, Плеве. Треба гучний акт, всі подивились, що там два поштаря вбили, а тут цілий міністр, та ще й генерал, герой війни. Гроші.

— *Тобто хто прийняв рішення?*

— Залишимо загадку, і нехай люди самі думають, чому його вбили з того самого пістолета, яким вбили сенатора Голувка. Чому вбили Голувка, він тут до чого, якого вбив Шухевич. Де? В Трускавці.

Чому? Тому що він був сенатором, очевидно, він приїхав із сенаторською перевіркою, що там робиться у Львові. Судячи з усього, він знайшов це і поїхав промити нирки свої, і там його застрелили з того самого пістолета, яким скористався Григорій Мецейко, який вбив Перацького. Цього пістолета підсунув Степан Бандера, а не хто-небудь. І що, це допомогло? Ні.

— *Добре, погодимося: в Польщі було багато чого зроблено, щоб українці залишили свою ідентичність, був великий тиск на українців.*

— Це публіцистичне перебільшення. Треба взяти книгу Олександра Зайцева почитати, львівського історика відомого, і Ярослава Грицака, там все прописано по літерах, по днях, по місяцях, що і як, чого і коли.

— *Коли я спитав Леоніда Кравчука, яке його перше дитяче враження, то отримав дуже несподівану відповідь, що коли йому було три роки, він лазив зі старшими друзями за яблуками в сад до польської пані, і вона це, зрозуміло, побачила, зробила на них засідку, інші побігли, а його вона вхопила і довго сікла різками. Це відношення, мабуть, українців і поляків.*

— Причому тут це? Нам теж стріляли сіллю в дупу, коли ми крали в моєї мами на роботі кавуни. І про що це говорить? Ви скажіть прості речі, треба сказати правду, і дуже неприємну для частини людей, які це почують. Кожного року у Львові

ходять упороті люди з транспарантами про «Листопадовий зрив». Що це таке? Австро-Угорщина ще існує, 11 листопада 1918 року припиняє існування і імператор зрікається престолу. Але люди все ще ментально живуть там — ти згадував людей, що ще ментально живуть у Радянському Союзі. А там ще тільки десять днів минуло. І група військовослужбовців австро-угорської армії зчиняє спробу державного перевороту — притому, що існує легальний польський уряд в польському місті Львові.

— *Після того як Австро-Угорщина закінчила десять днів назад своє існування.*

— Десять днів, спроба державного перевороту, спроба скинути законну владу, яка мало того, що легітимна, її підтримує більшість населення, вона легітимна в очах західних союзників, Британії та Франції, які створили тимчасовий польський уряд. Що належить людям, які зчинили збройну спробу державного перевороту в будь-якій країні?

— *Хто ці люди? Вони українці?*

— Дмитро Вітовський. Етнічно вони українці, але вони військовослужбовці австро-угорської армії, і це є визнана західними союзниками територія Польщі. Що їм за це? Зрозуміло.

— *Вулиця Дмитра Вітовського у Львові, а поруч вулиця Листопадового чина.*

— Поляки приходять до них і кажуть, що ви робите, давайте домовляйтесь. Що їм відповідає

Дмитро Вітовський

Омелянович-Павленко, між іншим генерал російської імператорської армії: «Нехай нас розсудить залізо і кров». У вас є розум в голові? Вас три мільйони максимум з усіма: жінки, діти, старші люди, одна-єдина більш-менш боєздатна частина типу українських січових стрільців, чисельність яких тисяча людей, більша частина яких сидить в Білій

Церкві, між іншим.

— *Частина в Чернівцях.*

— І це листопад 1918 року. Відбувається синхронізований виступ українських січових стрільців у Львові на повалення польського уряду, і частина українських січових стрільців, які присягнули, в тому числі Мельник і Коновалець, Скоропадському, будучи австро-угорськими військовослужбовцями під час існування Австро-Угорської імперії. Зраджують одну присягу, присягають Скоропадському молодші офіцери... Коновалець взагалі «фенрих», а йому всюди пишуть полковник! Хто йому дав полковника? Полковника йому дав Скоропадський, проти якого вони підняли збройне повстання. Вам дають пен-

делів там, вас судять як злочинців, поляки на вас дивляться як на зрадників, вони протягують руку, а ви в цю руку плюєте і стріляєте. І це ви називаєте актом українського патріотизму? Ваш вибір, чого дивуватися.

— *Все ж таки зупинимось на Волині. Звідки ж виникло таке звіряче відношення між українцями та поляками?*

— І коли воно виникло? Ми ж не знаємо випадків погромів україно-польських в Волинській губернії.

— *Не знаємо.*

— Воно виникло після того, як ці поляки, кажуть, увійшли до складу другої Речі Посполитої, далі я можу зробити тільки припущення, я не фаворитизм. Економічно і культурно влада фаворитизувала польське населення і не створила механізмів розв'язки міжнаціональних, економічних, в першу чергу, конфліктів між різними групами. Мені ближче пояснити це на іншому прикладі, на єврейському погромі в Одесі 1903 року. Одне українське видавництво видало книгу Володимира Жаботинського, яка називається «П'ятеро».

— *Так ось, Володимир Жаботинський до сіонізму прийшов через жах цього погрому. В нас пишуть в будь-якому випадку, це очевидний абсолютний злочин, тут немає про що говорити. Пишуть в літературі, що це було інспіровано російською владою. Так, це правда, принаймні правда в тому,*

що влада нічого не зробила, щоб цього не допустити, але це власне говорить про економічне підґрунтя цього. Ти знаєш, в чому було економічне підґрунтя? Економічне підґрунтя було в наступному: це ж сільськогосподарська житниця.

— Бессарабія.

— Посередниками між виробниками і зовнішнім ринком були вірмени, які, як твердять мої співрозмовники в Одесі, фактично відрізали українським селянам, місцевим селянам, можливість виходу на ринки.

— Так, ви мусили іти кланятись вірменам, вони забирали все за дріб'язок, як тепер у нас молоко за двадцять копійок забирають у селян і продають з величезною маржею, той самий механізм. Єврейська громада зрозуміла в якийсь момент, як тут можна правильно побудувати — технологічно і логістично — цей бізнес, і запропонувала виробникам набагато вигідніші умови.

— Люмпенам, тітушкам, як зараз їх називають, заплатили гроші, щоб вони прибрали з ринку конкурентів, вірмени заплатили, не вірмени взагалі, а деякі купці вірменського походження, ось так ми скажемо. Заплатили тітушкам тогочасним, щоб вони трохи «пустили жидочкам кров».

— І це не гешталът зоологічного антисемітизму імператора. Але це ж вертикальна структура! Ніколай II же що сказав: «Мы не дадим этим негодьям испачкать чистое дело антисемитизма своими руками». Я це десь прочитав ще в аспі-

рантські роки, хтось читав стенограми Державної думи, мабуть, там хтось сказав, но смисл саме в цьому.

— *Так, це сказав государь-імператор, а переказали в Держдумі.*

— П'ятдесят років тому я це читав, може щось і забув, чи була державна антисемітська політика, фаворитизувалась так, після 1905-го стало трошки легше.

— *Чому?*

— Тому що Маніфест 17 жовтня про запровадження прав і свобод, стало трошки легше, але черта оседлости залишилась, реально залишалася. Це знову ж можна у Паустовського прочитати і у будь-кого. Реально залишалися процентні норми в гімназіях і університетах. Чи це подобалось? Ні. Це взагалі дуже складна тема. Чи вони взагалі намагалися в якийсь спосіб цьому протистояти? Так. Чи намагалися інфільтруватися в структури? Так. В які? Наприклад, в адвокатуру, в інституті адвокатури дуже багато було євреїв, наука, торгівля.

— *Безумовно Бродський.*

— Лазар Бродський, який зробив для розвитку української культури і для свого народу стократно більше, ніж за тридцять років українська влада зробила. Наприклад, він дав гроші на Бесарабський ринок в Києві, дав на бактеріологічний інститут мого прадіда, який займався епізотіями і профілактикою епізоотій холери, чуми,

тифу і т. ін. Сто тисяч рублів — це неймовірні гроші, скільки дала сучасна українська держава? Дулю.

— *Музеї, синагоги...*

— Той самий економічний механізм був на Волині, на це була накладена спроба державного перевороту.

— *Яка спроба державного перевороту?*

— 1918 року, 30 листопада.

— *Але таке звірство, яке було на Волині, з двох боків.*

— Воно було з двох боків, безперечно. Але ми підходимо далі до цього, думаємо далі над цим. Чому це україно-польське протистояння між двома етнічними групами, громадянами Речі Посполитої, було тільки на території Волині, а на території «Генерал-губернаторства» не було? Між іншим, мало хто розуміє, що це — окуповані території, Радянська Україна і Польща, українські етнічні землі, там був адміністративний кордон, як між ДНР і ЛНР, так, був кордон.

— *В якому місті він був?*

— Я так не скажу тобі, це треба взяти мапу, подивитись на мапі умовний розподіл між генерал-губернаторством, яке було частиною Великонімецького Рейху і райхкомісаріатом «Україна», яке не було частиною Великонімецького Рейху. Запам'ятали це, а далі ми звертаємось до історії українського радянського партизанського руху, де всіх Ковпаків, Сабурових, легендарних груп

НКВД, які засилалися в тил, які діяли під виглядом не тільки ОУН, хоча в 1943 році ще не було цього, Бандера знаходився де? В Заксенхаузені, в бункері Целленбау разом ще з 7 українцями. Тобто провід ОУН, Мельник, це не підтримував. Якщо й було якесь угруповання, то називалося Українська повстанча армія Дмитра Клячківського, але вона не була до ОУН причетна з простої причини, тому що Мельник сидів в Римі. Звідки взявся феномен Бандери цього революційного періоду? Є відомості в літературі, що німці запропонували Мельнику трішки розібратись з поляками, але Мельник категорично відмовився. А їм треба було налити бензину в це протистояння, тому вони витягли, випустили з польських тюрем, і затягнули під грудюю СД, під дахом СД, до Кракова дев'ятнадцять хлопців молодих, Шухевича в тому числі, які мали довічне ув'язнення за теракти, або величезні терміни: п'ятнадцять, десять — кожен може прочитати це в статтях

Роман Шухевич (ліворуч)
і крайовий провідник ОУН
Львівщини Йосип Дьяков

про Варшавський процес і Львівський процес. Витягли їх з тим, щоб створити, награвати протириччя з поляками. Це зрозуміло, але самого Клячківського, він же Клим Савур, там не було — він не проходить по документах, ніби він не був частиною цього проекту. Він створив якісь групи, які назвав Українська повстанча армія, а не УПА. На той момент їх було чотири різні. Крім нього, відповідно одна група була в Херсоні, невелика «група Конрада», якого СД накрило, вони себе називали Українська повстанська армія, як Молода гвардія, їх було п'ять людей. Була УПА «Коробки» Перегірняка, Олександра Слуцького, чотири, і Бульби-Боровця, головна, яка підпорядковувалась президенту УНР Андрію Левицькому, який сидів під німцями у Варшаві під арештом. Всього їх стало п'ять. УПА Шухевича була вже шоста, але вона виникла тільки в 1944 році. Клим Савур — громадянин Польщі, українець за походженням, він особисто несе відповідальність за військовий злочин. Те, що вони робили, його УПА — це, безумовно, військовий злочин. Крім того, там діяли осередки армії Крайової підпільної, «батальйони хлопські» — селянської самооборони.

Чи могли німці робити легендовані групи, різати українців і поляків чи навпаки? Чи робили це Медведєв і енкаведисти? Ковпак — ні, він був радянським партизаном, а Медведєв так точно міг.

— *Медведєв — це партизанські загони, і Кузнецов, який там був.*

— Для чого убивати рейхскомісара Коха? Для того щоб викликати терор проти місцевого населення з тим, щоби місцеве населення почало битися з німцями. Ту саму схему Черчилль запровадив при вбивстві Гейдріха. Для чого, питається, що вирішувало вбивство Гейдріха? Нічого, він хотів спровокувати репресії німців.

Сидір Ковпак

— *Проти чехів.*

— Так, які були до німецької влади абсолютно лояльні. Правда? Правда. Клим Савур, безперечно, це саме така людина. Чому йому івано-франківська влада поставила пам'ятник, військовому злочинцю, при в'їзді в місто?

— *Це окреме питання, яке ми обговоримо, хто такий національний герой і що є національні антигерої. Але це окреме питання, продовжимо про Волинь. І після цього Сталін приймає рішення в 1945 році про переселення українців і поляків.*

— Я не тримав в голові оцих всіх народів, це була технологія влади.

— *Він вже виселив поляків з Вільнюса, хоча там не було різанини, тому я думаю, що це було рішення*

зробити мононацію польську і прибрати всіх іноземців, кого можна прибрати з Радянського Союзу.

— Можливо, підготовка переселення, так само як він вчинив після окупації своєї частини Польщі, в 1939 році. Він готував це, щоб у нього ніхто не сидів за спиною. Це одна з причин, між іншим, відмотаємо трохи назад, Голодомору 1932 року. Одна з причин — він дуже добре пам'ятав 1920-й рік, селянські повстання і знав, що нелояльне населення не можна залишати за спиною. Тому ось це, щоб ви на все життя запам'ятали «любимого отця и учителя».

— *Таким чином більша частина українського населення Польщі опинилася в Радянському Союзі.*

— Я не готовий говорити про цифри, але, вірогідно, так і було.

— *Там залишилися десятки тисяч, в Чехії залишилась якась кількість лемків, яких ніхто не переселяв.*

3. УКРАЇНА І КОРДОНИ
З РУМУНІЄЮ,
МОЛДОВОЮ, УГОРЩИНОЮ
ТА СЛОВАЧЧИНОЮ

— Далі у нас по кордону йде Бессарабія і Буковина, ти маєш пряме відношення до цих територій.

— Я там народився. Тому так, маю пряме відношення, бо моя матір і моя бабця, дід і прадід бессарабські поміщики були.

— Давай почнемо з того, а що таке Молдова, вона була чим під час Київської Русі та Галицької Русі? Давай поговоримо.

— Довга історія: всі ідуть в Google і читають статтю про Валахію. Для початку, це князівство Молдова, це була легітимна держава, володар її був в ряду легітимних європейських правителів, безперечно.

— А вони були слов'яни чи ні під час Київської Русі?

— Ні, вони до сьогодні думають, що вони «гордые даки», що вони нащадки римлян, але це ми залишаємо їм. Я скажу речення одне: я не хочу починати дискусію або взагалі піднімати тему різниці між молдаванами і румунами — це внутрішня їх проблема, ми приймаємо будь-що.

— Безумовно, я зараз про Україну. Коли Сталін втілював свою імперську національну політику, майже в кожній республіці виникли якісь анклави,

так само як Карабах з'явився в Азербайджані, в Молдові з'явилося Придністров'я. А чому воно в Молдові, а не в Україні?

— Я не знаю.

— *У тебе є своя власна історія, пов'язана з цією територією? Розкажи про себе.*

— Це все Дністер, він був кордоном, став кордоном. Очевидно, що ця територія, починаючи від Хотина, відійшла до Румунії, Росія поставила там ногу в Хотині, очевидно, що перед 1917 роком це була Бессарабська губернія.

— *І Придністров'я теж.*

— Так, очевидно, це була Бессарабська губернія. Між іншим, було чітко окреслені три окремі етнічні групи, які мало спілкувалися між собою, що потім знайшло своє відображення в політичному устрої королівства Румунії: тобто євреї, росіяни і румуни. Всі румуни були в партії цараністів, селянській партії, всі євреї і росіяни в компартії Румунії, в тому числі моя матір, яка в чотирнадцять років вступила у компартію.

— *На правому березі Дністра.*

— По той бік, у них якраз маєток був на кордоні. Я маю фотографію: вона з братом на лавці — це правий беріг Дністра, а з того боку Радянська Україна. Там було село, прикордонники румунські ходили по їх території, а з того боку було радянське село, яке в один день перестало існувати. Мама розповідала: ми прокидаємось вранці — нічого нема, навіть собаки не гавкають. Їх вивезли всіх.

— *В 1930-ті роки.*

— Так, мама 1918 року, після 1932-го, 1933—1935-й. Як вони там опинилися? Очевидно, це була Бессарабська губернія, і дід купив там ще до Першої світової війни маєток в селі Дубно, величезний, 3 тисячі гектарів, між іншим. І в 1918-му моя бабця, яка була третьою донею свого батька професора Павловського, її чоловік помер від холери, мала двох дітей, мою маму-породілля та її брата, якому було 6 років. Вона побачила всі «прелести Советской оккупации», переїхала туди в маєток. І в один день відбувається Яссська мирова угода 1918 року, і вони стають підданими Румунії, будучи етнічними росіянами. Очевидно, що румунська влада обрізала майно, провела земельну реформу. Очевидно, що вони жили в Сороках так, як вони вважали за потрібне, але вони мали румунського освіту, вчилися в румунських закладах: в інститутах і університетах.

— *Румунською мовою чи українською, російською?*

— Румунською, української взагалі не знали. Румунська, французька, англійська, німецька і російська, знали п'ять мов. І вона вступила в компартію, в молодіжне крило, була в одному партійному осередку з класиком молдавської літератури Андрієм Лупаном, я маю книжку його, для неї підписану. Вони так собі, поміщицькі діти-комуністи, надзвичайно освічені, надзвичайно культурні. Цих людей, я їх зустрівав вже після війни, коли хлоп-

цем був, вони знали все про все: політика, економіка, фізіологія, рослини, сільське господарство на експертному рівні, знали всі європейські мови. 1940 рік — це «звільнення» Бессарабії і Буковини, приходять радянські, у них опорних точок немає, людей немає, апарату свого, і вони рекрутували комуністів, які пройшли іспанську війну, наприклад Манфред Штерн, і тих, що були місцеві.

— *Штерн — це хто?*

— Це окрема тема, ми ідемо далі. Родина Клебер, їх було три брати, один був, між іншим, ректором університету в Німеччині, а його брат генерал Клебер — це легенда іспанської громадянської війни, на боці комуністів. І вони зауважили, що дуже швидко стали пропадати оці комуністи румунські, вони просто зникають невідомо куди. Мама була студенткою Кишинівського сільськогосподарського інституту, і тут війна починається, Друга світова. Вона була якимось радянським функціонером, вона мало про це розповідала, керувала в Сороках відділом освіти районним, щось так, або в Кишиневі, а тут війна, інститут евакуюють. Інститут опиняється кінець кінцем в Бешкеку, а вона попала під бомбардування, через Північний Кавказ їхала, згорів, за її словами, цей ешелон, в якому вони їхали. Вона там опинилася, і німці захопили накоротко, і вона боялася все життя, вона в анкетах писала, що немає родичів закордоном, ніколи не проживала на окупованій території, що була очевидна неправда.

Вона писала, що народилась в Києві в 1918-му, а в 1944 році закінчила Фрунзенський сільськогосподарський інститут, а що було між цим, ніколи не писала. «Даня, якщо тебе хтось запитає, — говорила вона, — то відсилай до мене». А чому? Звідки мама, батько помер, що була правда, ось могила на Байковому, а мама хто? Домогосподарка. Вони жили разом — прадід, бабця, мама, її другий чоловік і брат. Брата в 1941-му зловило НКВД і він загинув в якомусь концтаборі, я так і не дізнався де саме. Скільки не писав запитів, ніхто не знає. А вона з Кавказу пробралась до Фрунзе, закінчила інститут там в 1944 році. І вона знала з розповідей своєї мами, а мама ж там на окупованій території під румунами, що в Києві є родичі, вона приїхала до Києва, знала, як їх звати, адресне бюро, дістала прізвище і прийшла до брата, брата звали Данило Демуцький — це оператор усіх фільмів Довженка, «Землі» теж. Подзвонила, сказала: «Добрий день, я Яневська».

— *Це брат...*

— Двоюрідний брат, Данило Демуцький, його батька звали Порфирій, а мати — Яневська Устинья очевидно. Сказав: «Більше ніколи сюди не приходьте», — і закрив двері. Мама не знала чому, а потім ми дізналися, що він вже пройшов висилку репресії, Сталінський лауреат між іншим. Вона пішла по другій адресі, а друга адреса — це моєї бабці старша сестра, яка була професором медицини в Київському медінституті.

Лікарі — це каста, вона сказала: «Ти будеш тут жити». І вона жила на Паньківській вулиці, вчилася, захистила кандидатську дисертацію, а потім переїхала в Чернівці, тому що там близько до румунського кордону, і тому що там був університет. Там вже я утворився, і тільки через 18 років після війни вона знайшла свою матір, репатрїювали її. Це було дуже смішно: мені було років п'ять чи шість, приїхала західно вбрана панна, така статура в неї була, капелюшок, рукавички, абсолютно глуха була все життя. «Это твоя бабушка, хорошо». Було дуже смішно спостерігати як вона ходила в обласну бібліотеку в Чернівцях і носила в авоськах французькі і німецькі романи читати. І тому я з дитинства виростав в цій культурі до революційного Києва, мені розповідала бабця всі ці історії про вулицю, людей, будинки, квартири і міжвоєнну Бессарабію.

— *Бессарабія теж по Дністру була румунською, потім на рік стала радянською, потім знову стала румунською і в 1945 році Радянський Союз знову забрав у Румунії Бессарабію і Північну Буковину. Бессарабія, зрозуміло, це територія, яку разом з Південною Україною Суворов та інші захопили під час Єкатерини, і ми сьогодні маємо територію України там, де російська імператриця фактично прибрала турецьке населення і турецьку владу. І Бессарабія, ми розуміємо, що це те, що для України стало нашою територією ще тоді, коли України не існувало. А Буковина?*

— Я можу говорити тільки про ту частину, де я виріс, про Північну Буковину, від Дністра—Прут—Карпати.

— *Вона ж ніколи не була російською, ніколи не була частиною Русі.*

— Коли туди прийшли австріяки, це був страх Господній, це абсолютно прибитий регіон, депресивний.

— *А коли прийшли австріяки?*

— В 1772-му. Уявіть собі мапу, що там, далеко від торговельних шляхів, що там виробляють, що ти можеш продати? Нічого. Прийшли австрійці. І австрійці принесли туди культуру в усіх значеннях цього слова.

— *По-перше, вони римо-католицьку віру принесли.*

— Треба сказати, що австрійська монархія — це була напрочуд ліберальна країна, вона толерувала все, тому на території Буковини абсолютно спокійно існували римо-католики, греко-католики, православні, штундисти, німецькі протестанти.

— *Іудеї.*

— Споконвіку і цадики, не просто ортодоксальні, а ще й хасиди. Садгора, з того боку Прута, тепер частина Чернівців, а тоді окремо місто Садогура, Білокриницька ієрархія, старовіри в селі Біла Криниця, там такий храм стоїть, що собор Святого Петра в Римі відпочиває. Те саме було з національними групами. Прийшли німці, які наштовхнулись

на русинів, на шттовхнулися, в хорошому сенсі, на румунів, на євреїв і на старовірів, які сучасною термінологією «русские люди». У них постало питання, що з цим всім робити? Міст же не було як таких. І принцип був дуже простий: толерується все. Чернівці — це абсолютно австрійське місто, це останній бург австрійський на сході, далі пустеля культурна.

— *А Заліщики — це вже польське місто.*

— Це інша цивілізація — Заліщики, хоча це через річку також, між іншим. В Чернівцях двірники мали говорити шістьма мовами, інакше їх не брали на роботу.

— *Це було правило?*

— Так, вони мусили, інакше ніяк. І вони принесли туди культуру в усіх значеннях цього слова і принцип «толерується все». Я в 60-ті роки, безумовно, коли виростав в Чернівцях, відчував в повітрі, толерувалося все. Місто надзвичайно високої культури, тільки один приклад дам — в Чернівцях філармонія, там, між іншим, грав Ференц Ліст, любляв туди приїжджати. Заступником директора Чернівецької філармонії була людина, ім'я якої ніхто не говорив, його називали за прізвищем Фалік Пінхас Абрамович. Він не міг бути внаслідок свого походження директором, він був заступником директора, російською він майже не говорив, з колосальним акцентом, з трудом. Його дружина видатна єврейська співачка, не знаю з ким навіть

Пам'ятник Ференцу Лісту в Чернівцях

порівняти, з Мірей Матьє?, Сіді Таль, яка ще благополучно зробила кар'єру в Радянському Союзі. Так от, Фалік Пінхас Абрамович був світовою зіркою, я би так сказав, імпресаріо світового рівня, щось типу Сола Юрока в Америці. Я дитиною в Чернівцях бачив «Буковинську весну», «Буковинську осінь» — фестивалі культурні. Хто туди приїжджав? Ріхтер, батько і син Когани, Олена Образцова, Аркадій Райкін, Алла Пугачова, «Червоні гітари». І коли я приїжджав хлопцем до Москви, то мені казала тітка: «Підеш, там Образцова сьогодні співає». А я казав, про що ви говорите, я її в Чернівцях бачив. І це сформувало культурний гештальт, який мав своїм наслідком те, що моя генерація, виростала в самодостатньому

Меморіальна дошка Сіді Таль
на стіні філармонії в Чернівцях

культурному просторі і освітньому, все решта була периферія.

— *Це дуже важливо, що освітній рівень там був.*

— Чому так? Тому що збереглася практично недоторкана бібліотека університету з усіма газетами, які виходили в дорадянський період, в тому числі українською і російською мовами. І той, хто дружив з сином директора бібліотеки, а я з ним грав в одній команді КВН, той мав доступ.

— *До всієї світової культури.*

— До бібліотеки, а вся світова культура була в російських перекладах, і чернівецькі квартири — це були окремі бібліотеки, тобто Фейхтвангер, Фенімор Купер, Ромен Роллан, Чарлз Дікенс і все це до безкінечності плюс журнали «Иностранная литература» — це творило абсолютно

унікальний культурний простір в тому середовищі, в якому я виростав. Університетські викладачі, науковці, які ходять в філармонію слухати Ріхтера, я сидів в шостому чи четвертому ряду від сцени.

— *Коли Австро-Угорщина закінчилася, Чернівці в чиємусь розумінні були українським містом?*

— Ні, українців не було, там найбільший українець був Смаль-Стоцький, одні-одинокі розуміли, хто вони такі.

— *Січові стрільці випадково якраз там були, якраз у той момент.*

— Це просто військова австрійська формація, українці, румуни чи молдавани... Навколо міста — село, вони не могли прийти на вулицю Кобилянську, Геренгассе тоді вона називалася, тому що в них були брудні ноги, а взуття в них не було, не пускали просто.

— *Там же були не стільки українці, скільки українці гуцульського походження.*

— Коли саме?

— *1918 рік, в селах.*

— Ні, географія цієї Північної Буковини, яка тепер Чернівецька область, вона чітко поділяється на три географічні зони і два гірські райони: Путильський і Вижницький, звідки Марія Матіос. Абсолютно унікальний анклав культурний, вони просто гуцули. В Чернівцях я ще застав німців, які репатріювалися до Німеччини Західної, це євреї, німці і навезені з центральної Росії, наприклад, мої викладачі в університеті

Чернівці. Вулиця Геренгасе на старій поштівці

з Ленінградської школи академіка Струве. Їх просто перевезли молодими людьми, сказали, що ви — професура.

— *Але це після 1945-го, а я кажу про 1918-й.*

— Все одно це німецька культура. Німецький університет, в якому вчився Юрій Федькович, в якому щось відкрили типу для українців. І нижня частина Буковини, це туди, де Дністер, ближче до Бессарабії — це змішані села, ближче до Чернівців, наприклад, село Маршинці, звідки Софія Ротару, яка взагалі Соня Ротарь. І чим далі туди на південь, тим більше домінують молдаване, румуни, з вкрапленнями, більшими чи меншими, українців. Герцаївський район — це Румунія, не зрозуміло, чому він опинився в складі Буковини.

За легендою, якийсь полковник п'яний проводив пальцем лінії на карті, зачепив — і місто Герца потрапило.

— *Він взагалі окремий, він весь час живе окремо.*

— Це просто Румунія і тоді і зараз. Румунський анклав прекрасний, самодостатній, голосний, смачний.

— *Україна фактично під час Радянського Союзу колонізувала цю територію, можемо так сказати?*

— Можемо сказати ще простіше, Україну в кордонах 1991 року сформував товариш Сталін, і це не є предметом обговорення.

— *Це не плюс і не мінус — це наявність. А тепер Закарпаття, найбільш, я би сказав, відокремлений регіон нашої держави.*

— І географічно, і ментально, і культурно.

— *Ми бачимо історію, і це більша частину часу Угорщина.*

— Я вибачаюсь, 800 років.

— *Ну римляни дійшли, ця територія, мабуть, була найбільш романізована з усіх частин України, а потім мадяризована. І це була безумовно висока на той момент освічена нація.*

— Якими є угорці і до сьогодні.

— *В 1918 році, коли закінчилася Австро-Угорщина, ця територія — це інтереси трьох держав: Чехословаччини, Угорщини і Румунії.*

— Румунія там ніяк.

— *А Мармарош — три південних райони?*

— *По Версальських угодах все одно Угорщина.*

— *Але потім Чехословаччина, до Версальських угод Австро-Угорщина, після — Чехословаччина.*

— *Якраз Мармарош, але це було з 1919 року і аж до 1939-го — це була Чехословаччина, і вона, на відміну від Польщі та Румунії, на територіях, де жили українці, створила окремий анклав, де дуже активно розвивала культуру і економіку, видавала книги.*

— *Вона фаворитизувала українців, численна українська громада була.*

— *Я якраз хочу сказати, що це було абсолютно інше відношення до українців, ніж у поляків.*

— *Розкажи, що ти знаєш про це, що там було взагалі в Закарпатті і не тільки в Закарпатті.*

— *В якому сенсі? Люди жили.*

— *Люди весь час до того жили в горах дуже бідно.*

— *Я про політичне життя Закарпаття під час Чехословаччини і під час Угорщини мало що знаю.*

— *Ми знаємо отця Волошина, який з'явився, коли Чехословаччина вже впала під ударами Гітлера і ми отримали на короткий час, на зовсім короткий час українську державу. Хотілося б про це почути. Що це було, навіщо це було?*

— *Отримали чергову авантюру, це дуже болісна тема.*

— *Навіщо положили життя тих молодих людей, яких вбили на Красному полі?*

— Це дуже болісна тема для нашої національної етнічної української самосвідомості. І це так тому, що ми, як і всі інші народи, не є ані вищими, ані нижчими за всіх інших, ми такі, як інші. У нас є свої злодії, генії, праведники, пророки. У нас є державники українські, у нас є українські патріоти — це різні речі. Українські державники говорять про те, що українська держава, безумовно, необхідна як інструмент розвитку всіх народів, які живуть на її території, які є всі рівні перед законом, без огляду на свою національну, релігійну ідентичності.

Августин Волошин

Українські патріоти в тому сенсі, в якому я зараз вживаю це слово, а не в тому сенсі, в якому воно тепер після російської окупації з'явилося, а в сенсі 1918—1919 років, так званої доби «національно-визвольних змагань»: нації нема, визволятися нема від кого, всі імперії впали, але змагання є, хто суддя — досі невідомо. Це чисто публіцистичний витвір, яким людям забили голову. Патріотизм в тому значенні першої третини ХХ століття — «ціна не має значення». Нагадаю всім і собі, що в 20-х роках студент Львівської політехніки написав декалог українського націоналіста,

останній пункт якого говорить: або «здобудеш незалежну Українську державу, або загинеш в боротьбі за неї».

— *І це був Степан Ленкавський.*

— Навіщо людині, яка загинула, незалежна українська держава? «Ціна не має значення»? В цьому сенсі все, що пропонував Шептицький, запроваджував в життя, воно виявилось набагато більш живучим, стало легендою воно працює до сьогодні. Це дуже поступовий розвиток національних інститутів, національної культури, мови, економіки, економічних інституцій, освітні інституції, можливість вчитися на Заході, отримувати високу освіту, розвиток церковних організацій. Тому ОУН ненавиділа Шептицького, ненавиділа буквально.

— *При тому, що Мельник був у нього управителем.*

— Скажемо дуже обережно, радикальна частина — експозитура галицька, Мельник був його управителем багато років.

— *Спочатку лісничим, так?*

— Він багато років, десятиліттями для Шептицького працював. Ціна якраз має значення, якщо ми хочемо побудувати українську незалежну державу, то ми мусимо виходити не з принципу політичної доцільності, а ґрунтуватись на праві. Чи має український нарід право на самовизначення? Це питання не може дискутуватися, відповідь є «так». Питання: яким чином імплементувати

В. Винниченко і С. Петлюра під час урочистого вступу
Директорії до Києва 19 грудня 1918 року

в поточну діяльність? Наприклад, в 1991 році був один варіант запропонований: «ми ні до кого не приєднуємось», «рівновіддалені» — чим це все закінчилось? Зрозуміло. В 1919 році, коли виникла оця Директорія УНР на чолі з Петлюрою, в державі проводились одночасно шість зовнішньополітичних курсів. Багатовекторність в усій її красі! Десятки тисяч загиблих, якщо не сотні, одна з самих звірячих диктатур в історії тогочасної Європи. І моє питання є: чи то було варто, чи, можливо, потрібно було йти якимось іншим шляхом, тим шляхом, який пропонували нечисленні українці, але дуже впливові діячі російського демократичного руху? Я можу назвати їх, наприклад, батько

видатного російсько-американського письменника Набокова Володимир Дмитрович. Видатний, абсолютно унікальний, до сьогодні недооцінений в нашій історіографії, не говорячи вже про суспільну свідомість. Масон, єврей, британський контррозвідник Олександр Гальперін, від якого не залишилося навіть фотографії.

— *Який Конституцію писав?*

— Ні, це перша людина, яка ввела в політико-правовий простір європейський поняття «Україна», що це таке, в легальний законний спосіб він це уконстатював. Це не подобалось націонал-соціалістам тут, в Києві, селянкам, які прагнули тільки грабунку, що вони і зробили. Те, що вони зробили — це національна руйнація біологічних основ існування людини, це ліквідація цивілізації, навіть у тому вигляді, у якому вона існувала технологічно, культурно і т. ін. А потім нам кажуть, що це в нас сталося в 1933 році? Сталося те, що називається Голодомором. Чи це є злочин? Так, безперечно. Але давайте поставимо питання, хто був соціальною базою у становленні тут цієї диктатури? Українське село, та частина, яка вижила під більшовиками, бо частина таки загинула у Холодному Ярі, і пішла з чистих ідеологічних міркувань воювати за незалежну Україну. інші пішли на співробітництво з режимом, і їх потім закопали в Сандармоху. Ми повинні сказати, що ми, українські державники, мусимо називати речі своїми іменами, якщо хочемо блага своєму народові та

собі. Це коротко відповідаючи на питання про Закарпаття.

— Але для тих, хто це читає, щоб було зрозуміло, українці під час ще Чехословаччини мали умовну автономію, яка в той момент, коли ця Чехословаччина падала, на якийсь короткий термін отримала свій український уряд, якогось невідомого президента Августина Волошина. Але це не було владою, це було якимось розбродом в середині країни, яка падала. І це закінчилось, зрозуміло, рішенням Ліги Націй, коли було вирішено, що чехословацькі війська покинуть територію і органи влади Чехословаччини повинні піти і залишити зброю тим, хто заходить, тобто угорцям. За десять хвилин до останнього моменту, коли чехословацькі війська пішли з окопів, туди кинули зовсім молодих українців на смерть проти регулярної угорської армії.

— Добре тренованої і навченої!

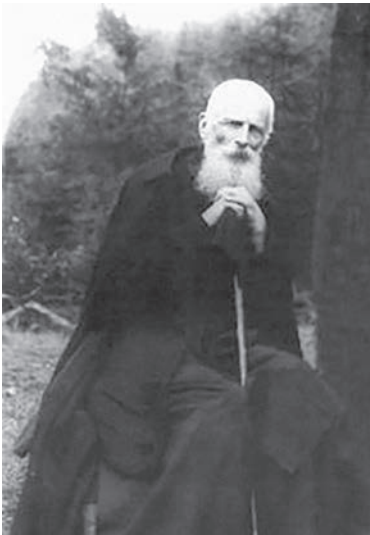
— І це закінчилось дуже швидко, там зараз стоїть меморіал людям, які померли невідомо за що.

— Давай знову розділимо, розділимо людей, які з ідеалістичних міркувань віддавали своє життя за незалежну Україну, відділимо їх від політичних провідників, перше і основне завдання яких — дбати про свій нарід і берегти його. Як сказав відомий булгаковський герой: «Я не віддам свій народ під римські мечі» (це сказав глава Синедриону Понтію Пілату), ось і весь вибір. Шеп-

тицький зробив один вибір, чому його ненавиділа експозитура ОУН: «не убий». Ось чому Шептицький, випереджаючи тему про національних героїв, для таких як я, російськомовних, які виростили в російській культурі, в світовій і нічого не знали, стоїть на вершині національного пантеону. Тому що цей чоловік зробив більше для розвитку народу, ніж всі адміністрації України за сто років, що радянські, що ті, що ці, разом узяті. Етнічний поляк, граф, їх три брати було, в нас мало хто про це знає, його наймолодший брат Климентій Шептицький був монахом-студитом, архимандритом Свято-Успенської Унівської лаври під Львовом, біля Перемишлян, і він зіграв видатну роль

в рятуванні єврейських дітей.

Зараз лавра є, розквітає, це просто перлина, це окрема тема, я колись розкажу як я туди заїхав в 1996 році, що це було. Він був архимандритом, він збирав єврейських дітей, просто як сміття, всі боялися, а він їх привозив, вписував фальшиві свідоцтва про хрещення і потім розпихував по лічницях. Митрополит

Климентій Шептицький

Солдати Української Галицької армії

Андрей благословив це, ховали на Святоюрській горі на стріху, там фальшборти дуже цікаві. І що важливо, що харизма студитів, яких, між іншим, митрополит Андрей відновив як чернечий орден, в опіці над бездомними дітьми. І він українських і єврейських дітей в бані мив окремо, з тим щоб українські діти не побачили, що ті обрізані, бо це для них було незрозуміло. Середній брат, Станіслав Шептицький, який має свою історію: це фундатор польської армії, бойовий генерал, якого поляки запропонували як видатного фахівця своєї справи, українцям — його просто в лізинг віддавали, щоб він очолив українсько-галицьку армію.

— В якому році?

— Це 1918 рік, і українці сказали «ні»: поляків нам не треба, ми без них обійдемося, цим все і закінчилося — трикутником смерті.

— *Трикутник смерті — це Вінницька область?*

— В тому числі, вся Україна — тотальний трикутник смерті, куди не плюнь. І Станіслав Шептицький міг стояти в українському пантеоні, де Безручко і Змієнко, але ні.

4. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА

— *Радянський Союз був, у якомусь сенсі, для українців тюрмою народів?*

— В чомусь так, в чомусь ні.

— *В культурному сенсі.*

— Це дуже сильне питання. Очевидно, воно би потребувало дуже довгої розмови. З одного боку, на поверхні, якщо брати письменство, кінематограф, те, що я бачив — музику, театри, щось відбувалося. Коли я хлопцем приїжджав до Києва на кожні канікули до родини, тітка купувала мені пачку квитків, і я ходив по всіх київських театрах. Від оперного починаючи, закінчуючи оперетою, грубо кажучи. Театр Франка, театр Лесі Українки — це було як добрий день. Чи існувала в публічному просторі українська культура, україномовна українська культура? Відповідь є скоріше ні, ніж так. Чи існувала вона на сімейному рівні? Скоріше так, ніж ні.

— *Чи література існувала у публічному просторі?*

— Україномовна — практично ні.

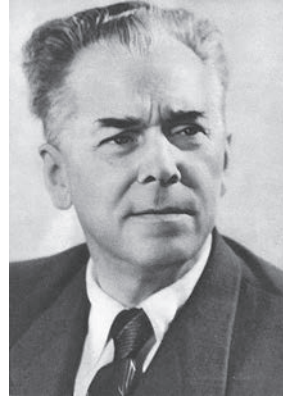
— *А куди ж подівся там Загребельний?*

— А хто їх читав? Ну смішно про це говорити. Україномовна українська література нав'язува-

лася в школі, це ігнорувалося. Моя родина, кузинки моєї матері, мій дядько і вся родина — це класики української культури, наприклад, Георгій Якутович. Чи я колись чув, що він говорив українською? Ніколи. Всі розмови і все його середовище, тоді в старій квартирі збиралися, це все російськомовні люди, які створили маркери української культури. Чи я колись чув, щоб Василь Зінкевич, Назарій Яремчук чи Володя Івасюк говорили українською? Ні. А це маркери в Україні, реперні точки української культури. Неможливо уявити, як можна уявити українство без «Червоної рути» чи без «Тіні забутих предків» — ніяк. В публічному просторі, до якого я належав, — ні. Це було на маргінесах, я один тільки приклад наведу. У Чернівцях, де я виростав, — так, по пам'яті, — 38 шкіл було. З них, припустімо, одна румунська чи то молдавська, може дві, десь там на манівцях Чернівців, в районах. Як би тепер казати, по київських поняттях, це далека Троещина десь там, і дві україномовні. Хто ходив до україномовної школи? Я жодної дитини не знав у моєму середовищі, що ходили до української школи. Так що скоріше — ні. Українського року не було, музики не було. Був «Бітлз», російський рок з'явився, спочатку тільки Макаревич — це 1980-ті роки, — потім Бутусов, Шевчук і оце все. Ні, скоріше ні, ніж так.

— *А для народів, які жили в Україні: поляків, угорців, румунів, євреїв. Чим був у культурному сенсі Радянський Союз?*

— Мені важко про це говорити, тому що, знову-таки, в Чернівцях, де я формувався, молдавська і румуномовна культура чи румунська і молдавомовна — як завгодно це скажіть. Це в кращому випадку ансамбль «Норок» етнографічний, це гетто. Всі пісні починалися словами: я буду до кінця своїх днів пам'ятати «мулцумеск партідулуй», що значить «дякуємо партії» або «фуайе верді» ля ля ля, — що значить «зелене листячко» і от далі «ля ля ля». Єврейська, крім тих, що ми згадували, Сіді Таль і Пінхас Абрамович Фалік, відповідь — ні.

Павло Тичина

— *Мабуть, один поет єврейський був?*

— Ну, і то ми не знали. Був журнал «Советіш Геймланд», ну це було, та хто його читав? Це тримали так як тваринку якусь екзотичну в зоопарку, просто для колекції, щоб показати, що воно в нас є, а те, що було україномовне — Олійник, Сосюра там, Павло Тичина, Рильський, — ну, я вибачаюсь, якби я прийшов до школи і сказав, що я читаю Максима Рильського чи навіть Шевченка, на мене подивилися б як на ідіота.

— *Максим Рильський, мабуть, все життя боявся, що йому згадають його петлюрівське минуле, відходив замість власної творчості в переклад, був геніальним перекладачем, але стримував всі*

Борис Олійник

свої творчі пориви, щоби щось зайве не сказати.

— Це було їхнє, це були їхні проблеми. Моя генерація, люди серед яких я виростав і в Києві, і в Чернівцях просто не зважали на це. Сьогодні когось запитати, чи ви читали Рильського, Бориса Олійника чи Івана Драча? То все одно, як молоде покоління тепер, з яким я маю велике щастя і привілеї працювати, за-

питати якусь фразу, речення Стругацьких. А вони скажуть: «А що це таке?» — Це для них неіснуюче. І для нас це було неіснуюче поняття.

— *Радянський Союз закінчився в 1991 році, але для цих народів у культурному сенсі Україна те-*

пер залишилася тією імперією, яка їх тримає як якихось звіряток, так як ти сказав?

Максим Рильський

— Звіряток — ні. Я б сказав, що за часів після проголошення Незалежності, так звані еліти (тобто правлячий клас, який пройнявся проблемами приватизації засобів виробництва, приватизацією економіки, прилаштування себе і своїх дітей, своїх онуків

до корита) не звертали увагу на культуру взагалі будь-яку.

— *Все і залишилося так, як було.*

— Ні, тільки держава перестає чимось займатися в українських умовах, то воно починає просто квітнути.

— *Я не про українську культуру кажу.*

— А я про всіх, воно починає квітнути. Я дізнаюсь, на жаль, це від Андрія Куркова, який мені розповідає про письменство, про українське угорськомовне письменство в Закарпатті, про українське якесь не україномовне письменство в Буджаку.

— *Він про це і розповідає, що його у нас немає в державному контексті на всю країну, а воно існує там в гетто.*

— Одну секунду, давайте закінчимо раз і назавжди: у нас є посткомуністична огидна політична система, для якої поняття людської гідності, розвитку культури багатонаціональної, не національної, мовної не існує в природі, воно виростає саме по собі. І слава Богу, що ця держава туди не втручається. І воно виросте, і ми вже тепер маємо квітучий садок, він не оформлений в англійському, припустимо, стилі чи так як Версальський сад, але воно вже є, і слава Богу, і я тішуся з того.

— *Але ми на державному рівні узнаємо про угорське чи румунське населення України тільки тоді, коли йдуть якісь конфлікти з Угорщиною,*

Румунією відносно того, що Україна не дає їм навчатися.

— Ти мене питав про мій персональний досвід родинний. Моя матір залишила мені у спадок дві речі, дві максими, перше: не кради; друге: ніколи не май справ з державою. Я не маю справ з державою від моменту, коли я залишив Академію наук у 1993 році, я не маю з нею справ, це мій ворог, не в тому вигляді, в якому Україна — країна, а цей політичний режим є мій ворог, який існує тільки для того, щоб мене знищити і таких як я. Я цілком ясно це розумію. Так само як воно є ворогом будь-якої культури, принцип її жертви до втрати людської гідності і поняття про людину. Жерти, набивати кишеню за рахунок майбутніх поколінь. Це Вибегаллові упирі — персонажі, для тих, хто не знає, більшість не читали «Понедельник починається в субботу» Аркадія і Бориса Стругацьких. Текст, який сформував два покоління в колишньому Радянському Союзі.

— *Але ж ми маємо все-таки, не будемо казати держава, будемо казати народ, серед якого є багато націй. В США кожна нація живе самодостатньо і збагачує всі інші нації тим, що вона є. В Україні більша частина українців знає тільки про те, що є українці і росіяни, хтось знає про кримських татар і те тільки останні роки, майже ніхто не знає про наявність угорської, болгарської, молдавської, польської, єврейської культур. А що ми всі, діячі культури, співробітники ЗМІ, повинні*

зробити для того, щоб створити такий приклад, як в Америці?

— Я хочу не погодитися і вступити в дискусію. Що значить: «Америка збагачує»? США в цьому сенсі, наскільки я це побачив за 25 років і зрозумів, це є двоповерхова культура. З одного боку, це є культура національних громад, італійської припустімо, української, грузинської, мексиканської, латиноамериканської, пуерторіканської, всередині є своє ділення. Наприклад, там є українська громада в Чикаго, там є «черкаська мафія», там є «богородчанська мафія». Дуже мило на це дивитися: вони гуртуються, до церкви ходять однієї. Українці за походженням дуже ясно помішані. Вони не мають доступу до етнічних італійців, до їх культури, якщо немає змішаних шлюбів. Другий поверх — це американська культура: це може бути на рівні джазу, це може бути там Дюк Еллінгтон — це загально американське, це зрозуміло всім. Це може бути Голлівуд — це розуміють всі, може бути бейсбол, теж розуміють всі. Це може бути Ігор Сікорський, гелікоптер — це розуміють всі. Це може бути Маунт Рашмор — це розуміють всі. В Україні цього немає, просто не існує, тому порівняння зі Сполученими Штатами воно не є коректним.

— *І ми не повинні цього зробити?*

— Нікому нічого ніхто не винен, давай з цього почнемо, кожен собі робить і кожен собі визначає, хто він є, в чому є його етнічна чи релігійна,

чи гендерна приналежність і чому в політичному сенсі він є українцем. Але це індивідуальна відповідь, і держава в Сполучених Штатах не лізе в національні громади, вона допомагає, але всім однаково, преференцій немає євреям на користь білорусів умовно, на рівні державної політики. І так само воно має бути і в нас. Що ми повинні зробити? Ми нікому нічого не винні, і ми як соціальна група, ми як професійне середовище, в нас не існує ні журналістів, ні видавців, ні письменників, ні музикантів. Кожен переслідує свої приватні егоїстичні інтереси. Я скажу так: через моє життя пройшло декілька людей, двоє з яких не були моїми сучасниками і які для мене є уособленням того, що можна зробити. І це було зроблено тільки внаслідок наявності внутрішньої інтенції. Люди це робили тільки тому, що вони це робили. Вони навіть не замислювалися над кумулятивним ефектом, який це вплив буде мати на покоління чи на суспільство, на окрему особистість. Я говорю про Любомира Гузара і про Мирослава Поповича, з відходом яких у вічність залишилася порожнеча, яку сьогодні немає кому заповнити. Але що це були за люди? Вони просто еманували із себе смисли, тому що вони були хто? Подивіться на їх походження, звідки це? Моє переконання, що звідти, від Творця. Вони просто відкривали рот, і натовп в десять, п'ятдесят чи сто тисяч людей замовкав і, відкривши рота, щось там записував. Тому, відпові-

даючи на другу частину цього запитання, я скажу: кожен з нас має виконати свій обов'язок так, як він його розуміє, перед собою, перед родиною, народом, країною, вибачте за пафос, але я так думаю.

— *Кримські татари — народ, який втратив один раз свою територію, коли їх вислали, і другий раз втратив ту державність, в якій він існував, і отримав над собою ще одних загарбників зараз. Чи Україна повинна просто мовчати про це, чи ми повинні створити на своїй українській території якісь можливості для розвитку кримськотатарського народу?*

— Вибач, що перебиваю, дозволяю собі, бо мені болить серце, мій біль — це їх біль. Тому що мою родину, так само і кримських татар, викинули, не тільки мою — викинули з рідних домівок, квартири розграбували — всі емігрували. Я тобі казав, що мама знайшла бабцю через 18 років після війни, а з братом рідним бабуня зустрілася через сорок років. Тому я розумію, це є і мій біль. Коли ти кажеш ми, хто ми? Українська держава, я зневажаю її, вважаю, що це потворне сотворіння, мета якої — знищувати людей, просто поза тим, хто там сидить на вищих щаблях. А ми говорили, я особисто говорив про це неодноразово, як громадянин, журналіст, як науковець: немає іншого виходу, навіть в цих умовах, як окремі території, прикордонні з Кримом, проголосити Кримськотатарською національною автономією.

— *Ось тут прописані саме ці слова, які я хотів тобі запропонувати.*

— Немає іншого виходу, як Верховна Рада України має визнати і внести це до Конституції, що Автономна Республіка Крим є національною автономією кримськотатарського народу, а не взагалі територіальна автономія. В 1993 році, коли я оцією рукою писав разом з моїм другом Юрієм Бауманом, співробітником Інституту філософії, ми писали стратегію по ліквідації режиму Мешкова, і це була єдина стратегія, яка спрацювала. Ми тоді писали вищому керівництву України, що немає іншого шляху втримати Крим у складі України, як раз і назавжди проголосити національною автономією кримськотатарського народу за умови, це має бути конституційне положення, неодмінного дотримання прав корінних народів, з яких там є євреї, українці, також греки очевидно, можливо, латиняни, якщо вони...

— *Італійці.*

— Італійці — корінний народ, якщо вони там є, так. Якщо порушено право народу будь-якого, навіть якщо їх двоє там буде. Караїми, наприклад, я не знаю, хто вони, як народ, вони ж не євреї, караїми як корінний народ. Якщо порушуються права караїмів як народу, значить ліквідується автономія і запроваджується пряме управління з Києва. Проста формула, але очевидно, що жлобство, селянське жлобство української номенкла-

тури в третьому поколінні не дозволить це зробити, крапка.

— *І південь Херсонської області це теж, наприклад.*

— Нехай це буде одна точка, одне село, немає значення.

— *Але Україна повинна надати можливість виїхати в Україну тим, кого притісняють з того боку.*

— Я не представляю державу Україну, я представляю тільки себе.

— *Але ти як активна людина можеш вимагати цього від держави.*

— Я про це говорю з 2014 року. Безумовно має бути міністерство, безумовно має бути державне фінансування, безумовно має бути 1, 2, 3, 4, 5, і безумовно має бути означено, що всі люди, кримські татари, які залишилися на території Криму внаслідок непереборних обставин, вони не підлягають ніякій можливій відповідальності за те, що їх примусово будуть заганяти до російської армії і так далі, примусово брати російське громадянство. Ні, їхні права мають бути забезпечені раз і назавжди, разом з моїми, твоїми, всіх хто нас дивиться і чує.

— *І їх культурна ідентичність теж повинна за допомогою української держави...*

— Підтримуватись за цільовим призначенням, безумовно. Відкривати, я б сказав відкривати в кожній області будинок кримськотатарської

Ізмаїл Гаспринський

культури, ресторани, сприяти податковими заходами...

— *Видання книжок кримськотатарською мовою, підручників.*

— Школи і так далі, нема про що говорити. Дослідження в Інституті історії, наприклад, у Національній академії наук відкрити відділ, в Інституті української мови відкрити відділ, безумовно.

— *Правильно я розумію, що кримськотатарська культура є частиною української?*

— Вона є частиною нашого надбання. У мене була з цього приводу цікава, навіть не дискусія, розмова з Сергієм Плохієм. Я завжди казав, завжди — це останні 30 років, що Україна є сума цивілізацій. А він сказав — це синтез цивілізацій. В політичному сенсі, безумовно, в національному ні, в етнічному ні.

— *Але Ізмаїл Гаспринський — це теж український письменник, тому що він кримськотатарський письменник.*

— В політичному сенсі він український письменник, так само як Роза Ауслендер, нема про що

говорити, для мене абсолютно.

— *Станіслав Лем, який жив у Львові — український письменник, ми не повинні від себе відштовхувати ту частину культури, яка народилася тут, правильно?*

— Хто такі ми? Я не відштовхую, Станіслав Лем це є частина мого дитинства і Бруно Шульц вже дорослих років, бо я не знав про нього до Незалежності.

— *І Шмуель Аггон — Нобелівський лауреат, який народжений в Бучачі і який жив, до речі, дуже довго.*

— Цадік Нахман — це частина, Йосиф Сліпий — безперечно.

— *Нестор Іскандер, чи знаєш ти таку постать?*

— Ні.

— *Це наш співгромадянин, який жив в XV сторіччі, який брав активну участь в діяльності церкви тут, а потім був учасником захисту Константинополя в 1453 році і написав про це книжку. І ця книжка є частиною грецької історії і не є частиною української літератури, наприклад.*

Шмуель Аггон

— Ганьба, ну вибачте, *tea culpa, tea maxima culpa*¹ — не знав.

— Тут, безумовно, ми, видавці, повинні багато чого зробити для того, щоб створити в тому числі і пантеон українських письменників, бо ми навіть не знаємо скільки їх є. Чи Конрад є? Він теж наш земляк, він англієць, він поляк, але він українець в політичному сенсі.

— Для мене так.

— Тоді в історії української літератури, яку вивчають в школі, повинен з'явитися Шмуель Агнон і Джозеф Конрад, як українські письменники в курсі не зарубіжної літератури, а української.

— І не тільки вони, одні Чернівці, які мені ближчі, скільки дали всього. Петро Рихло, скільки десятками років Целлана перекладає українською.

Джозеф Конрад

— Тобто ми маємо 30 років, коли вивчення української літератури в школі — це фактично продовження радянського курсу української та світової літератур в школі.

— В поганому сенсі цього слова.

— Тепер ми позитивно перейшли до теми національних героїв, як правильно — національ-

¹ Моя вина, моя велика вина (лат.).

ні герої чи знамениті люди України?

— Провокатор ви, у мене є зараз призупинений проект, який називається «Слава України» — це люди різних національностей, різних епох, які розбудували той простір, в якому ми тепер фізично живемо, ментальний, культурний, правовий, мовний і так далі. І не всі вони етнічно, так би мовити, українці, а моя відповідь зводиться до наступного.

Ігор Сікорський

На початку ХХ століття в Київському політехнічному інституті навчався хлопець, який внаслідок непереборних обставин виїхав за межі України, він опинився в Сполучених Штатах і не знав мови, куди піти, це була як інша цивілізація, якою вона власне і є. Він прийшов туди в Нью-Джерсі, через дорогу від Нью-Йорка, через річку від Нью-Йорка в Український національний союз. Вони запитали, хто такий, він назвав своє ім'я. Що ти вмієш робити. — Я інженер. — Так ви ж російською мовою розмовляєте. — Ну да, я говорю по русски, но я вообще киевлянин. — Ну тоді йдіть в с****, ні копійки не дамо, ані центу. Ім'я цього чоловіка — Ігор Сікорський. І моє питання: що втратила Україна і що набула Америка? Це дає відповідь на

ваше запитання? І це тільки один приклад, таких прикладів десятки

— *Ми зараз їх будемо розбирати, багато чого.*

— *Давай спробуємо.*

— *Кримськотатарські хани, які були полководцями, вони є українськими полководцями зараз політично?*

— *Ні, вони чингізиди, Гіреї, вони частина української історії, але вони ні етнічно і не політично, ніяк інакше — не українці.*

— *Вони є частиною української історії. Серед них були ті...*

— *Як Степан Ленкавський, ми говорили про нього. Це людина, молодий студент Львівської політехніки, який написав, увага, декалог українського націоналіста. Замах який — замінити цим божевіллям Декалог, десять заповідей, які Всевишній дав Мойсею на горі Синай, а потім це прийняло християнство — замінити собою християнство! От який замах так званого українського, а насправді галицького політичного руського безумства, нормальна тема?*

— *А тепер Гіреї, вони є частиною української історії.*

— *І Степан Ленкавський є частиною української історії, і Степан Бандера є частиною, і Натан Ганновер, і Богдан Хмельницький, який різав євреїв.*

— *Ми дійдемо до нього потім, але вони були полководцями?*

— Гіреї? Хтось був, хтось ні, там же стільки їх.

— *Хтось був успішний, хтось на Москву ходив?*

— Ну на Литву ходили, йдемо в мій Телеграм-канал і читаємо, це, безперечно, війна століттями за території, за людей.

— *Ну так, вони були успішними полководцями.*

— З їх точки зору — так, а для когось — це була біда.

— *Викладаючи для кримських татар, які живуть в Україні, ми яким чином повинні подавати цих людей?*

— Ми повинні, ти мене питаєш як громадянина? Я би взяв паузу подумати, але я би сказав, що в школі ми повинні говорити дітям: а) правду і б) говорити про те, що наша історія тисячолітня, вона так само як історія будь-якої центрально-східної європейської країни, вона є прикладом того, що там було все, що ви можете знайти. Там були паскудство і героїзм, звитяга і те, чого ми повинні стидатися, і там є речі, яких ми повинні стидатися. І винищення татарами українських чи руських сіл і містечок — це така сама ганьба впродовж століть...

— *Як і работоргівля.*

— Як і винищення Богданом Хмельницьким тих самих сіл, тих самих містечок, це така сама ганьба, як винищення москалями, особливо після Полтавської битви.

— *Починаючи з Батурина.*

— Це така сама ганьба. Ми мусимо сказати на весь голос, що кримські татари, що московіти, напевно — тут я непевний, — євреї там, італійці, з одного боку, є репрезентантами найбільших, найвеличніших досягнень культурних. А з іншого боку, як і в кожному народі, є своя ганьба, і цього ми повинні стидатися.

— *А судьи кто?*

— Ми самі, кожна людина.

— *Хто напише такий підручник?*

— Я не знаю, якщо ви натякаєте на мене, то не я.

— *Хто напише, хто оцінить? Це дуже складна історія, і головне, ми в нашій країні взагалі не маємо навчання вчителів. Я спілкувався рік тому в Грузії з колишнім міністром освіти Дмитром Шашкіним, який був міністром освіти під час президентства Саакашвілі. Вони створили систему навчання вчителів і здачі ними екзаменів по бажанню, як частину того, що можна підвищити собі зарплатню, якщо ти весь час підвищуєш свою кваліфікацію, ти підвищуєш і матеріальний рівень. Це було наступним урядом відразу скасовано, але в кожному великому місті було зроблено місце, де могли навчатися вчителі без відриву від своєї власної роботи. І я вважаю, що вчителі історії, літератури в нашій країні фактично декласовані на сьогодні по відношенню до тих знань, які є вже в історичній науці, літературознавчій.*

— В нас декласована вся Академія наук, всі гуманітарні інститути.

— *Вчителі фізики, хімії, математики мають те підґрунтя, яке не ідеологічне, яке не дуже змінено. Їм простіше працювати, вчителі, скажімо, біології вже теж відстають від сучасних знань. Продовжуючи це, я хочу сказати, ми маємо...*

— Одну секунду, але українським вчителям історії ніхто не забороняє підписатись на мій Телеграм-канал, це відкрите джерело, і там кожен літеру можна перевірити.

— *Ти ж тільки що казав, що ти не хочеш бути автором такого підручника, а ти фактично його створив, написавши двотомник історичний.*

— Але я зрозумів, що це треба ще редагувати до певного рівня, тому що у людей в голові — і це не їхня провина, це біда наша — там «сапоги всмятку», «капуста з горохом», як моя теща каже. Коли історик Марку Солоніну презентував мою книжку «Грушевський, Скоропадський, Петлюра», він подзвонив мені за декілька днів і запитав: «Як вас ще не вбили в цій країні?» Я кажу йому: «Марку Семеновичу, мене за що вбивати? Це все встановлено українськими істориками, українська держава поставила штамп на захисті дисертацій, кандидатських і докторських, погоджено. Там люди сиділи в системі Академії наук і вище, десятками років це писали, тисячу разів це перевірялося опонентами і не опонентами і критиками.

Я тільки це все звів в один текст, до мене які питання?» — «А, ну да», — і пішов далі читати.

— *Ми зробимо перерву у цій темі. Я хотів спитати: після Сталіна українці керували Радянським Союзом?*

— Це взагалі надзвичайно цікаво. На жаль, мало досліджена тема.

— *Ну поки що.*

— Чому при Сталіні? Давайте ми почнемо з Єлизавети Петрівни.

— *Розумовських?*

— З родини Розумовських, так. Давайте ми почнемо взагалі з XVII сторіччя.

— *І починати потрібно з Прокоповича?*

— Та чому, не тільки Прокоповича. Річ у тім, що інтелектуальну і військову еліту в Російській імперії від XVII століття...

— *Це була ще не імперія.*

— Ну Московське царство, потім Російська імперія. Військову і інтелектуальну формували дві національні групи. Відповідно тих, яких ми сьогодні називаємо українцями і німцями. Якщо подивитись там під цим кутом зору, то ми побачимо, що це безкінечне поборювання двох національних «мафій». Вихідців з території сучасної України і вихідців із деяких графств, маркграфств і князівств Німеччини. Ну разом... Коли Гетьманщину скасували при Катерині? Хто сформував значну частину військової еліти? Козацькі полковники.

Ну чи вони були українці, там різні були. Там були єврейські козачі полковники, як ми знаємо. Але, все одно, вихідці з України.

— Ну ми зараз нічого не знаємо, чи були єврейські козацькі полковники?

— Ні, ми знаємо. Абсолютно точно, є дослідження в Інституті історії. У нас в програмі «Історія з м'ясом» є спеціальний випуск, присвячений виключно історії єврейських українських козачих полковників у складі Російської імперії. А при Хрущові... Але ми то залишимо, сам Хрущов — виходець з Донбасу.

— *Не українець. Але який вважав себе українцем.*

— Ну він якось там, принаймні, при Сталіні грав роль шута горохового. В Політбюро з України. Вишиванка і все ось це ось. Питання не в цьому. Питання в тому, що вся політика в Радянському Союзі, Комуністичному Радянському Союзі, була політикою клановою, національною. Так кожний, хто піднімався на гору, тягнув за собою своїх. А кому може довіряти?

— *Кого тягнув Каганович?*

Феофан Прокопович

— Це правильне питання. Каганович не тягнув нікого, тому що Каганович був записний єврей в Радянському Союзі. Так, для вітрини, що вони є. Каганович — ні. Це правильне питання. Але Хрущов тягнув. І, безумовно, від 1954 року, під час цієї війни україно-кавказької з Берією. Якого, за достовірними даними, аж ніяк не розстріляли в камері, а вбили просто в квартирі.

— *До того?*

— До того, так. До того. Є і така версія, принаймні офіційна версія говорить, що його розстріляв особисто Москаленко, товариш такий Хрущова був.

— *Генерал?*

— Генерал Москаленко. Так. І, значить, Хрущов почав тягнути своїх до Москви. І Сергій Плохій, за це йому окрема подяка, зауважив, що після Хрущова і далі, особливо це розцвіло при Брежнєві. Коли до влади в Радянському Союзі пройшла ця дніпропетровська мафія. Сергій Плохій зауважив на те, що жоден з українських науковців, принаймні я не знаю таких, на це уваги не звертав. Він написав, що від часів Хрущова було утворено таку спеціальну... особливо соціальну угоду, так сказати. Ви, тобто Москва, забираєте з України потрібні вам кадри — рекрутуєте. За це ви не лізете в справи України.

— *Тобто в Україні не було другого секретаря ЦК, якого надіслали із Москви, а всюди був.*

— Так, а всюди був. Крім того, компартія України, яка станом на 1991 рік налічувала більше трьох з половиною мільйонів, була єдиною, яка мала керівним органом своє власне Політбюро. Жодна з комуністичних партій інших Радянських Союзів — ні. Тільки бюро.

— *Мала секретарів.*

— Так-от питання не в цьому, це було при Брежнєві і кожен, хто бачив цей фільм «Брежнєв» чотирьохсерійний, там це все показано, це свята правда. Дніпропетровці проти всіх інших. І коли прийшов до влади Горбачов, а Горбачов був кандидатурою Андропова, то він почав вичищати українські кадри. Потім Горбачов вже насамкінець своєї каденції, як президент і генеральний секретар, він у 1991-му перетягнув Івашка з Києва — заступником генерального секретаря, з тим, щоб продемонструвати свою лояльність до українських політичних еліт.

— *Або щоб його прибрати з Києва.*

— Скоріше за все, щоб привернути політичне керівництво України на свою підтримку. Яке виступало проти Горбачова. Ми всі знаємо, що...

— *Воно було найбільш консервативним.*

— Так, і була порушена ця рівновага. Українців почали вичищати з Москви. Хоча вони продовжували обіймати деякі надзвичайно важливі посади, але другорядні все ж таки. Ну, наприклад, перший секретар ЦК комсомолу (комуністичної спілки)

Мироненко, був з Чернігова, сам був першим секретарем Чернігівського обкому, потім секретарем ЦК. Зінченко Олександр — виходець з Чернівців. Теж пройшов всю дорогу. Але в кожному разі цю рівновагу було порушено і це обумовило не-лояльність українського партійного керівництва до Москви.

— *І в армії було те ж саме? Ще раніше українців почали прибирати з перших постів?*

— Так, але, з іншого боку, Радянська армія — це ж відомий вислів: сержант Хохлов неможливий без лички. Тобто, сержантський склад... «Хохол без лички — не хохол». Тобто, сержантський склад був український.

— *Але, поки був Гречко міністром оборони, то були всі: Москаленко...*

— Ну багато, багато. Це вихідці, так, вихідці з фронтів Другої світової війни. Але головний, все ж таки, не Гречко був, а Брежнев.

— *Тепер давай подивимося. Хрущов прийшов фактично в 1954-му, а не в 1953 році.*

— Ну 1954 рік будемо вважати. Так, бо там був дуумвірат його і Маленкова. Потім він Маленкова вичистив.

— *І десять років Хрущов був українцем на чолі Радянського Союзу.*

— Практично, а потім вісімнадцять років Брежнев.

— *Але спочатку Хрущов.*

— *Але спочатку Хрущов.*

— *На кого він спирався?*

— Хто?

— *Хрущов.*

— В якому сенсі?

— *Ну серед Політбюро. Хто були його люди?*

— Ну давай ми підніmemo склад Політбюро.

Там річ у тім, що Хрущов, ми ж не забудемо, що він був до того першим секретарем обкому партії. Наприклад, Фурцева Катерина, яка була членом Політбюро при ньому і яка фактично перешкодила першій спробі зняття Хрущова з посади Першого секретаря ЦК. Була Катерина Фурцева — міністр культури.

— *Коли Молотов, Маленков, Каганович...*

— Так, так. Тому Хрущов спирався на тих, на кого міг, на Москаленка, на тих, кого він повитягав з Донбасу. Того самого Леоніда Ілліча, який був формально головою Радянської держави, головою Президії Верховної Ради СРСР.

— *Вибачте, до того був Ворошилов, Мікоян?*

— Ні, він був при Хрущові. Він та Брежнєв разом стояли в аеропорту Внуково на трибуні, коли Гагаріна зустрічали після польоту.

— *Коли прийшов Брежнєв, уже Хрущов фактично підготував українську мафію в Москві: Підгорний, Кириленко.*

— Кириленко — другий секретар ЦК був. Фактично друга людина в партії. Багато хрущовських кадрів зустріли радісно Леоніда Ілліча.

— *Леонід Ілліч був дійсно таким «дорогою товариш Леонид Ильич»? Чи він дійсно не був таким агресивним, як всі інші Радянські керівники?*

— Леонід Ілліч не був людоїдом. Я можу розказати одну чернівецьку історію. Їх є більше, але для цієї розмови розкажу тільки одну, яка відбувалася буквально на моїх очах. Хоча я був ще хлопцем, але про це в Чернівцях було дуже відомо. Один чоловік, який працював на дуже високій посаді (я не скажу його прізвище, з поваги до його світлої пам'яті, бо він по собі залишив тільки добрий спомин), працював керівником одного з обласних управлінь. Номенклатура така, чоловік пройшов війну. І дуже змінилось керівництво в обкомі партії. Думають, як його прибрати? Ну там знайшли якісь формальні порушення. Зібрали бюро обкому партії і виключили його. А у цього чоловіка була така особливість, що він у відпустку ходив в грудні і від'їжджав кудись. Всі влітку, а він в грудні. В другій половині грудня десь зникав, нікому нічого не казав, а потім повертався. І тут бюро обкому партії, значить, його виключає з партії. Ну і, очевидно, завтра йому «секир башка» з відповідальної посади. А в Чернівцях, чернівецькі знають, обком партії знаходився на центральній площі, на Радянській площі. Тепер не знаю, як вона називається, там біля пам'ятника Радянському воїну-визволителю. А квартира секретаря була там через дві вулиці. Ну просто він пішки ходив. І там, очевидно, у нього стояв телефон прямого зв'язку з генераль-

ним секретарем ЦК КПРС. Який ніколи не дзвонив. І він приходить до дому, і тут дзвонить телефон. Він піднімає трубку, значить, і чує там голос: «Узнал? Леонид Ильич это». Він такий: мама дорогая, це ж Апостол Петро дзвонить, Ісус Христос. «Да, Леонід Ілліч». Він каже: «Слухай, я хотів з тобою порадитись». А той в мокрих труселях, очевидно, — щоб Брежнєв з ним радився? Хто він? Чернівецький обком партії. Невидима величина. Він відповідає: «Да, Леонид Ильич». Той говорить те, п'яте, десяте. Потім каже: «Порадитись хотів з тобою з такого питання. Мені здається, що ми мало уваги приділяємо нашим ветеранам, зокрема ветеранам Великої Вітчизняної війни. Як ти думаєш, якщо Центральний Комітет там ініціює бла-бла-бла»? Він каже: да, абсолютно Леонід Ілліч, ми всі одностайно і т. ін. Брежнєв говорить: «Ну і добре, дякую що ти мені казав. Да, і передай вітання такому-то» — і називає того чоловіка, якого вони тільки що виключили з партії. Люди мого покоління зрозуміють, що це таке. По тривозі підняли членів бюро обкому партії, звезли, кажуть: відбулася страшна помилка, непоправна. Як ми виправдаємось перед партією? Розстріл, Колима нам всім. Ми не заслужено людину на підставі якихось фіктивних документів... Пропоную вважати це недійсним і оголосити йому, умовно кажучи, подяку. Я фантазую, але сенс був такий. Вони і проголосували. Виявилось, що цей чоловік працював з Леонідом Іллічем в політуправлінні Четвертого

українського фронту, коли вони були в Чернівцях. І Леонід Ілліч пам'ятав їх всіх. Наприклад, була в Чернівцях сакральна фігура Пінхас Абрамович Фалік. Це людина, як я вже згадував, створила весь культурний простір Чернівців на декілька поколінь. Коли Брежнєв був начальником політвідділу округу, Галочка любила грати на піаніно.

— *Яка була донькою...*

— Брежнєва. Галочка Брежнєва. Знайшли піаніно, знайшли настройщика, знайшли вчителя. І все це знайшов Пінхас Абрамович Фалік. І Пінхас Абрамович Фалік сам етнічний єврей, російською ледь говорив, по-українськи — взагалі ні. Заступник голови Чернівецької філармонії, до якого їздили найкращі, найбільші зірки Радянського Союзу. Оперні знамениті виконавці і «Червоні гітари», Алла Пугачова, Олена Образцова, Вольф Мессінг. Оце був культурний простір Чернівців. Чому? Тому що він допоміг родині Брежнєвих. І оце був Леонід Ілліч. І це треба розуміти. Він не був людоїдом. Очевидно, чехи його до сьогодні пам'ятають з шістдесят восьмим, але людоїдом він не був. Це був абсолютно вегетаріанський період Радянської Влади. Він жив сам і давав жити другим.

— *І чи давав він жити Україні?*

— В якому сенсі?

— *В мовному, в культурному, в освітньому.*

— Існує дві точки зору на це, навіть три. Перша точка зору говорить, що це була... що це був терор проти української інтелігенції. І ми знаємо імена

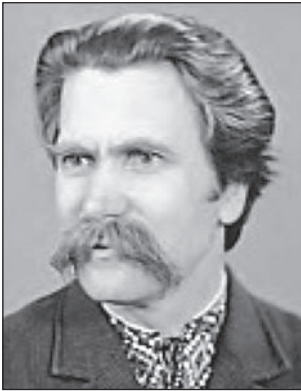
усіх цих людей. Я маю на увазі: Чорновіл, Левко Лук'яненко, Василь Стус. Мученики, які загинули або відсиділи років двадцять в тюрмах. Це одна частина. Генерал Григоренко перший з них... Ретельно відслідковували і винищували: «а ти не говори нічого проти Радянської влади і проти рідної Комуністичної партії». Якщо ти не говориш про це, у тебе є якийсь люфт для творчості.

— *Коридор, де ти можеш ходити.*

— Де ти можеш ходити. Ну наприклад, всю українську, в кращому сенсі цього слова, естраду зробив хто? У Вижниці Левко Тарасович Дутківський. Володимир Івасюк, Назарій Яремчук, Софія Ротару, «Смерічка» — це безкінечний, досить довгий список. Це ж було? Було.

— *Там же Мареничи?*

— І Мареничи, «Тіні забутих предків», Георгій В'ячеславович Якутович. Яюсь я його запитав,

Левко Лук'яненко

Василь Стус

В'ячеслав Чорновіл

академіка двох академій, єдиного в Україні лауреата двох Шевченківських премій. Хоча по закону може бути тільки одна. Він дістав дві. Першу за «Тіні забутих предків», а другу — за свою художню творчість.

— Першу за кіно...

— А другу як художник.

Я його запитав: «Дядя Юра, а чого ви ось Маркса, Енгельса, Леніна малюєте?» Він дуже заїкався, українською не говорив практично: «Даня, ти розумієш, у мене місія така гуцулів рисовать». А він — канон, да? А Глуценко? А ми йдемо по вулиці, яка тепер називається Богдана Хмельницького, «дом Совпіса». Ми бачимо ці всі меморіальні дошки.

— *Безкінечні.*

— Безкінечні. Там половину з цих письменників очевидно ніхто не читав. Ніколи не читав, але там є знакові постаті для української літератури. Щось відбувалося в царині оперного мистецтва? Щось відбувалося. Ну і третє що було. На що вони не мали ніякого впливу — це українська література, українське образотворче мистецтво в діаспорі. В Сполучених Штатах літературні гуртки — Шевельов, Прицак, Український інститут в Гарварді.

— *Улас Самчук.*

— Улас Самчук, патріарх Сліпий. Взагалі фантастична історія. Патріарх Сліпий, коли його випустили, він жив в Римі, він їздив по Америці.

— *Це був 1961 рік чи 1962-й?*

— Після карибської кризи відразу. Він їздив по Америці, очевидно, в Австралію, по Європі. Люди збирали великі гроші. І першу справу, яку він зробив, — почав друкувати українські книжки. І мені особисто розповідав мій тесть покійний, що в них півниця була набита так, як у всіх, українськими книжками. Навіщо це? «Прийде час». І, як тільки проголосили Незалежність України, це валом перевезли сюди. Гекатоннами перевозили всю літературу. Ну досить один приклад навести — популярний виклад української історії Ореста Субтельного. Який тут надрукували накладом більше мільйона примірників. Це значить, що кожна третя чи четверта українська родина мала цю книжку. Так що я би не сказав, що масового культурного терору не було.

— *Вибірково?*

— Індивідуальний був, безумовно.

— *А в той час в Україні 1954 рік. Хто очолив Україну?*

— Кириченко, я думаю.

— *І це був такий тихий період, коли тут нічого не відбувалося? Коли виходили люди з тюрем і приїздили сюди, що відбувалося?*

— Я не знаю. Я народився в 1956-му. Я дитина ХХ з'їзду. Мій батько, коли я в люльці лежав, читав

мені, сам розповідав, доповідь Хрущова закриту на ХХ з'їзді. Так що вона у мене там десь, на жорсткому диску.

— *Тебе сформувала.*

— Я можу сказати про те, що мені мати розповідала. Перше, що почали повертатися з таборів. Наприклад, на нашій вулиці була одна така родина. І нам батьки забороняли спілкуватися з їхнім сином. Тому що їх батько називався «бандерівець». Ну ми, очевидно, це ігнорували. Діти, ми разом курили, пекли картоплю, грали в рухомі всякі ігри на вулиці. Але «бандерівець». І це було страшне слово. Наприкінці сорокових, на початку п'ятидесятих років, моя мама працювала в обласному управлінні сільського господарства. Вона розповідала, як вони їздили. Буковинці знають ці два верхніх райони гуцульських: Вижниця і Путила. То вони їздили там по справах: як правильно що саджати і вирощувати. Досліджували ґрунти, щоб підказати найбільш ефективні способи вирощування ярини, садових культур, наскільки це можливо і так далі і тому подібне. І вона каже за нами їздили... Нас машина везе, там двоє-трьоє людей. За нами вантажівка з автоматниками їздить, це було. Є документи, які я особисто бачив. Вони зберігаються у фондах Українського національного музею в Чикаго. Це початок п'ятидесятих років. Це звіти, які в «бункерах» писали. Писали, що відбувається. Там застрелили того, там прийшли комуністи, там відібрали харчі, там когось виселили

і так далі. Очевидно, їх добивали... НКВС добивала останні поодинокі боївки.

— *Але в 1956-му, вони всі разом повернулись.*

— Багато повернулося. Але ми не будемо забувати, що останні, буквально останні боївки винищили тільки на початку шістдесятих років. Деякі протрималися в підпіллі. Оберишин протримався в підпіллі до 1991 року. Він вийшов з підпілля вже після проголошення Незалежності.

— *Але повертались і не ставали до боротьби?*

— Ні, вже все було інакше. Ні. Було неможливо. Послухайте, для війни з озброєним підпіллям в 1944 році на території семи областей Західної України завели весь Четвертий Український фронт. Це півтора мільйони з важким озброєнням. Це шість каральних дивізій, по пам'яті, НКВС. Тридцять восьма повітряна армія плюс територіальні органи НКВС.

— *Тоді вже було мабуть були і МГБ.*

— Ну для простоти скажемо: територіальні органи плюс так звані загони «яструбків».

— *Що це було?*

— Ну, наприклад, дід моїх синів, він сам був родом з села Рибне Косівського району Івано-Франківської області. Це буквально на річці Черемош. Він зі змішаної польсько-української родини. Матір — українка, греко-католичка, батько — поляк, католик. Не знаю, як вони роками жили... Ночували на цвинтарі впродовж року. Вдень в хаті, вночі четверо дітей на цвинтарі. Чому?

Тому що порізали б — або поляки, за те що вони УПівці, або порізали б українці — за те що вони поляки.

— *На цвинтарі...*

— На цвинтарі села. На сільському цвинтарі жили. Вкопали якусь землянку і там ночували.

— *А там було безпечно?*

— Ну вижили, всі вижили. Вдень приходили і жили в хаті. Так от, він двадцять сьомого року народження, його старший товариш був моїм викладачем в університеті, Михайло Никифорак. Він його намовив, і той вступив в цей загін «яструбків». Це такий типа актив молоді, прокомуністичної. Яким видали револьвери, вони ходили озброєні і дивились, що взагалі відбувається. І це їм зараховувалося в плюс, в карму — потім їх легко приймали в партію, до університетів.

— *В радянську карму.*

— В радянську, так, очевидно, в радянську карму, шляхом відмови від своєї національної та релігійної ідентичності.

— *До війни, яка йшла, і до Четвертого Українського фронту проти українців ми повернемось. А зараз початок шістдесятих років, Шелест. Не маю ніяких сумнівів, що Шелест був в добрих відносинах із Брежнєвим, якщо він при Брежнєві проіснував аж до 1972 року. Він же не міг бути в опозиції?*

— Ні, але він тихою сапою, я би так сказав, тишком-нишком проштовхував усякі речі. Напри-

клад, така показова річ: тепер, як їдемо з півдня на Київ, проїжджаємо вулицю Петра Тронька. Петро Тронько — ветеран Великої Вітчизняної війни, був секретарем Київського обкому партії і заступником голови Ради Міністрів УРСР.

— *Ну, як зараз кажуть, з гуманітарних питань.*

— З гуманітарних питань. Петро Тимофійович Тронько чи реанімував, чи заснував Товариство охорони пам'яток історії культури. Ініціював створення двадцятишеститомної історії міст і сіл УРСР, в яку вписали кожен область, кожен район, кожне село, кожне місто. Описували десятки місцевих науковців. А це гроші, це архівні пошуки. Це просто матеріальна підтримка яйцеголових. Вона, очевидно, прорадянська, але це історія міст і сіл УРСР. Сьогоднішній музей Етнографічний в Пирогово — це Петро Тимофійович Тронько. Дослідження краєзнавчі, цілий відділ був в Академії наук та в Інституті історії. Історико-краєзнавчі дослідження, десятки людей там працювало. Це ж все було при Щербицькому. Тронько — сакральна фігура.

— *Ну це ж все почалося при Шелесті.*

— Ну почалося при Шелесті, так.

— *А Щербицький був тоді головою...*

— Ради Міністрів.

— *Я с Троньком був знайомий, але коли йому було вже сто років. Він був головою наглядової ради Харківського національного університету.*

— Не знав.

— *І я, оскільки був в цій раді, то бачив його декілька років. А Шелест був знятий в 1972 році і його перевели в Москву керувати Держстроем СРСР.*

— Так, Єльцин потім повторив його шлях.

— *Прийшов на його місце. Казали тоді, що його зняли за те, що формально він написав свою книжку «Україна наша Радянська». Аббревіатура була УНР, і вона окремо була виділена на обкладинці. Чи це може бути правдою?*

— Важко сказати, я би всіх відіслав до вікопомного, в буквальному сенсі цього слова, інтерв'ю Петра Юхимовича Шелеста, яке було оприлюднено в журналі «Київ». Боюсь помилитися, в 1988-му або 1989 році, вже за Перебудови. Це інтерв'ю зробив з ним, знайшовши його на дачі, там, під Москвою, він був ще живий, блискучий український журналіст та історик Дмитро Табачник. Це була бомба.

— *Він його привіз в Україну, вони збирали повні зали.*

— Так. Це була бомба в буквальному сенсі цього слова. Просто кажучи, Шелест діяв в межах, так само як директор нашого Інституту історії Юрій Юрієвич Кондуфор. В межах, встановлених рідною комуністичною партією.

— *Трохи заступаючи.*

— Часами заступаючи, без фанатизму, без людоїдства. Так, людину могли поправити. Сказати, «це не потрібно», «ви так не робіть». Але їхній

авторитет був такий, що люди далі не робили. Тому що знали, чим це може закінчитися.

— *Говорячи про Шелеста, потім про Щербицького, ті, з ким я спілкувався, хто знав цю партійну історію, завжди казали, що Донецьк — це абсолютна окрема ситуація в комуністичній партії України. Не тільки тому що в Донецьку було міністерство вугілля УРСР, а тому що секретарі обкому Донецька на пряму орієнтувалися на Москву. І тримали Київ так, десь здалека. Звисока, я би сказав. Чому?*

— Історично так склалося з ХІХ століття, коли там відкрили перші поклади залізної руди.

— *Ну, залізна руда не на Донбасі, а на Кривбасі.*

— Це один район був. Так і називався — Донецько-Криворізький басейн. Плюс там два округи Облaсті Війська Донського. До якого фактично економічно вони належали. Іноземний капітал, іноземні технології в найбільшій в імперії торгово-промислової та банково-промислової групи. Мало хто знає ім'я Николая Федоровича фон Дитмара. Він був председатель совета съезда горнозаводской промышленности юга России. Це як якийсь Вандербильт, Ротшильд в одній особі. Там крутилися, по сучасних грошам, мільярди. Вони були зациклені, зав'язані на західні технології, на західні ринки збуту.

— *Що, вугілля везли іноземне?*

— Ні-ні. Металургійна промисловість. Вони харчували вугіллям ці заводи, південноросійські.

Робоча сила всі — село, або, як правило село, «відходники».

— *Що це таке?*

— «Відходники» — це значить, що вони, коли посівна або збір урожаю, масово «виходили». Це була велика проблема. Тому треба було завозити люмпенів, не місцевих, звідкись. А це додаткова площа для проживання, додаткова логістика, додаткові гроші і так далі. І там було, почалося, це тертя тоді — місцевих проти прийшлих. І вони в культурному і в будь-якому відношенні були абсолютно відокремлені від Кубані і від українських, південноросійських губерній, від материкової Росії, матірної, так би сказати. Це був анклав. Це був анклав, подібно до того, як, ну скажімо Калінінград є анклавом в середині не Росії. Так? Поза межами Росії, але він російський. Грубо кажучи, аналогія може бути приблизно такою.

— *Але за радянські часи була інша історія. Там оселялись ті, хто вийшов після зон, таборів...*

— А це другий етап вже потім... Це другий етап. Так, правильно. Це другий етап вже після встановлення радянської влади, коли почали постачати в масовому, в промислових масштабах оцих людей.

— *І якщо до того там були все-таки українці або кубанці, то потім це був якраз потік людей, які приїздили...*

— Без національності, без соціалізації, без нічого. Які гуртувалися, об'єднувалися і формува-

лися на інших засадах. Люди у нас в Україні цього не розуміють, що якщо, грубо кажучи, Україна аж по сьогоднішній нуль на фронті. Так? Люди в Україні здобувають засоби для існування **на землі**. Тобто вони підпорядковуються сонячному циклу. Вони бачать весну, вони бачать зиму. Вони бачать, як пташки прилітають, як вони відлітають... А ті, що там живуть, здобувають свої засоби для існування **під землею**. Людина підземна має іншу психологію, ніж людина наземна. В неї інша система цінностей. У людини, яка на землі, — в неї нема питання, чи вона прокинеться завтра вранці чи не прокинеться. А от людина, яка йде під землю на глибину п'ятсот метрів чи кілометр — в неї питання, чи вона вийде потім на поверхню. А це детермінує все: лексику, кухню, ставлення...

— *Яка кухня — бутерброди?*

— Бутерброди, горілка там, забити козла у дворі, бити дружину...

— *Тобто тут ситуація заспокоювалася. Поступово Західна Україна...*

— Затягувала рани, я би так сказав.

— *Наближалася до Центральної, по своїм ментальним цінностями, бо населення перемішували.*

— Її наближали тригерською політикою.

— *Перемішували населення, робили з усього радянський народ. То там на Донбасі було якесь інше життя?*

— Так, нам не зрозуміле.

— *Яке йшло без України.*

— Ще є два фактори, про які ми забуваємо. Це в шістдесяті роки при Шелесті почалося... А потім воно перейшло до Щербицького — три процеси почалися, на які не звертають увагу, і абсолютно дарма. Тому що вони перелопатили, в буквальному сенсі, перефарбували, перекопали життя двох або трьох поколінь. Спеціально в західних регіонах сучасної України. Перше — почали встановлюватися такі стійкі зв'язки між родинами в Канаді, Сполучених Штатах і в Україні. Виникло ж Товариство зв'язків з українцями за кордоном.

— *До речі, мені досі незрозуміло, навіщо це було Радянському Союзу?*

— Ну, КДБ працювало для того, щоб розбити, можливо, я так думаю, порозуміння, яке почало формуватися. І це знову на підставі документів, які є в Українському Національному музеї в Чикаго, це видно. Почалися пошуки порозуміння між українцями поляками, литовцями і євреями.

— *Там?*

— Так, на рівні громадських організацій. Тоді з'явилося багато проектів, які пов'язують з КДБ. В тому числі вони за рахунок цього Товариства зв'язків українців за кордоном намагалися впливати на політичні і релігійні середовища в Сполучених Штатах і Канаді. Але воно було. І сюди приїжджали люди з Канади, які не були ні в яку діяльність КДБ залучені. Вони шукали родичів. Пішов процес, «джинси», «жвачки». Це створило

ринок послуг, гроші пішли. Другий процес виник в 1972 році, після рішення відомого Всесвітнього єврейського конгресу, євреї почали виїжджати масово, в тому числі з Чернівців. Але частина залишалась. Вони підтримували соплемінників. Як підтримували — джинси вони прислали з Ізраїлю. В Чернівцях вважалось за ганьбу, якби мене хтось побачив в джинсах GAP. Мені б сказали: «Так хто ти вообще?» «Що, що, що це таке?» «Это не „кошерно”». «Levi's» ти маєш носити. Третій момент — ці зони прикордонні: вони стали фактично транскордонними. Переїзд з Румунії в Польщу через Україну, в Угорщину через Закарпаття. Колосальний об'єм контрабанди, фарцовка... Це фарцовка речами і фарцовка валютою. «После возвращения оттуда он стал другим... Тлетворное влияние Запада... Элементы сладкой жизни... И я не удивлюсь, если узнаю, что он тайно посещает синагогу». Потім «синагогу» в остаточному варіанті замінили на «любовницю». Це ж «Бриллиантовая рука» Гайдая. Це ж калька того, що відбувалося у нас. Чорне море, Одеса. Чернівці, Львів, Ужгород, Мукачево — те саме. От про Одесу я взагалі мовчу. Обсяг контрабанди через Одесу перевищував усі можливі і неможливі уявлення.

— *Я, наскільки розумію, були окремі потоки. Одеський потік, він і єврейський і морський.*

— Так.

— *Чернівецько...*

— Румунсько-польський, закарпатський, угорський...

— *І московський?*

— І московський. В цьому сенсі це не стосувалося Центральної України, промислових центрів, типу Харкова...

— *Там нічого не було.*

— Було те, що привезли з Одеси.

— *Не, ну танковий завод був, тому там була закритість. Воно було накрито мережею КДБ, можна сказати, так? Але не так, як Дніпро.*

— Дніпро ще більше. А в Чернівцях що ти будеш накривати? Які процеси у нас з КДБ? Та я і не пам'ятаю.

— *Тільки виїзд.*

— *Що?*

— *Виїзд євреїв.*

— Виїзд євреїв, так. Ну і слідкували, про що говорять. В моїй групі в університеті п'ятдесят людей, п'ятеро з них писали щотижня. Це те, що я знаю. П'ятеро щотижня писали звіт, або розповідали, про що розмови. Так було накрито все зверху. Так що воно розмивалося з середини. Знизу, перепрошую.

— *Ну і коли кажуть, що був спочатку Шелест, потім Щербицький, це не правильно. Бо Щербицький був ще задовго до того, він був головою Ради міністрів. І фактично спочатку був Щербицький плюс Шелест, а потім був Щербицький...*

— Плюс Ляшко.

— *Не важливо, хто був прем'єром. Чи Ляшко, чи хто іще...*

— Фокін.

— *Так. Тому ера Щербицького — це шістдесят перший, чи шістдесят другий рік аж до...*

— Вересня вісімдесят дев'ятого року.

— *Горбачовський період. Ти сказав, що Щербицький був частиною тієї української системи, яка була ображена на владу. І була в опозиції...*

— Тихесенько, вона тихесенько...

— Тихесенько?

— Тихесенько.

— *Але коли в Москві можна було вже багато чого казати чи писати чи друкувати, то тут ні?*

— Ні, ну я один приклад наведу. Я служив тоді в Інституті історії науковим співробітником. Це було після вісімдесят восьмого року — вісімдесят восьмий, вісімдесят дев'ятий, дев'яностий. Я буквально ледь не щотижня їздив до Москви нічним поїздом. Там мій товариш, тепер відомий московський бард — Віктор Леонідов. Він давав мені відбиток газети «Московские Новости» Єгора Яковлева. Я привозив їх в Київ.

— *Вони були дефіцитні.*

— Неможливо було знайти взагалі. Я привозив їх, адже їх не було в продажу... Привозив їх до Києва, їх там підпільно ксерокопіювали. В нас був «Куточок бібліотекаря» в Інституті. Так виривали просто з м'ясом і виносили, читали.

Зачитували до дірок, просто передавали з рук в руки як...

— *Але ж заборонити це все тут — це була ініціатива...*

— Щербицького.

— *Який вважав, що Горбачов — це не на довго...*

— Я вже не знаю.

— *Вони його змінять і так далі.*

— Я вже не знаю, що він там собі вважав.

Я знаю, що в дев'яносто першому чи дев'яносто другому роках відомий на той час, режисер Володимир Шмотолоха випустив фільм. Його кожен може побачити, він є в Ютубі. В трьох частинах: «Українці. Віра. Надія. Любов». Він фактично був тут єдиним професійним режисером. І його камеренами були зірки Українського операторського цеху. Ігор Іванов і Володя Гуєвський, і не тільки вони, які ходили з камерами цими і просто день в день знімали, що відбувалося на вулицях. І це з чого починається цей фільм? Як вони приходять до будинку музею Леніна. Сучасний Український...

— *Дім.*

— Український Дім. А там стоїть колосальний пам'ятник.

— *Так, там Ленін великий був.*

— Бо його не можна було занести, його зверху спускали. І що вони роблять? Як вони кланяються цьому Леніну. І це є абсолютна ілюстрація того, що відбувалось тут. І в цей самий момент, або в ті самі

дні, одного з найкращих українських журналістів і тоді старійшину цеху, людину з безумовною репутацією, Сергія Набоку побили за синьо-жовтий прапор. Просто шкіра лахміттями з спини сходила. І це ж було.

— *Хто бив?*

— Менти. Біля пам'ятника...

— *Українські?*

— Так українські менти, біля пам'ятника Шевченку.

— *А куди подівся Ленін звідти?*

— Я не знаю.

— *Бо я не пам'ятаю як прибирали.*

— Ну винесли його, так само як я не знаю, куди подівся прапор з будинку ЦК компартії України. Який знімали Юрій Збітнев і Микола Вересень.

— *Прапор — так, він маленький. А Ленін був грандіозний.*

— Величезний. В ньому там було метрів п'ять-шість, може більше.

— *Добре. Щербицький. І все-таки Щербицький теж багато зробив, хоч він був російськомовний принципово, російськокультурний, але саме при ньому Загребельний створив спочатку фактично біля себе коло в шістдесят другому році як головний редактор «Літературної України». При ньому прийшли Вінграновський, Драч, Коротич. Він всіх підняв. Ту літературу, міську, яку створювали, створив Загребельний...*

— Україномовну.

— *Україномовну. І поки Щербицький був в силі, Загребельний аж до вісімдесят четвертого року керував Спілкою письменників і утримував як раз українську сучасну якісну міську літературу. Проти української шароварної старої радянської партійної. Щербицький дав йому це зробити.*

— Ну можливо що це й так. Я не знаю. Я скажу відверто, що до 1989 року я неодноразово про це говорив, я абсолютно не був включений в контент української культури. Від слова зовсім. Що там відбувалося? Опера там ще зрозуміло, філармонія там ще зрозуміло...

— *Театр Франка...*

— Театр Франка взагалі я ігнорував.

— *Вони були два...*

— Ну, вони були. В театр Лесі Українки, коли приїжджав в Київ, то очевидно ходив, в театр Франка — ні. Мені б тоді до голови не прийшло. Я до вісімдесят дев'ятого року, до того, як знайшов архів Центральної Ради і почав його потихесеньку оприлюднювати, не був включений в контекст... В гештальт... української, україномовної культури. Скажу так. Але є одна ілюстрація побутова. Наші друзі в дев'яностих роках знімали дачу, там по трасі, за площею Шевченка, в бік Вишгорода. Вони знімали дачу, яка належала (дуже скромний будиночок, такий двоповерховий, цегляний) брату Щербицького. На третьому поверсі чи на другому, вже не пригадаю, стояв більярдний стіл. А я тоді захоплювався

більярдом, «катав». І бібліотека там була, забита книжками українських авторів, яких я ніколи не читав, з дарчими написами. Книжок було сотні. Зібрання творів, не просто окремі навіть, а зібрання творів. Там дорогому Володимирі Васильовичу...

— *Ну, українська література тридцятих років була знищена.*

— *Її не існувало. Вона існувала на Заході, тут її не було.*

— *Просто Сандармох і всі... Всі там вбиті. Літератури сорокових не існувало, бо в тридцятих роках...*

— *Винищено.*

— *В п'ятдесятих була виключно партійна, стукаческа і подібна література. Серед якої залишилися окремі осередки: Рильський, Сосюра, ще хтось, Бажан — які не були знищені, але залякані...*

— *Залякані, так.*

— *А в шістдесяті якраз була створена література, що, може, і не така висока література, як в світі. Але якій дали жити, якій дали зростати. З'явився там Симоненко, Стус з'явився, почалася якась абсолютно інша ситуація в прозі, з'явилися історичні романи. Це дало щось для сучасної України, чи ні?*

Василь Симоненко

— Мені дуже важко про це говорити. Ще один раз підкреслюю, я виростав, формувався в російськомовному і європейському культурно-мудов середовищі. Я ще наздоганяю. В російськомовному і західному європейському літературному, художньому світі.

— *Тоді я додам.*

— Одну секунду, після того, як прийшов Горбачов. Це значить десь 1987 року почався вал... Вал! Причому в усіх літературних журналах. Я, щоб ти розумів, в ті роки — це значить вісімдесят восьмий, вісімдесят дев'ятий, дев'яностий, дев'яносто перший — передплачував двадцять шість літературних журналів. Я їх всі читав.

— *Так само, як і я.*

— І не було жодного українського там. Я читав всю ту літературу, яка була загнана в підпілля, загнана в еміграцію, знищена верхівкою КДБ. Але це була російськомовна література. Вперше українську, а не радянську, літературу я побачив в Нью-Йорку. Коли, дай Бог їй здоров'я до сьогоднішнього дня, Лариса Лавриненко, донька Юрія Лавриненка, мені показала книжку «Розстріляне Відродження». Коли я її відкрив, почав читати...

— *Зрозумів, що була інша українська література.*

— Так. У мене до сьогодні щелепа не закривається. А потім почалося все інше: почалися збірки в УВАНі — Українська вільна академія наук, бібліотека Українського Національного Музею

в Чикаго, Український музей-архів в Клівленді, Славяно-балтійський відділ Нью-Йоркської публічної бібліотеки. Неодноразово згаданий, Український національний музей в Чикаго, де книжкові збірки, півниця мого тестя покійного. Де десятки томів першокласної літератури і історичних досліджень. Історичні дослідження, очевидно, упереджені, але першої класи. І це все українська культура, я сказав: «Вау!» Порівняно там, вибачте, з Сосюрою чи з Рильським — це ніщо. А потім, коли пішов вал двадцятих — тридцятих років, які я завжди згадую по Паулю Целану, Розі Ауслендер і інших, яких перекладає судомно Петро Рихло. Вау, це все українська культура? Я люблю цю країну! Це ж не «Сім'я Рубанюк», про якесь підпілля в Криму антинацистське. Хоча з цим також окрема історія пов'язана.

— *Що стосується журналів. Віталій Коротич зробив в Україні феномен абсолютний — журнал «Всесвіт», який друкував переклади того, що не друкувалося в Москві ні в книжках, ні в журналах. І який передплачували по всьому Радянському Союзу люди, які не знали української мови, щоб читати Стівена Кінга, Маріо П'юзо...*

— Гарі Гарісона.

— *А потім Коротич...*

— Роберт Шеклі. І він же зробив феномен журналу «Огоньок».

— *Потім він поїхав до Москви...*

— І це перевернуло Радянський Союз.

— *І він знищив Радянський Союз практично інформаційно...*

— Можна так сказати.

— *Він інформаційно знищив все, що робила сімдесят років Комуністична партія.*

— Не тільки він, тому що був і Бакланов у журналі «Знамя», і «Новый мир».

— *«Огоньок» був першим?*

— *«Огоньок» був першим.*

— *Йому дозволили. Ну ми розуміємо, що йому дозволили це робити?*

— Так.

— *Хто це зробив? Чи Яковлев, чи Медведев?*

— Це не має значення...

— *Але йому дозволили. І далі він це все...*

— Людям, які, не дай Боже, це прочитають можна пояснити так: це приблизно та сама революція, яку зробив Мартін Лютер свого часу. Там просто перевернуло все.

— *Наклад «Огонька» був три мільйони сто тисяч передплатників. І це був рекорд в Книзі рекордів Гіннеса. Потім все впало, безумовно, бо вся ця інформація стала більш доступною на телебаченні, з'явився «Взгляд», з'явилося багато чого. А Україна в цей час спала. І тут нічого не було.*

— Ні-ні-ні. Я теж так думав. Ми тепер працюємо над одним проектом і записуємо свідків отих років. Це політики, це громадські діячі, це відомі представники української громади в Сполучених Штатах і Канаді, журналісти. Я теж так думав,

проте тут відбувалися надзвичайно цікаві процеси насправді. Які компартія України і КДБ просто прогавили. Це все почалося... Поштовх — 1986 рік і Чорнобиль, який породив масовий громадянський рух. Зараз нікому не можна пояснити, що на мітингу — чорнобильській мітинг на стадіоні Динамо, який вмщував 20 тисяч людей, — висіли на парканах люди. Биток був. Другий момент — це інтелектуальні клуби, які почали виникати по всій країні. В Києві, наприклад, у журналі «Філософська соціологічна думка», в Харкові, в Одесі, в Сумах, в Кривому Розі.

— У Львові?

— І в Львові. Товариство Лева, Товариство української мови. Почали просто розмножуватись, як гриби після дощу. В Академії наук рух почався, приїхав Прицак, керівник тодішнього Українського інституту в Гарвардському університеті. І це ще при Щербицькому посунуло процеси історичних досліджень, відкритих публікацій, які виходили там накладом сто примірників. Ну їх просто множили, передруковували в Самвидаві, передавали з рук в руки. Так що не можна сказати, що була мертвечина в партійному апараті. А як я виходив за двері, ті самі партійні працівники приходили і повзали у мене буквально в ногах з проханням, щоб я прочитав лекцію про українську національну символіку. Це вісімдесят восьмий—вісімдесят дев'ятий рік. І це тільки мій власний досвід. Я міг в день прочитати три лекції. На заводі станків-

автоматів імені Горького, тут на Нивках, потім в академічному Інституті гідромеханіки, а потім в дитячому садочку. І за кожну лекцію мені платили по десять рублів. Це були колосальні гроші. В день я заробляв тридцять, а зарплатня була сто тридцять місячна. Оперативні співробітники КДБ УРСР приходили ешелонами в наш інститут слухати оце все. Не можна сказати, що от тотальна крига. Зверху був тонкий...

— *Тонкий прошарок.*

— Прошарок льоду, але знизу там уже вал. Кипіло.

— *А ми можемо сказати, що Юрій Юрійович Кондуфор створив сучасну українську історичну науку?*

— Сучасну українську історичну науку створили люди, які пишуть, сидять в архівах. Кондуфор відкрив шлюзи, він відкрив шлюзи для тридцятилітніх і двадцятилітніх аспірантів і молодших з наймолодшої генерації. І він не дав сталіністам деяким і таким крайнім ортодоксам марксизму в Інституті цих зарубити. От що він зробив. Він не давав з'їсти. Так, я би сказав, як Мао Цзедун. Нехай розцвітають сто...

— *Сто квітів.*

— Сто квіток одночасно.

— *А хто відкрив українську філософську науку? Хто прибрав... відкрив шлюзи?*

— Я би сказав так: група людей. Які гуртувалися навколо редакції журналу «Філософська і со-

ціологічна думка». І це, безумовно, Юрій Прилюк, головний редактор, люди, які входили до його редакційної ради. Ну, Мирослав Попович — перший серед них, безумовно. Леонід Фінберг.

— *Сергій Кримський?*

— Сергій Кримський. Я боюсь, що я когось і пропущу. Безумовно. І ця спільнота людей, там п'ять, десять, дванадцять людей, вчених, які почали генерувати смисли і говорити, на що звернути увагу. Він не відомого нашим глядачам, Гусерля якогось, Мераба Мамардашвили почав друкувати. Це все почалися інтелектуальні, вибачте на слові, клуби філософські. Куди приходили люди з заводів послухати.

— *Я може скажу контрверсійну думку, але в Україні вийшло стати незалежною, тому що саме ці історики і філософи одночасно почали багато іншого говорити, ніж звикло населення. Але в Україні до кінця не вийшло саме тому, що їм просто закрили рота в першій половині дев'яностих. Вони не доформулювали українську історію, українську ідентичність, українську філософію.*

— Після того удару, який український народ зазнав після 1920 року, що відбулося? Це взагалі чудо. Це просто чудо, якому я не маю пояснення. Таке саме чудо, як сталося в 1990 році, коли отець Чухній в Преображенській церкві Львова під час служби Божої читав Велику Єктинію. І він пом'янув не патріарха Московського, а святішого архієрея Івана Павла II, Папу Римського.

Народ «одурел». Що? Це неможлива річ! Значить, що Греко-католицька церква, яка є і залишається до сьогодні величезним інтелектуальним і духовним осередком нашого духу... вона існує? Це такий самий був ефект. Після того, що відбулося, після цих всіх Сандармохів? І так далі. І цих судилищ як, наприклад, над Стусом. Вони же не Стуса карали, а всіх інших: подивіться, що з вами буде. Це є чудо, якому я не маю пояснення. Чудо.

5. ГЕРОЇ ТА АНТИГЕРОЇ

— *Ти відносишся до персонажів української історії з неповагою, ти пишеш про них правду.*

— Що значить з неповагою? Давайте ми подивимося. Є один критерій для мене, наскільки діяльність тієї чи іншої людини, історичного персонажа сприяла, я зараз не говорю про військових, сприяла поширенню світла, знань, просвітництва, прав і свобод людей. Наскільки? Чим більше, тим вище місце в системі, в моїй персональній, національного пантеону він займає. Наприклад, Микола Василенко чи Микола Коперник.

— *Давайте про Миколу Василенка скажемо, що він зробив, щоб під час існування держави Скоропадського створити інститути держави, хто він?*

— Вся гуманітарна культурна інфраструктура, яка дожила до сьогоднішнього дня — це плід його рук і його команди.

Академія наук, театри, університети, середня школа, система захисту дисертації, стажування українських науковців за кордоном в українських школах, україномовних університетах, національна бібліотека — це безкінечний список, і все це за 9 місяців.

Микола Василенко

— Фактично не спочатку і не до кінця, тому десь за шість, він же не був в останньому уряді.

— Ну добре, дискутивне питання, травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, у жовтні відкриття Кам'янець-Подільського університету, ну шість місяців.

— Добре, була така людина, маршал Гудович, яка дала наказ для штурму Хаджибея, фактично поштовх до того, щоб там з'явилася Одеса колись, і який був на службі російської імперії і багато чого зробив для неї, а не для українців. А він хто, знаменитий українець, національний герой, ворог, він хто?

— Ніхто. Просто Гудович, який просто звалив Хаджибей, вони не знали, що робити. Там є інші українці, всі чомусь говорять про Гудовича, а не говорять про те, що насправді важливо. А вони, коли звалили Хаджибей, потім заснували місто, якого не було ще в тому вигляді, в якому ми його знаємо. Перше, коли росіяни приходили, вони робили нужники і казарми. Несли велич московського православ'я, «цивілізаторську» місію

для «дикунів». І тут раптом приїжджає Арман де Рішельє, і він дивився на весь цей жах, який називався «фурштат». Ну це багно, палки, мордобій, пияцтво — оце все «прелесті» Русскава Міра. Оце все прибираємо і ми на цьому місці ставимо оперний театр! І Одеський оперний театр стоїть на цьому місці. Я всіх відсилаю до мого колеги, видатного одеського краєзнавця Андрія Красножона, він все це вам по картинках розповість. Оперний театр, що таке опера? Якщо у вас є оперний

Будинок Українського наукового товариства,
де 27 листопада 1918 року відбулося перше засідання
Української Академії наук

театр, значить ви є частина цивілізованого світу. Це як комп'ютер або мобільний телефон, якщо він у тебе є, то ти частина цивілізованого світу. Так і опера. Це інфраструктура, ти не прийдеш в «тренажерках» в оперу, ти не будеш там глушити портвейн. Для дам — це суконки, це ювеліри, це швеці, костюми. Це підготовка музикантів, художників. Це все колосальна інфраструктура художня, це те, що творить оперний театр. Так хто більший українець — Гудович цей чи Рішельє? Нехай кожен дасть собі відповідь.

— *Добре, Рішельє потім взагалі став прем'єр-міністром Франції.*

— Ну, це вже потім було. Але стоїть на височині усіченої піраміди, якою є так звана «Патьомкінська лесніца».

— *Добре, був ще один фельдмаршал, ми йдемо поки що по військових, Паскевич-Єреванський, який підкорив Кавказ, втопив в крові Варшавське повстання, але який зробив кар'єру в тій державі, що існувала на теренах України. А що він для майбутнього?*

— А фельдмаршал Модель, він є частиною німецької історії?

— *Безумовно. Німеччина дуже добре вивчає всю свою військову історію. Я про це і кажу.*

— Тому, значить, і ми повинні це вивчити і зрозуміти, що в нашій історії був фельдмаршал граф Паскевич-Єреванський.

— *Він був дуже нестандартною людиною.*

— Безумовно. А хто у нас знає про нього і в чому його нестандартність? У мене, наприклад, лежить книжка, яку написав Нестор Кукольник — «История России для русских всех сословий». І там наведено список людей, які підписалася на це видання — чотиритомна маленька книжечка. І там є Паскевич-Єреванський. А той текст дуже непростий, дуже непростий, допушкінський ще.

— *Так може нам сказати, що потрібно створити окремих пантеон українських військових в різних арміях світу?*

— Я би не вживав слово пантеон, я би вживав щось інше.

— *У Франції був пантеон.*

— Тому що там Наполеон Бонапарт. Треба розуміти: він 25 років дригом ставив всю Європу, загинули сотні тисяч людей. І це є славою? Якщо вбити сотні тисяч людей — це слава Франції? О'кей, ваш вибір. Чи це є мій вибір? Ні, це не мій вибір. Але це було, і ми ніяк на це не можемо вплинути. Якщо ми зачепили тему Наполеона, можемо говорити про інше, що зробив Наполеон в сенсі державного будівництва? Та він же ж не тільки там фронтами рухав. Кодекс цивільний — це устрій Франції, який до сьогодні фактично дожив. Це розвиток науки — він з Лапласом говорив, він був надзвичайно культурним і освіченим чоловіком. Він притягнув сюди в Європу Давній Єгипет фактично. А що ці зробили для розвитку культури? Генерал-фельдмаршал Модель, наприклад,

«пожежник» Гітлера, майстер оборони, він є частиною німецької історії? Так, але чи треба цим пишатися, я не знаю.

— *Потрібно це говорити.*

— Чи штурмбанфюрер, доктор Отто Раш є частиною німецької історії? Так, безперечно, він був командиром, якщо не помиляюсь по пам'яті, айнцацгрупи «С», яка тут діяла на території України. Тільки по одному звіту, який я читав, 9000 вбитих євреїв. Він є частиною німецької нацистської історії. І за це має бути соромно. І в нас таке є, а не піднімати їх, як ти кажеш на пантеон. В німецькому пантеоні там Гьоте. Напевно, це щось значить.

— *Я не кажу про цих людей. Продовжуємо, ми дійшли до Богдана Хмельницького. Він, з одного боку, втопив Україну в крові поляків і євреїв, в тому числі українців саджав на кіл, та вже як це робив, скажімо, Вишневецький. Але Вишневецький в сьогоднішній історіографії — це ворог, а Хмельницький — це велика людина, якій стоїть пам'ятник, поставлений, до речі, Російською імперією.*

— Мене дуже тішить ця історія. Він поставлений в рік народження моєї бабусі, 1888-й. Люди це не знають, а це був так сказати народний пам'ятник. Серед людей збирали, грошей не вистачило. Під ногами коня Богдана Хмельницького мало бути три фігури, ти не знав цю історію? Мало бути три фігури, але не вистачило грошей,

тому їх немає, а треба було якось відкривати. Фігури такі: уніатський священник, польський драгун і «жид». І його замах, звідки придуть, він же ж туди показує, на Москву, правда. Давайте, ми всіх розтопчемо. Богдан, очевидно, що його постать підняла Російська імперська історіографія

Перший проєкт пам'ятника Б. Хмельницькому,
1970 р.

спочатку, потім підхопила Радянська, а потім наші «дубинноголові» наслідники радянської історіографії почали кричати, що це українська держава козацька! «Тітушки» від історії. Вони міста називали його ім'ям і так далі і тому подібне. Богдан Хмельницький є повний, конечний і остаточний, історичний людський злодій. Це людина, яка привела народ в рабство, не вивела, як Мойсей, а привела. Це рабство в нас закінчилося в 1974 році, коли постановою ЦК КПРС було дозволено видавати паспорти сільським мешканцям. Яку школу створив Богдан Хмельницький? Скільки він заплатив художникам, як родина Борджія платила Леонардо?

— *Так може давно потрібно поміняти в історії Хмельницького з Мазепою? Який створив школи,*

В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року.
Худ. М. Івасюк, кінець XIX ст.

який давав гроші на церкви, хоч він був найбільшим поміщиком Європи, але він жив, в тому числі і для народу, і він не знищував власний народ.

— Він був князем Священної Римської імперії німецького народу. Князів таких було шість в історії Росії. Питання не в цьому.

Проблема Мазепи полягає тільки в одному: він програв імперії, він програв в момент найбільшої геополітичної катастрофи XVIII століття. Швеція як імперія зійшла, і Росія піднялась на цьому, і він зробив не ту ставку.

— *Так і Польща тоді...*

— Це все правда. Але він зробив не ту ставку, він програв і тому він опинився на манівцях спочатку російськоімперської, потім радянської історіографії.

— *Він не міг зробити іншу ставку, бо історичні події самі за нього вирішили.*

— Це правда, вирішили, все це правда, але він був підданий анафемі, помер далеко за межами рідних земель. Але в тому, що це є видатна особис-

Іван Мазепа

тість для розвитку української в середньовічному сенсі цього слова культури, тут нема сумніву — церкви до сьогодні стоять, школи.

— *Що потрібно зробити, щоб змінити в мізках українців ставлення до Хмельницького і дати їм його справжній портрет?*

— Це не моя проблема — міняти мізки українців.

— *Але саме це ти і робиш.*

— Вибачте, я міняю свої мізки і зміна моїх мізків відбувається публічно. А чи це змінить чийсь погляд, я не дбаю, це мене обходить від слова «зовсім». Я не Ісус Христос, я не апостол, я не проповідую.

— *Давайте подивимось, є Богдан Хмельницький, який здавав Україну Москві, є Ярема Вишневецький, який фактично теж робив з Варшавою.*

— Я вибачаюся, Ярема Вишневецький міста засновував? А родина Вишневецьких взагалі, що вони зробили для розвитку культури? Давайте з цього.

— *Вони були одними з найбільших землевласників України.*

— Інших не було тоді, земля була у приватній власності.

— *І фактично розвивали економіку.*

— Не тільки. Знову всі йдуть в Google і читають, правда, треба читати польську версію, а не російську. Родина Вишневецьких, подивіться, що вони зробили для розвитку міст, культури, еконо-

міки, соціального забезпечення, в тому вигляді, в якому воно могло існувати в їх століття. Це ж не один рік, не десять. Це ж родина, вони такі самі як Сапєги, Потоцькі, це — роди.

— *Потоцькі, ми знаємо, міста засновували і багато чого ще іншого зробили.*

— Так точно. Хоча кому сьогодні скажи, що Потоцькі діляться на дві гілки: «Срібна Пилява» і «Золота Пилява», і кожна творила по-своєму.. І це може бути курс на десятки годин того, що рід Потоцьких зробив на території сучасної України.

— *У нас з тобою буде окрема розмова про Україну польського часу, я до чого веду: ще один військовий, у нас в Києві, в Маріїнському парку є могила і пам'ятник Ватутіну, що ти думаєш взагалі про можливість існування такого в парку?*

— Це є приклад советського хамства й абсолютної зневаги до гідності людини і гідності солдата. Ватутін був солдатом, він загинув так, як він загинув. Є версія до слова, що товариш Сталін дуже до того придався, щоб тільки пеніцилін йому не вколоти. Він загинув від кулі якогось невідомого, мені принаймні, бійця УПА. Він був солдатом, він присягав своїй державі. Якщо це так, то це значить, що він має бути похований з усіма військовими почесностями на військовому цвинтарі, а не посеред «Царського саду».

— *Чому це було зроблено?*

— Це все радянське хамство, радянське жлобство, з усього робити некрополь, як вони це зро-

били біля стін Кремля. Вони почали робити тут некрополь біля Маріїнського палацу. Це більшовицьке радянське хамство, жлобство, невігластво і паскудство. Чи треба його перезахоронювати? Так, моя персональна думка, так. З усіма воїнськими почеснями він має бути похований через дорогу, в парку Слави, перенесений туди, там йому місце.

— *І поставлений нормальний пам'ятник на могилу, а не той пам'ятник, який стоїть в парку.*

— Я не знаю. Слова «норма» в психіатрії немає, просто не існує. Чи той пам'ятник має якусь художню цінність, не мені судити, я не знаю.

— *Я, таким чином, розповідаючи про деяких військових, хочу висловити думку, що в жорсткі періоди нашої історії на перший план виходять військові: під час XVII сторіччя, коли на території нашої країни, у XX сторіччі. А всі інші періоди історії вперед повинні проходити діячі культури: письменники, мислителі, філософи, художники, музиканти, кінодіячі.*

— А 2014 рік показав, що в нас на авансцену історії вийшли не бариги, а Гузар, Попович, Богдан Гаврилишин і солдати, які пішли добровольцями, пішли на фронт і лягли, от хто вийшов на авансцену.

— *Я на одну секунду повернусь до Ватутіна, чи в нас є в Україні людина, яка б купила морозиво чи якусь шоколадку, взяла б свою дитину і пішла би на цвинтар забавлятися? Певно, що немає:*

«Царський сад», пам'ятник Ватутіну з якимись робітниками Арсеналу, морозиво, грає музика — на цвинтарі.

— В інші періоди виходять на авансцену інші люди. От у нас вийшли, повторюю, Гузар, Попович, Гаврилишин. Вийшли не тільки вони.

— *Чи не потрібно розділити цей умовний пантеон на дві частини: тих, хто воюють, і тих, хто створюють? Бо у них абсолютно інша карма.*

— Не знаю, не думав над цим. Я знаю, що для мене особисто відповідь лежить в іншій площині: чи те, що зробила ця людина, хапає мене за серце, примушує мене заплакати в хорошому сенсі, перестати бути байдужим, замислитись над справжніми, великими і значущими речима і повернутися до Бога — так як ми його розуміємо, у кожного він свій. Чи я просто пройшов, випив чарку, закусив і пішов далі? Тому в цьому сенсі для мене Яна Зінкевич, наприклад, чи Леонід Остальцев, чи Олександр Матяш, Тарас Кучма чи Сегей Сергеевич/«Сайгон», чи десятки людей, які пройшли через моє життя, які залишили все. Наприклад, Сайгон — це вже окрема тема. Питаю: «Чого ти туди пішов?» Відповідь: «У мене нічого немає, крім цього голого степу. І росіяни прийшли і це забрали». І вони пішли покласти своє життя за мене, який сидів в теплій студії в бронежилеті під охороною, якого возили туди-сюди, не дай Боже, щоб щось не сталося. І це породило в мене комплекс, напевно, якийсь комплекс, як до цього я ставлюсь?

Що я маю зробити не для того, щоб їм віддячити? А вони не приймуть цю подяку, тому що в них своя гідність. Не те щоб заспокоїти своє сумління, гріхів немає, а для того, щоб відплатити, нічого не вимагаючи навзаєм. Наприклад, написати текст, за який мені не соромно, зробити проект, за який мені не соромно, зробити яєшню для будь-кого, щоб мені не було соромно. А пантеон — чи ввійдемо ми в пантеон? — он мій пантеон стоїть, оце він. Успіх і совість — це те, що людина визначає для себе сама. І для мене ключове питання в цьому: чи можна дати цьому оцінку? Так, оцінку цьому дадуть інші люди, які прийдуть на твій похорон. Сучасники, тепер чи пізніше, щоб вони второпали, що це було за явище в твоєму житті, не в твоєму, твоїх дітей, як кумулятивний вплив. Який кумулятивний вплив? Наприклад, для мене це урок, ми трошки відволіклися. Наприклад, Любомир Гузар. Я себе почував, знаєш, Савлом, який сидить біля Гамаліїла: носив за ним течку 5 років. Це людина, яка приїхала з Америки, що він знав про цю Україну?

— *Але ж він до того був тут?*

— На початку 1990-х років приїхав. У Львові народився, потім вивезли його дитиною, він в Америці виростав, вчився там і так далі. Монаші обіти і вся його історія, яка є окрема тема — тут можна фільм знімати. Що сталося за 25 років після того, як він прийшов сюди і через десять років після того, як він пішов у вічність? Це була мізерна

організація, про яку ніхто не знав, хто вони такі. Що ми маємо сьогодні? Шановану інституцію! От приклад! Чи він за гроші це робив, за медальку, за те, щоб дістати доступ до державного бюджету і купити новий «мерседес» чи «ламборджіні»? Та він слів таких не знав. І таких людей десятки — ось що таке національний пантеон для мене.

— *Коли країна фактично міняє перелік національних героїв — це відбулося за тридцять років частково, то вона міняє свою ідентичність.*

— Слово «міняє» для мене має негативну конотацію, я би сказав...

— *Фактично це зробили, ми прибрали Леніна, поставили Грушевського туди.*

— А може повернення через Грушевського не є пряма дорога до істини? Вона дуже звивиста, це не хайвей, через етапи тільки.

— *Змінюючи перелік героїв, ми змінюємо ідентичність, так?*

— Не змінюємо, а трансформуємо, формуємо її.

— *Трансформуємо ідентичність. Є країни, які цю ідентичність створювали фактично з нуля, Ізраїль, наприклад, в 1949 році це була нова країна. А як?*

— Ні, п'ять тисяч років культурної традиції, про що ми говоримо!

— *Держави не було, мови не було.*

— Це інше питання. Мова була — іврит, і ми знаємо ім'я людини, яка відродила це. Ні, вони не змінювали свою ідентичність ніколи. Взагалі

іудаїзм в цьому сенсі тому і не став світовою релігією, хоча міг стати, на моє переконання глибоке або поверхнєве, тільки тому, що він був релігією відділення від всіх. А це те, що більшість людей не сприймає. Якщо ми скажемо: «Ми — богообраний народ», то маємо і поводитися як богообрані, а не трактувати всіх як сміття. І тому коріння антисемітизму ніколи не зникне, тому юдеї — і це їх право — не хочуть стати такими, як всі інші. В Чернівцях я застав часи, коли євреї приходили в хату зі своїм посудом — вони по релігійному припису не могли їсти з нашого посуду. А люди на це дивилися, це дичина в світському суспільстві: переломи-ти хліб і не з'їсти його, а чого ти прийшов? Тому в цьому сенсі це релігія відділення, але ми не про це. Євреї йшли на смерть, але не їли некошерне, дітей прирікали. Чи це правильно, чи не правильно — не мені судити, це їхній вибір був.

— *Добре, Чехословаччина, 1918 рік, Масарік створював нову державу, де в містах до цього жили більше німці, євреї, а чехи жили як українці, були сільським народом і фактично створювалася нова культура.*

— Не знаю, я ніколи глибоко не вивчав історію Чехії, окрім одного політичного моменту: там свого часу виник конфлікт в XIX столітті. Вони дуже хотіли трансформувати двоєдину імперію в триєдину і зробити Королівство Богемії і Моравії, що їм потім «зробив» Адольф Гітлер, але я не знаю, я не беруся обговорювати це.

— Чи може потрібно все-таки провести в умах, не законом, таку ж декомунізацію, яка пройшла законом з радянськими персонажами з усією українською історією?

— В тому вигляді, в якому вона тепер існує в підручниках, ти про це говориш? Існує якась історія, яка відбувалася на території України за останні умовно кажучи п'ять тисяч років.

— І є інша історія в підручниках, яку потрібно декомунізувати.

— Ці всі підручники треба викинути один раз і назавжди на смітник, як короткий курс історії ВКПб.

— Тепер ми розмовляємо однією мовою, я кажу про те, що якщо ми зробимо широкий крок і виправимо...

— Хто ми?

— Ми, українці, які напишуть нові підручники.

— Мені все одно про них, в чому вони будуть жити.

— Мені їх видавати, якщо їх напишуть, в тому числі ти.

— Так видавай.

— І таким чином ми пришвидшимо цю зміну ідентичності.

— Я нічого не збираюся пришвидшувати! Я займаюся виключно своїми проблемами і самопізнанням: хто я, звідки я, чому це сталося, як це гадалося, як це змінює мене на краще?

— Так, може, великими можуть бути або тільки такі люди, як Гузар, які створили інституцію фактично заново, або такі люди як Довженко, який створив українське кіно, або такі люди, як Тарас Шевченко і Котляревський, які створили літературу, такі люди як Лисенко або Леонтович, які створили українську музику. Дійсно великими, у яких є плюс. Плюс, а не плюс-мінус можуть бути люди, які не брали участь в політичному житті.

— Безперечно, наприклад Мікеланджело, він брав участь у політичному житті?

— Тільки як виконувач замовлень.

— Поль Гоген?

— Мабуть, аж ніяк. Так може це справжній пантеон якраз про них?

Микола Лисенко

— Ще один раз, що для мене критерій цього пантеону — є те, що ця людина зробила для просвітлення свого народу, і те, що ця людина зробила для розширення і захисту його природних прав і свобод. В цьому сенсі Ватутін не є у мене ні в якому пантеоні, тому що він служив в армії чорта, але він був солдатом. Я прошу зауважити, що

під час Другої війни на території Радянського Союзу вермахт з усіма почестями хоронив, багато цих прикладів є, радянських командирів і генералів, навіть годинники золоті не знімали з руки з підписом товариша Сталіна. Вони солдати, а до солдатів інший підхід, ніж до цивільних було, є і буде.

Олександр Довженко

— *Саме так, але до якогось рівня, Жуков теж солдат, але вже по-інакшому, так? Він же не тільки солдат.*

— Так, він вбивця. І тут є критерій: наскільки ти бережеш життя своїх солдатів? В цьому сенсі Манштейн є солдатом.

— *Ватутін теж не дуже беріг людей при штурмі Києва.*

— Так, але вони служили чорту.

— *З двох боків два чорти. Треба думати.*

— *Довженко, який був безумовно найвидатнішою постаттю українського кіно.*

— Українського радянського кіно.

— *Але залишився в світовій історії кіно.*

— Це, безперечно, правда. Знаєш чому він залишився? Можливо, не всі знають, що завдяки Василенку в тому числі, в 1918—1920 роках на Одеській кіностудії, тоді існуючій, було знято декілька сотень документальних ігрових фільмів. І де вони всі?

— *Все знищено.*

— Очевидно. В порожнечі з'явилися Довженко і Данило Демуцький. В радянській порожнечі. А почитайте щоденники Довженка, що він пише, це для себе він пише, що він писав про Сталіна.

— *Він не розраховував, що їх будуть друкувати, мені цікавіше, що він писав про український народ, коли він написав, що ми не є народом, ми вдовині діти.*

— Який український народ? Який знищили за 15 років до того, вирубали все? Куди поділася Стара громада, куди подівся Леонтович з «Щедриком», який по всьому світу грають на Різдво? Куди вони поділися, оці батьки Довженка, які вирубали і вирізали всіх: Сікорських, Леонтовичів, Науменків, Василенків і т. д. — це безкінечний список, нема про що говорити. Чорт вирубав, вони прийшли на місце чортом звільнених для них.

— *Все-таки Довженко створив «Землю», а історія створення «Арсенала» я не знаю, чи знаєш ти, що Сталін знав, що Довженко був з іншого боку барикад під час боїв в Києві, з петлюрівського боку. І Сталін, коли викликав Довженка до*

Москви, він з ним ночами гуляв по Кремлю і по нічній Москві і дуже довго спілкувався. Ми не знаємо, чи це було таке знущання, чи це було таке вивчення людини, а потім, знаючи про історію його з участю в «Арсеналі», він йому замовив «Арсенал» з іншого боку барикад зняти. Це було знущання чи просто замовлення?

Михайло Булгаков

— І те, і інше. Якщо екстраполювати цю історію на Михайла Булгакова, на його стосунки зі Сталіним, і багатьох інших, окрім Горького, то ми мусимо сказати дві речі. Перша: у нього було розвинене поняття про естетику, про культуру. Друга: вони слугували тільки одній меті — ще більше влади, він вербував «корисних ідіотів».

— *Вербував і залякував.*

— Очевидно. І гроші, і залякування. Якщо генеральним прокурором був Вишинський, який підписав особисто ордер на арешт Леніна, і товариш Сталін цей ордер тримав в своєму особистому сейфі. Тому відповідь є така: він вербував і залякував, він витягав людей, які на його розуміння могли «навернути» інших. Це така історія

Любов Орлова
і Григорій Александров,
1937 р.

Григорія Александрова, ну те саме «Свинарка и пастух», і Любов Орлова. Це вищий приклад сталінського розуміння прекрасного, коли він видатних акторів і режисерів вербував на обслуговування своїх антилюдських цілей і теорій, очевидно політичних.

— А чи ми повинні осуджувати тих діячів культури, які співпрацювали з радянською владою, допомагаючи їй?

— Хто такі «ми»?

— Ми — сучасні люди, які вже живуть в інших умовах, які мають інші цінності XXI сторіччя. Америка ж зараз змінюється, під впливом подій, пов'язаних з ВЛМ.

— Да робіть, що хочете! Я на одну секунду відволікуся, тільки для того, щоб взяти одну книжку, показати.

Відповідає червона книжечка. Я все своє життя зневажав цю людину, мені до голови не могло прийти, що я коли-небудь відкрию його текст. Назви номер сторінки.

— 112.

— Блаженний муж мовчить на пишнім вічі,
Де нещодавнє рабство всі клянуть,
В лакузах тих себе не впізнають,
Що перед сильними згинались втричі.

Він слухає: в згирдливому злоріччі
Гуде й реве несправедлива лють.
Він бачить: боязлива людська суть
Сама від себе відвертає вічі.

Він був рабом... Життя собі зберіг
Покорою, та — палений ганьбою —
На інших не кладе провин своїх.

Мовчить, бо там, де з мстивою злобою
Невільники вчорашні між собою
Шукають винних, кожне слово — гріх!

(Ну, пропускаючи там...)

В прислужницькій, ненависній покорі
Катам для насолоди і для втіх
Ми, ловлячи слізьми печальні зорі,
Співали гімни прадідів своїх.

І думали в ту мить, жахні, прокляті:
«О дочко Вавилону, о зміє,
Щасливий, хто твоєму немовляті
До каменя голівку розіб'є!»

Це геніальний поет! Якби мені хтось в середній школі № 4 імені Некрасова в місті Чернівці сказав, що я колись буду його читати, я би плюнув в очі, я не зрозумів би про що це. Це Дмитро Павличко і це відповідь на твоє питання. «До молодих українців Нью-Йорка. Під Нью-Йорком табори

військові, // Синьо-жовті мають папори. // Як убити з кров'ю чи без крові // Вишкіл там ведуть професори», і так далі... І — проголошення Україною Незалежності. Бог завжди відкриває двері, навіть для таких людей.

— *Тоді я процитую Корнія Чуковського, ще одного нашого земляка.*

— Так, тут ось вчився недалеко.

— *Він на старості років, коли йому було за вісімдесят, коли у нього була дача в Передєлкіно, єдина, в якій був телефон (у інших не було), він сказав, що в Росії надо жить долго, маючи на увазі, що колись настане розуміння.*

— А в Україні, я би додав, треба жити спокійно і смачно. І в цьому сенсі, для мене вічний урок на все моє життя — це патріарх Йосип Сліпий, який сказав: «Зло довго тривати не може». І воно буде тривати тим менше, чим більше добрих, світлих справ ми будемо робити. Скільки ця людина зробила для того, щоб в Україні було менше зла і для якої кількості людей! Одна людина, а таких людей скільки в Україні?

— *Хвильовий.*

— Мало його знаю.

— *Він був знищений радянською владою, але фактично сам з собою покінчив, коли його забирали, або вбили, ми не знаємо. Але до того він служив радянській владі дуже ретельно. Хто він: радянський чиновник чи український письменник? Тепер в історії.*

— Одні будуть казати, що він знищений радянською владою, геній українства. Для мене вони прислужники чортів, вони хотіли обхитрувати чорта. Вони поставили, як Степан Ленкавський, піраміду на вершину, вони відкинули поняття правої людської гідності. Москва тільки для обраних, вони не потрапили в перелік обраних, і вони всі на розстрільних полігонах московських закінчили.

— Позавчора спілкувався з нашим другом, одеським істориком Віктором Савченком. Він розповів історію, що на тій самій Одеській кіностудії, яку ти згадував, у 1927 році були два редактори, один редагував титри російською мовою, а другий — українською. Перша людина — це Бабель, друга — Яновський. В цей час один писав про злочинства Будьонного і радянської влади на теренах Західної України, а другий писав «Чотири шаблі», з яких потім все вихолостили і зробили «Вершники», про злочинства тих же на лівому березі Дніпра. І ми бачимо, що обидві ці книжки не були подані літературознавством як антирадянські, а навпаки радянська влада їх взяла на щит, і літературознавці дуже пишалися тим, як ці дві людини прославили Червону армію під час Громадянської війни.

Ісаак Бабель

— І від мене яка відповідь?

— Я доведу, «как вы лодку назовете, так она и поплывет», якщо нашому читачеві сказати, що це якісно і це про перемоги, вони 60 чи 80 років будуть читати і казати, що це про перемоги. Якщо хтось колись знайдеться і скаже: прочитайте уважно, там навіть не езоповою мовою, дуже чисто и прозачно сказано, абсолютно інакше. Може хтось задумається, що там сказано абсолютно інакше. Це я веду до того: «А судьи кто?..» І чи не настав час взяти українську історію та культуру, створюючи цей умовний пантеон, створити в Інституті національної пам'яті або громадську комісію, яка буде казати: а давайте подивимось, хто герой, а хто антигерой. Так хто у нас антигерой в українській історії, ти можеш назвати?

— Інститут національної пам'яті... Коли це безумство творилося на моїх очах, в мене було одне питання: національної пам'яті якого народу?

— Скоріше держави, а не народу.

— А як корабель назвете, так і попливе. Зробили кальку з польської, ну там це зрозуміло, там домінують етнічні поляки і римо-католики, там є національна пам'ять.

У нас це безумство пропихнув, наскільки я пам'ятаю, Юхновський. Безумно просто. Ющенку треба було результат відомий всім. Навіщо, якщо в нас є Інститут історії України, навіщо нам ще один інститут?

— *Той не працює, замість того, щоб заставити працювати...*

— Ми зробимо ще якісь інститути, головне — наплодити інститути, не розуміючи хто, що і навіщо, але питання було не в цьому.

— *Хто антигерой? Їх простіше назвати, чим героїв.*

— У мене до таких евентуально людей, беручи до уваги моє походження, одне питання: ви пішли на угоду з чортом? Відповідь є «так». Другий чоловік моєї бабці Ксенії Олександрівні Павловської, вона ж Каришева, професорка була в Київському медичному інституті, другий чоловік називався Платон Костянтинівич Лінниченко. Він був земський діяч і в 1918—1919-му. Загинув, очевидно, в концтаборі, ми не знаємо де. Залишилося тільки на нашій могилі сімейній на Байковому цвинтарі напис про нього. Він, будучи головою українського Червоного Хреста, заснованого Скоропадським, роздав декілька тисяч «нансенівських» паспортів, щоб люди могли виїхати. То був такий собі «безвіз». Просто паспорт, який засвідчував, що ти громадянин світу. Декілька тисяч людей з Києва в більшості своїй, наскільки я розумію, а також з інших міст України виїхали назавжди, щоб не мати справ з чортом, а деякі люди залишилися співпрацювати, такі як Сосюра чи такі як Тичина, наприклад, і ім'я їм легіон, і судити їх не мені, і оцінювати їх не мені. Чи присутні вони в моєму особистому пантеоні? Ні, і ніколи не будуть.

Володимир Винниченко

— А хто є в твоєму? Ось ти назвав *Отто Раш*.

— Це чорт.

— Правильно, а хто ще?

— В українській історії це Винниченко, наприклад.

— *Мотивуй*.

— Що мотивувати? Візьміть його щоденники і прочитайте. Що мотивувати — крадій, який обікрав власне видавництво, лівак-соціаліст, що їздив до Леніна,

мав зустріч в 20-му році з Леніним, просився, щоб його повернули, дали йому членство в Політбюро і посаду наркома закордонних справ Української РСР! Ну про що ми говоримо?

— *Він потім чекав, що Сталін його поверне.*

— Ви почитайте його мемуари! Він живе у Франції, маленьке містечко. І він думає серйозно зі своєю дружиною (він, до слова, хворий був на своїй Розалії, це реально просто хвороба), вони тижнями обговорювали, чи він буде писати лист до президента Франції, чи не буде? Лист до Сталіна чи треба писати? Це людина, яка на VI з'їзді української соціал-демократичної робітничої партії — це такий гурток типу партії «Реформи і порядок», їх ніхто вже не пригадує, що вона була в історії України — казала так: «Ми такі самі біль-

шовики як московські, тільки ми жовто-сині комуністи». Що тут обґрунтовувати?

— *Хто ще?*

— *Весь список складати?*

— *Ну хоч десять людей.*

— *Коновалець — зрадник із зрадників.*

— *Теж обґрунтуй.*

— *А що тут обґрунтовувати?*

— *Бо він же в голові багатьох якраз в тому позитивному пантеоні*

— *Мають право. Але ж ти про моє ставлення питаєш. Ну людина, австро-угорський військово-службовець, який зрадив присязі. Австро-Угорщина підписала між іншим Гаагські угоди, які, між іншим, ініціював російський імператор Микола II, а він зрадив присязі: ще була Австро-Угорська імперія, коли він перейшов на службу державі іншій, присягнув їй. Спочатку «делегати Грушевського» продали Україну німцям в Брест-Литовську, хто купить книжку мою «Грушевський. Скоропадський. Петлюра», той почитає, там запротоколювано все. Що казали ті «делегати» січовим стрільцям, ця «делегатія» невідомо кого: держави немає, приватні люди. Вони підписали не знати що — німецький оригінал. Вони не знали німецької мови, перекласти дали січовим стрільцям, які їх охороняли, а самі пішли спати. Алло, нема питань? Присягнув Скоропадському, зрадив йому, створив Українську Військову Організацію... Підняв на вищий щабель українського націоналістичного руху*

Павла Судоплатова! «Петрусику», — він йому писав, — типу, яке це щастя, що ми тебе маємо, це вже просто якась Божа нагорода. Це є в листуванні Онацького з Коновальцем. «Нарешті наш рух побачив, сформував якийсь обрій, якісь дороговкази, куди ми потім підемо... Ну, а потім Судоплатов йому всунув ці цукерки.

Що він зробив в реальності, що можна помацати? Василенко зробив Академію наук, яка існує, а він що зробив позитивного? Ось моє питання.

— *Хто ще?*

— Та це величезний список, про що ви? Гонта, Залізник, досить вам історії з Богданом Хмельницьким.

— *Всі вони різні, Гонта, Залізник — бандити, а Хмельницький — державний зрадник.*

— Такий самий бандит і кривавий вбивця, серійний причому, вирізали всіх, не залишали.

— *Бажан і Смолич — радянські письменники, які або під страхом смерті, або чомусь ще, писали на своїх колег доноси. Бажан повинен був сісти, потім його врятували, потім став віці-прем'єром, але він був справжнім поетом. І все життя боявся, що це стане відомо. Смолич, який однією рукою писав доноси, другою — романи, жив із собою абсолютно в комфорті. Чи такі люди повинні бути в історії літератури, якщо вони були дійсно письменниками, яких читають досі?*

— Я от що скажу: один з найбільш освічених людей в ХХ столітті, великий естет, між іншим,

розбирався в мистецтві, в літературі, мав докторський ступінь в кращому німецькому університеті в Гейдельберзі. Отримав посаду гауляйтера Берліна в 1929 році, перевернув комуністичний Берлін, поставив догори дригом. Оберфюрер СС, міністр пропаганди і народної освіти, його знають всі.

— *Щоденники писав, літератор.*

— Гарно написано — навіть в перекладі. А хто тепер пам'ятає хоч одного німецького письменника його доби, навіть якщо німців запитати?

— *Ганс Фаллада.*

— Клас! Один! Це все, про що ти говориш, це мертвечина! Тому що там є дві основні системи в їхній творчості: це спроба прикрити свій первородний гріх — зраду ідеалам своєї юності, прикрити своє співробітництво з людоїдами (Юліус Фучик пішов просто на смерть, не пішов з людоїдами), і виправдатись перед наступними поколіннями. Мене не цікавлять ні їх мотиви, мене особисто, ні їх виправдовування — я не є їх суддя. Мене цікавить, чи в сучасних умовах для талановитих українських хлопців і дівчат є можливість писати тексти і видаватися? Так, і я кажу — вперед! Це те, що я кажу: вперед! Я не хочу розбирати їх труси і копірситися в їхньому лайні, їхнє лайно — то їхнє, а моє лайно — то моє! Я хочу розібратися зі своїм.

— *Художник Глуценко абсолютно контраверсійна фігура.*

— От висить у мене тут робота, ми говоримо про художника чи агента КДБ?

— Як художник він сто відсотків не тільки в українському, а й світовому пантеоні. Людина, яка прожила фантастичне життя в Берліні, Парижі. Глущенко закінчив життя в Радянському Союзі дуже відомим, шанованим, і тільки потім стала відома людям його частина біографії, де він був агентом КДБ.

— Ми мусимо сказати, ми маємо говорити, що він ідеальний художник! Можливо, їх є три в історії українського мистецтва такого рівня — це Яків Гніздовський, це Глущенко, це Анатоль Коломиєць.

— Репін Ілля.

— Я кажу от зараз до ХХ століття, ну я кажу 40—60-ті роки, про тих, хто творив в діаспорі. Репін само собою, це інша школа, інша художня традиція і т. д. А ми мусимо казати: так, це є до кінця українські митці, коріння їх в Україні. Але один із них не продався французам (Гніздовський), а другий продався НКВД, проте він геніальний художник. А третій нікому не продався, малював карикатури там, малюнки, в Чикаго, терпів і малював свої картини. У кожного з них свій шлях. Якщо ми говоримо про художників, давайте говорити про художні особливості їх творчості. Це як з Дмитром Павличком, давайте про це, у нього є і ця сторона, і інша.

— І в творчості теж є партія в великій кількості.

— Очевидно, так що відповідь є такою.

— А тепер ті, які бездоганні з точки зору відношення до них суспільства: це Гузар, Шевельов,

Попович, Гаврилишин, Шептицький і можливо Сергій Корольов.

— Йосип Сліпий.

— *Я не помилюся в цьому переліку, що до них не може бути претензій суспільства по якихось інших питаннях?*

— Борис Патон, Амосов — складна фігура, але щоб на публічному рівні щось ганебного, то я не чув.

— *Не такого рівня все-таки.*

— Таких багато дуже. Олег Антонов, наприклад. Складова частина тої системи, а скільки він зробив добра?

— *Він, як і Корольов, не зробив зла.*

— Директор нашого Інституту історії Юрій Юрійович Кондуфор, член ЦК, але зла не робив. Це все абсолютно біблейський принцип — «не вбий без потреби». Вони без потреби не вбивали.

— *Все ж Юрій Юрійович Кондуфор і Мирослав Попович — це різні планети.*

— Я розумію, що це правда, але я знав і того, і того, і моє життя, моє особисте життя, значною мірою формував Кондуфор. Він не втручався в те, що я робив, і якби не Кондуфор, не знаю, як би склалися всі ці теми з національною символікою, з національними інсигніями, які ми дали Верховній Раді ухвалити. З протоколами Центральної Ради, гетьманату, якби не Кондуфор. Не знати, де би я був інтелектуально й духовно, якби я не їв на кухні Поповича те, що він готував і його дружина,

«мама Ліда», Лідія Федорівна Артюх — роками, роками.

— *Може буде правильно, щоб по всій країні були вулиці Шевельова чи Гаврилишина, чи Корольова, а не Бандери, скажімо. Так давайте скажемо, що саме так повинно бути.*

— Скільки я мучаю радників Кличка з тим, щоб Семашка, який теж нічого поганого не зробив, змінили на Поповича! Ну скільки можна? Гузара, дякувати Богу, персонально Кличку дякую, замінили в Києвradі, яка за це проголосувала. Змінили Комарова на Гузара, молодці! Тепер ще Поповича треба, треба Гаврилишина, і цей список є wow, який довгий!

— *Так може робота Інституту національної пам'яті саме в цьому повинна бути, щоб створити топонімічну комісію, яка буде допомагати містам працювати?*

— Це питання не до мене, а до Інституту національної пам'яті. Вони мають цим займатися, не я. Люди мають сказати: просвітництво — це якраз те, чим має займатися Інститут національної пам'яті невідомо якоїсь нації. Просвітництво людей! Свічка не відкидає тіні! Просвітництвом ви маєте займатися, говорити правду. А це надзвичайно неприємна річ, можуть і дюндель начистити.

— *В Харкові є вулиця Шевельова, нарешті, вже років п'ять, але коли по ній ідеш, а я часто по ній ходжу, це приватний сектор, тому табличка*

у кожного своя. На третині домів написано, що це вулиця Шевельова, ще на третині — Червоного льотчика, і ще на третині — Красного летчика, оце і є сучасна картина. Я впевнений на сто відсотків, що топоніміка — це найважливіша річ, я не впевнений, що потрібно робити в Слов'янську чи в Ізмаїлі вулицю Бандери чи Шухевича, але я впевнений що і в Херсоні, у Львові чи Дрогобичі повинна бути вулиця Бруно Шульца. В Харкові були вулиці Шекспіра і Байрона, але вулицю Байрона зробили вулицею Героїв Сталінграда. Може потрібно Шекспіра залишити, а Героїв Сталінграда все-таки перейменувати в вулицю Шмуеля Агнона, який був нашим Нобелівським лауреатом, єдиним в літературі?

— Коли «Героїв Сталінграда», я не хочу продовжувати цю тему, хочу сказати, що в мене на прикроватній тумбочці роками лежить «В окопах Сталинграда».

— Віктора Некрасова, який теж викреслений з історії української літератури, бо він писав російською мовою.

— «В окопах Сталинграда» я би залишив.

— Взагалі вся його особиста історія пов'язана саме з Києвом.

— Я би залишив «Героїв Сталінграда»: забагато крові, мені здається, не треба з цим гратися.

— Може все-таки не Байрона перейменувати в Героїв Сталінграда, а якусь з вулиць, як раз названу ім'ям катів радянських?

— Я посилю твою позицію і скажу: якби я був Головою Верховної Ради, а у нього особливі конституційні повноваження — він особлива, згідно з нашою Конституцією, особа, — я би вніс на розгляд Верховної Ради законопроект про перейменування чи про повернення до історичних назв всіх населених пунктів на території Автономної Республіки Крим! Щоб у нас на наших мапах не було б Севастополів, Сімферополів і всього цього. А щоб були кримськотатарські питомні назви, щоб вони в підручниках були закладені! Вже тепер я б вчив в школах дітей питомим назвам кримськотатарським міст. Так само як і українських міст. Слава Богу, там, де Переяслав-Хмельницький, залишили тільки Переяслав. Але того ще багато залишається.

— *Проскурів, наприклад. Тепер це питання настільки революційне, може котраверсійне. В Тбілісі років десять тому відкрили площу Гейдара Алієва в центрі міста, маленький садочок на площі і пам'ятник, безумовно, азербайджанська громада Грузії сприйняла таке супер — це призвело до покращення відносин з сусідами, безумовно. Чи не потрібно Україні вивчити такий досвід? Нариклад, зробити у Львові площу Валенси або в Одесі короля Міхая?*

— Міхая я не певний. Про Одесу — там румуни багато зла нарobili

— *Але не Міхай.*

— Король Михай, який нещодавно помер, не так вже давно, був нагороджений орденом «Перемоги».

— *Сталіним, і він був останній з живих, хто мав цей орден.*

— Так може, не з Одеси почати, а з Чернівців чи з Герци? А потім подивитися, як на це люди відреагують, все треба дуже обережно робити, потихеньку, пояснювати людям, хто такий Михай, чому так. А не просто взяли і перейменували. Просвітництво. Люди живуть у темряві.

— *А Валенса?*

— Валенса — він хоча б медійна фігура, на відміну від Міхая. Це більш-менш зрозуміло, як в нас перейменували сім'ю когось там в першого чеського президента Гавела. Супер, молодці!

— *Два дні тому на круглому столі істориків в Одесі я підняв питання про те, як п'ятнадцять років французькі й німецькі вчені домовлялися про спільний підручник з історії і створили його навіть врешті. Там були різні думки з приводу цього, і мені нагадували, що вони фактично створили це за рахунок поляків і англійців, але це вже точка зору поляків і англійців, а не самих двох народів. Цей підручник зробив дуже багато для спільного розуміння історії і для розуміння того, що одні одним багато створили поганого і це потрібно завершити.*

— Не забути, але завершити, робити все, щоб це не повторилося.

— Вони не оминули ці речі, це була складна праця. Я вважаю, що Україні не з Росією, а з іншими сусідами.

— Я роками про це кажу: має бути написаний спільний польсько-литовсько-український підручник. Це марудна праця, це десятки років роботи, ну, може, десять років це забере. І робити не тільки підручник, робити мультфільми, робити аудіо-, відео-, поширювати по всіх доступних сьогодні інформаційних мережах, це безперечно.

— Але і українсько-молдовський, українсько-чеський, українсько-румунський, українсько-словацький.

— Ну почати хоча б з цього, це правильно, але хоча б почати, тому що ми — дякувати Богу, це є медичний факт — з XIV століття у складі Литви. Молдовські стосунки дуже важливі, і грецькі важливі, і з Італією важливі, з усіма іншими важливі. Це має бути базисом, це дев'яносто відсотків усіх подій.

— І це дуже швидко змінить уявлення людей всередині країни, мало би змінити, де ми живемо і хто наші друзі.

6. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

— 1939 рік.

— Так. І питання в чому?

— *Питання в тому, як домовились? Чому не домовились в іншому форматі? Чому домовилися саме два диктатора, а не Захід замириє Гітлера?*

— Це велике питання. Треба читати Марка Солонина і Віктора Суворова. Загальний тренд європейський треба розуміти. Після 1920 року після завершення Першої світової війни, «Великої війни», як вона називалася, після абсолютно нищівного удару «іспанки» частина Європи просто вимерла, частина загинула на фронтах. І в демократичних країнах, а це вся Європа фактично, в тому числі і Німеччина до Гітлера, було тільки одне: ніякої війни, ніякої більше війни. Натомість в Радянському Союзі єдиний політичний суб'єкт Йосип Сталін — абсолютно цинічний політик, абсолютно ефективний технолог, він ставив перед собою, вибач, що говорю ці банальні речі, він ставив перед собою завдання вселенського розмаху. Замах був такий, і він відображений у гербі Радянського Союзу. А Європа — це була тільки проміжна ланка. Співпали хвилини, секундні інтереси. Я би взагалі не ставив знак

рівності між 1939-м і 1940 роком. Це фактично один і той самий процес. Це окупація східних теренів Речі Посполитої, Польщі, як її називають. Тобто українських сучасних західноукраїнських земель і частини білоруських, і Північної Буковини, яка була Королівством Румунії. Просто сказали — завтра все відходить нам. Бессарабія, так. Ну очевидно Бессарабія, частина з цього боку Дністра. Очевидно. Та, яка є Молдова тепер. Ну якось так.

— *Тоді питання. Чемберлен — це зло для Англії чи ні?*

— Це нехай англійці вирішують між собою, зло він чи ні. Він діяв згідно з наказом своїх виборців в демократичній країні. Демократична країна не бажала воювати з Гітлером ні під яким приводом. Між іншим те саме було і в Сполучених Штатах. Між іншим те саме було у Франції. Ні під яким приводом ніякої війни, треба домовлятися. Якщо Ви натякаєте на долю Чехії, спеціальної Судетської області, де переважна більшість німці, то, відповідно з правилами встановленими американським президентом Вільсоном, права націй на самовизначення, якщо ви бажаєте бути частиною Великонімецького рейху, то будете. Це все демократично.

— *Ну, і для пересічного француза, я думаю, не мало значення, що відбувалося в Чехії.*

— Взагалі. Так само, як для них не має значення, що сьогодні відбувається на окупованих територіях України. Ну просто «до фонаря».

— *Але все-таки англійському виборцю було цікаво, що відбувалося в Польщі. Англія, Велика Британія взяла на себе деякі обов'язки.*

— Я не думаю, що англійські виборці як такі взагалі мали поняття, де знаходиться Польща. Я думаю, що це є і був виключно політичний розрахунок, який був покликаний до життя простим геополітичним міркуванням. Треба було створити противагу Німеччині на сході. Це що було записано у Версальських угодах сером Маккінде-ром. Вона мусила мати противагу на Заході — це Франція. І противагу на сході — це Польща. І, бажано, щоб ще якісь їх сателіти. Ну, останні не підписалися під цим проектом. Тому Британія надала політичну підтримку, але реальної військової від першого вересня, від дня початку операції «Вайс», початку нападу на Польщу, не було. Ну вони «висловили занепокоєння», ну «закликали» — плювати Гітлер хотів на це.

— *Але до того був Мюнхен. Це був позитив для Європи чи негатив?*

— З якої колокольні ми дивимося на цю подію?

— *З точки зору майбутньої війни.*

— Ні. Ми дивимося з позиції 2021 року?

— *Ні-ні.*

— Чи ми дивимося з позиції 1938-го? Коли лідери демократичних держав підписали угоду з лідером демократичної держави Німеччина. Я нагадаю, це який рік був?

— *1938-й.*

— 1938-й. Тобто ніяких військових дій в Європі не було, ніяких військових злочинів не було, ніякої програми по «остаточному вирішенню єврейського питання» не було.

— *Був тільки аншлюс.*

— Але Австрія — це частина Великого німецького світу. Сам Гітлер був австрійський підданий, як ми знаємо. Тільки під час Першої світової війни в 1914 році вийшов з громадян Австрії, перейшов в баварське і служив в баварському, як ми пам'ятаємо, полку. Між іншим, мало хто знає, це так до слова, що в нього ледь не вісім бойових нагород, він був відважним солдатом. Так що з точки зору європейського обивателя нічого страшного не відбулося. Уникли війни, слава Богу!

— *Уникнули війни і думали, що поставили крапку.*

— І думали, що я думаю, що вони так думали, що поставили крапку в цьому процесі.

— *Тоді чому прийшов до влади Черчилль?*

— Він для мене є взагалі дуже загадковою фігурою.

— *Я ж і хотів, щоб ти розповів, що таке Черчилль в твоєму баченні.*

— З моєї точки зору — це маніакально антинімецький політик. Це він показав ще під час Першої світової війни, як ми пам'ятаємо. Абсолютно руйнівний політик. Він зайшов в Другу світову війну прем'єр-міністром найбільшої світової імперії, а вийшов з неї, зробивши її другорядною краї-

ною. Це стара англійська гра, що має бути в Європі баланс. Франція розтрощена, Польща розтрощена, порушення балансу в Європі, треба за когось «вписатися». Тому, між іншим, він абсолютний антикомуніст «до» і «після» з неймовірною швидкістю побіг до Сталіна домовлятися, тому що він думав, що Сталін — єдиний політичний гравець Європи, який залишився, який може підтримувати в якомусь майбутньому рівновагу.

— *І він підтримував Сталіна перед Америкою.*

— І він підтримував Сталіна, з того, що ми знаємо на сьогодні. Він підтримував Сталіна перед Америкою. Я би навіть не так сказав, а що він підтримував Сталіна навіть за рахунок Польщі, за яку вони вписалися в війну і віддали її на поталу.

— *Добре. 1939 рік, початок перемовин Сталіна з Гітлером. До того Радянська пропаганда називає фашистів фашистами, підтримує точку зору, що Гітлер хоче захопити всю Європу, а потім стоп. Так?*

— Ну, очевидно, зійшлися інтереси. І перш за все зійшлися інтереси особисто Йосипа Віссаріоновича, який розумів, зрозумів, побачив — він же на карту дивився, — що доля дарує йому шанс «обнулити» Польщу, власне прибрати із геополітичної арени, з політичної мапи світу. І отримати безпосередньо кордон з Німеччиною. У нього, я нагадаю собі і вам, і всім, хто ще це не запам'ятав, що він судомно від 1929 року підпорядкову-

вав зовнішню політику до всеєвропейської, всесвітової війни.

— *Всесвітової.*

— Так, але спочатку всеєвропейської. Це був основний театр і шість планів Генерального штабу. Одні і ті самі за всі роки.

— *Він розумів, що він отримає кордон якраз з тим, хто і буде надалі його головним ворогом.*

— Ну послухайте, він зміг врахувати свої триста дивізій з важким озброєнням, причому вермахт не мав аналогів навіть таких. Проти того, що Сталін міг виставити, — це дитячі казки що могла виставити Німеччина. Це була гра в одні ворота. І тим більше, що в Гітлера була незакінчена війна з Британією. Він мусив тримати якісь частини, принаймні, люфтваффе на заході. Ну плюс підкорена Європа, всюди ти маєш тримати якісь гарнізони, нехай це війська другої черги, нехай це колаборанти. Але, крім того, — ми не забуваємо Балкани, ми не забуваємо, що це Греція, Франція, Бельгія, Голландія, Польща, Чехія. Угорщина з ним була, Румунія з ним. Це розпорошення, розпорошення сил. Він не міг тримати всю свою армію на кордоні зі Сталіним.

— *Чому Гітлер не став використовувати армії країн Європи, які він підкорив? Ну майже не став. Усього один іспанський легіон під Сталінградом — це не те.*

— Це «відмазка». Це «відмазка» була, з боку Франко. Чому не став Гітлер використовувати...

Це ми граємо на мапі, а реальна політика була інша. Реальний стан справ був інший. Вони намагалися розіграти цю карту, але вони ж жили в межах формальної Веймарської великонімецької юстиції. Ви не могли набирати громадян інших країн до вермахту. Вони вийшли з цієї ситуації тим, що почали організовувати ваффен-дивізії в структурі СС, які не були частиною вермахта.

— *Але не в 1941-му?*

— Ну, треба подивитись, коли це почалося. Але в кожному разі десять великонімецьких дивізій СС було, а потім йшло 11, 12, 13, 14 і так далі, аж до 39-ї, яка ніколи не була сформована. Це все громадяни країн Європи.

— *39-та це хто?*

— Російська. Дві російські було ваффен-дивізії, але крім того, була ж скажімо Русская освободительная армия Власова (РОА), вони ж не були формально в вермахті. Вони не могли бути в принципі залучені формально.

— *Але вони більше залучались не на фронт, а до каральних акцій. Окупаційних, каральних.*

— Поліційних. «Русская освободительная армия», до слова, зіграла видатну роль у звільненні Праги, як ми знаємо.

— *Так, але це вже був кінець війни. Було все зрозуміло. Чому їх не кидали на фронт?*

— Я не знаю, я ж не генерал-фельдмаршал Кейтель.

— *Добре, 1939 рік, початок перемовин. Візит спочатку кого? Спочатку Молотов?*

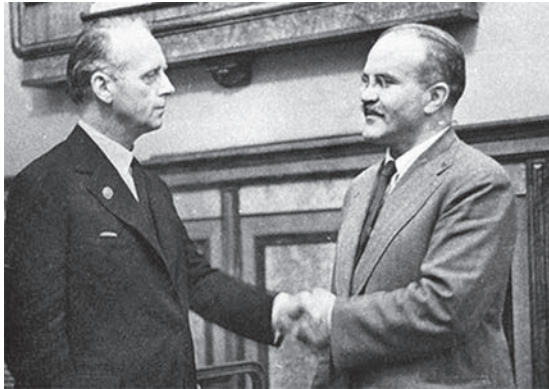
— Ні, Ріббентроп. Молотов у 1940 році приїхав.

— *Ріббентроп, зустріч зі Сталіним, перемовини з Молотовим.*

— Це дуже відомі історії.

— *Без цього ми не зрозуміємо, що було далі. Вони фактично вирішували долю Європи, а Англія і Франція?*

— Ні, з того, що знаємо сьогодні, вони вирішували питання, і Сталін це дуже добре розумів, що німці вибору не мають напередодні війни з Польщею і відповідно вступом у війну Франції, Великої Британії. І товариш Сталін це геніально розіграв, геніально зі знаком мінус. Він отримав доступ до найновіших німецьких військових технологій.

Ріббентроп і Молотов
23 серпня 1939 р.

Вивозили все: оптичні прилади, конструкцію літаків, все розбирали до гвинтика, перископи — все, що могли.

— *Навіщо це було їм робити?*

— Ми ж тільки що погодилися — з тим, щоб забезпечити собі східний кордон.

— *Це була плата за те, що Сталін не підтримає Францію?*

— Це була плата за те, що він не почне війну з Німеччиною. Буде займати нейтральну позицію. Він відгриз собі половину Польщі.

— *От про половину Польщі я і хочу поговорити. 1939 рік, 1 вересня, Німеччина починає діяти спочатку під Гданськом, так?*

— Обстріл Вестерплатте, перша ваффен-СС дивізія, «Адольф Гітлер», хто там командувач був? Рунштедт та фон Бок, здається. Треба освіжити пам'ять.

— *Чи була можливість у Польщі сказати: ми вам тут віддаємо прохід — і ніякої війни?*

— Я не знаю. Це треба адресуватись до політичного керівництва Польщі.

— *Я думаю, що поляки до останнього мали надію на те, що їх підтримає Британія. І саме тому настільки активно відповідали.*

— Я не знаю.

— *Питання спочатку стосувалося переходу до Гданська, головне — дайте нам німецьку трасу.*

— Так. «Данцигський коридор». Вони сказали «ні».

— Вони сказали «ні» і почалася справжня війна?

— Так, бо це порушення Версальських угод та міжнародного права, яке діяло на той момент.

— Польщу не підтримали, але чомусь, коли почалася війна, Сталін мовчав.

— Війна німців з Польщею?

— Так, Адольф «награє» його політичну позицію. Він має це підтримувати. І він це підтримав. Це була неготовність Сталіна до війни з Польщею?

— Ні, це підготовка «передпілля». Йому треба було опанувати території, щоб мати безпосередній контакт, а не втягуватися у військові дії з польською армією.

— І він грамотно чекав, коли Польща візьме свої війська зі сходу і кине їх на захід.

— І він чекав, ну в тому числі, поки Адольф їх не розтратить. І далі спокійно ввів армію. Так, почалася ця «прекрасна» «золота осінь» 1939 року, яку Галичина до сьогодні пам'ятає. Це масовий терор проти українського населення. Масовий, підкреслюю. Геноцид.

— 1939 рік, 17 вересня...

— «Освободительний похід».

— Він вступає у війну.

— Ну-ну, він формально в війну не вступив.

— Він вступив на територію сусідньої держави. Він провів збори верховних рад західної України.

— Ну так, це такі самі «плебісцити», як на наших очах було в 2014 році в деяких районах Луган-

ської, Донецької областей. І на території Автономної Республіки Крим. Схема та сама.

— *Це відома схема. Але чому у Львові знайшла-ся німецька армія? Якщо вони домовились.*

— Там були порушення. Треба конкретно дивитися. Я не певний, що вони свідомо зайшли до Львова, але певні порушення демаркаційної лінії, встановлені пактом Молотова—Ріббентропа, тої славнозвісної карти, вони мали місце. Ну наприклад, Брест. Першим туди зайшов Гудеріан, між іншим, звільнили Степана Бандеру тоді, який там відбував пожиттєво в ізоляторі №1, який до сьогодні зберігся. А потім мусили віддати. Те, що, до слова сказати, ми бачимо — фотографії Гудеріана і Кривошеїна в Бресті — це не спільний «парад переможців», це парад з нагоди передачі міста від німецької армії до радянської.

— *Офіційна передача?*

— Офіційна передача Бреста, так. Ну війна, там зайшли, не побачили, бо стріляли.

— *Далі польська армія відходила на Румунію зі Львова.*

— Я народився на 17 років пізніше.

— *Частина була інтернована, так, між іншим уряд Миколайчика відійшов до Румунії.*

— Так, і ті хто пішов до Румунії фактично зберегли життя.

— *Частина була інтернована.*

— Миколайчик, між іншим, в Чернівцях був. З балкону румунського дому дивився, тепер це

Будинок офіцерів. Я не знаю, як тепер називається, тоді він був, за радянських, часів Будинком офіцерів. Він проголосив війну Німеччині. Після того вони через Румунію евакуювалися до Британії. Там вже створили уряд у вигнанні.

— *Ну, хтось до Великої Британії, хтось до Палестини, яка була під Британським мандатом.*

— Ну так, розпорошили, там хтось поневірявся. По-різному склалась доля.

— *І потім в Палестині зібрали польську армію.*

— Армія Андерса.

— *Але ті офіцери, які залишилися на окупованій Радянським Союзом території...*

— Осташкове і Старобільськ. Два слова: Осташкове, Старобільськ.

— *Ну Хатинь ще. І Харків.*

— І Харків.

— *І це була сотня тисяч.*

— Я не є фахівець. Те, що я читав, — рахунок йшов на десятки тисяч. Німці знайшли в 1942 році, коли зайшли, десятки тисяч вбитих польських офіцерів.

— *А інтерновано було набагато більше. І частина знадобилась для того, щоб їх потім віддати Андерсу.*

— Андерсу. Але ми давайте не забудемо, що частина перейшла в Військо Польське, прокомуністичну формацію.

— *В Армію Людову?*

— В Армію Людову, частина.

— *Але це вже був 1943-й.*

— Це інше питання, що їх повітягали з тюрем, що їх повітягали з таборів. Так, тих, хто залишився живий, і тих, хто пішов на це, заохотили туди, в Армію Людову. Але ми мусимо наголосити спеціально на обставинах часу і місця. Це непереборні обставини, люди мали вибір тільки один. Де раніше загинути і в який спосіб? Чи в підпіллі на території Польщі етнічній, чи на території етнічній українській на Волині. Це була операційна зона Армії Крайової. Здається, 24 бригада, я не пам'ятаю. «Батальйони хлопські», частини партизанські.

— *Це була Армія Крайова, це були партизанські дії? Так?*

— Треба розділити. Згідно норм міжнародного права, яке діяло на той момент. Армія Крайова, безпосередньо, підпорядковувалася емігрантському урядові в Лондоні. Тому вони були армією держави, їх не можна було розстрілювати просто тому, що комусь хотілось. Вони підпадали під ті Гаагські конвенції. А те, що вони перебували в лісах, — ну так, в лісах, вони воюють там, де можуть.

— *А що зробили німці з полоненими польськими офіцерами?*

— Розстріляли. Ми ж знаємо ці всі комісії. Це жах.

— *Тобто, ті хто здався в той бік, нічого не виграли. В порівнянні з тим, що зробив Сталін.*

— Здався в той бік, який?

— *Німецький.*

— Це був вибір без вибору: ти або загинеш або загинеш. Ну от простий приклад. Командувач I дивізії української армії, яка вийшла з 14-ї дивізії «Галіція», Микола Шандрук був офіцером польської армії. За героїзм, виявлений в боях з німецькими окупантами, отримав найвищий орден «Віртуті мілітарі». Потім опинився у вермахті і отримав Залізний хрест I ступеня. І потім він вивів свої частини в американську зону окупації, здався американцям, і ніхто його не судив. І таких українців, як Микола Шандрук, які воювали в польській армії, німецькій армії, в Червоній армії, в армії Канади, в армії Сполучених Штатів, були в італійських партизанах і так далі, їх десятки.

— *Батальйон імені Шевченка у Франції?*

— Батальйон імені Шевченка у Франції. Їх були десятки. Десятки, сотні, тисячі українців. Вибір був.

— *Але в польській армії було мало українців?*

— За різними джерелами, від ста до ста п'ятдесяти тисяч. Микола Мудрий, голова Української Парламентарної репрезентації в Сеймі, виступив по радіо 1 вересня і, наскільки пам'ятаю, сказав: що українці виконують свій обов'язок перед матінкою Польщею. Вони виконали. Нема про що говорити.

— *Українці були серед полонених польських офіцерів. Сталін щось окреме робив?*

— Правдоподібно, що так, але я не знаю. Я не знаю, більше того, я не зустрічав жодного дослідження за останні 30 років, яке досліджувало або мало на меті з'ясувати долі українців етнічних громадян другої Речі Посполитої, які воювали в складі Війська Польського, а потім у складі армії Андерса, а потім у складі армії Людової, просто не зустрічав.

— *Армії Крайової?*

— Так, армії Андерса, Крайової, «батальйони хлопські» і радянські. В п'яти там чи в шести арміях.

— *1939 рік. Коли зайшла до Львова і до інших міст Західної України радянська влада, що там відбувалося?*

— Патріарх Сліпий дав універсальну формулу. Це — «гори трупів і ріки крові». Це абсолютно нечуваний, небачений ніколи на цих землях терор, який за своїми масштабами перевершив нацистський. Досить сьогодні поїхати до Львова на вулицю Лонцького, зайти в цю тюрму, зайти в подвір'я, оцінити, що там відбувалося. Там до цього не були ніколи, ні? Там розстрільні камери внизу. Там три поверхи.

— *І там не тільки 1941 рік?*

— Я зараз говорю про те, що німці заходять до Львова, це 30 червня 1941 року. Є навіть доповіді передових груп вермахту, які зайшли. Вони описували, що вони знаходили в тюрмах в Чорткові, в Золочеві, в Богородчанах, по всіх теренах Захід-

ної України. Це на голову не налазить. Якщо повертатись до Лонцького, розстрільна камера там була внизу, в підвалі, там до сьогоднішнього дня запах крові. Розбиралися дуже просто, оскільки не було часу евакуювати, то і були накази відповідно за підписом Берії — писали звіти. Камера, щоб люди розуміли, припустимо, 3 на 4 метри. І от в таку камеру набиралися 40—50 людей. Потім відкривали «кормушку» і з кулемета розстрілювали всіх. Це неймовірний злочин, неймовірний.

— *Це 1941-й? 1939-й? Ну от зайшли, почали одразу стріляти?*

— Не всіх, вони «приймали» людей групами. Мама мені розповідала, вона ж в 1940 році потрапила до Кишиневу. Значить, спочатку вони «приймали», тобто до лабет НКВД, як це не дивно, учасників іспанської війни, і стріляли їх.

— *Чому?*

— Я не знаю. Я не знаю, кажу, що мама розповідала. Потім починали витягати потихеньку тих, хто пройшов підпілля комуністичне. Люди потихесеньку зникали. Потім священники, потім люди в окулярах умовних, які уміли читати і писати. Членів Російської фашистської партії, які були в Бессарабії, не чіпали. Євреїв у той момент теж не чіпали.

— *В Молдові не чіпали?*

— Я кажу про Бессарабію, те що ти сказав, та частина, яка була окупована в 1940 році. І те саме відбувалося, з того що знаємо з літератури нау-

кової, те саме. Греко-католицьких священників спочатку не чіпали. Чіпали відверто членів комуністичної партії Західної Галичини, почали прибирати, КПЗУ, потихесеньку... Їм же дісталася вся польська агентура, це фантастична штука, я в одному дослідженні знайшов документ: от німці заходять в Тернопіль — поляки розбіглися, захопили...

— *Теж 1941 рік?*

— 1939-й, не Тернопіль... Так, в 1941 році в Тернопіль. Захоплюють штаб-квартиру «Двуйки», знаходять там всю неушкоджену картотеку агентури. Ну, не встигли вивезти картотеку. І вони всі перейшли служити німцям, або в більшості своїй.

— *Це польські агенти?*

— Це агенти «Двуйки», так. А потім вони перейшли відповідно після німців, ті, хто залишився живий, до НКВД. Я так думаю.

— *А я думаю, що вони в 1939-му перейшли до НКВД, а потім до німців.*

— Якщо в Тернополі, тоді значить в 1941-му. Вони, коротко кажучи, переходили, агентура переходила, від поляків до німців, від німців до НКВД. Так, але я згубив думку, про що ми говорили.

— *Говорили про 1939 рік.*

— Ну, «виймали» по «категоріях».

— *НКВС?*

— Так, по етнічних. А щодо соціальної групи — по-перше, вони вибирали тих, хто був радикально налаштований, хто висловлював, публічно

висловлював, якісь думки, які не влаштовували радянську окупаційну адміністрацію.

— *Ми кажемо про Радянську владу в 1939-му, так?*

— В 1939 році значна частина інтелігенції Львова перейшла на бік советів відразу. Як сказав відомий культурний діяч, «нас звільнили, на то нема ради» — вони пішли на співробітництво.

— *То була польська, єврейська і в малій частині українська інтелігенція?*

— Я не знаю. Я не знаю пропорції. Поляки, очевидно, ні, проте я не знаю. Я знаю, що коли прийшли совети перші до Львова, одну з перших речей, яку вони зробили — влаштували єврейський погром там, масштабний. Єврейський погром, про що тут говорити.

— *Чиїми руками?*

— Українськими. Було зроблено українськими руками.

— *А радянська влада дивилася і не хотіла втручатися.*

— Ну і добре, а що? Чим більше українці ріжуть євреїв, поляки ріжуть українців, тим краще для окупаційної адміністрації. Це було завжди, всюди і повсякчасно. Треба звертатися до відповідних фахових досліджень, таких, з бездоганною репутацією науковою, наприклад, Олександра Зайцева. Та читати це. Але не тільки його.

— *Багато хто писав, що якийсь період після входження радянських військ, у Львові працю-*

вали магазини, приватні ресторани, туди приїздили різні люди із Москви, наприклад, Алексей Толстой — «червоний граф» дуже добре проводив час в ресторанах, а потім за копійки скуповував картини?

— Ну не тільки він. Живе багато десятків років відомий анекдот, коли там умовний граф Толстой на площі Ринок стояв біля крамниці, там одні двері, одне величезне вікно, і там золотий годинник. Він просто був вражений. Він зайшов, значить, дзинькнув в дзвіночок, там десь з задніх дверей вийшов сивий чоловік в капелюсі з отакенною бородою і казав ламаною польсько-українсько-російською мовою: «Добже день, що пан хце?» Він каже: «Я хочу купити ваш годинник». — «Вибачте пане, я не продаю годинник». — «Ну я тоді хочу продати вам свій годинник, який в мене є, або його обміняти». — «Вибачте ми не продаємо і не міняємо годинники».

Я скорочую цей діалог, ця розмова тривала годину десь приблизно або півтори. В кінець кінцем цей чоловік роздратувався вже до останньої межі — А що ви взагалі тут робите? — Я раввін, роблю людям обрізання. — Тодя почему у вас в окне часы? — А що би ви хотіли, щоби я туди поставив?

Та безперечно, ці терени були тоді пограбовані. І армією і тими, хто прийшов за армією. І грабувалися радянським апаратом, комуністичним, НКВД. Займали кращі маетки, які поляки покину-

ли. Можна сьогодні піти подивитись маєток, який перейшов у спадок останньому секретарю першому Львівському обкому партії Добрику. Вілли просто такі, ну де вони таке бачили, ця голота вся.

— *Радянський Союз, він одразу зробив колгоспи там?*

— Терор почався практично відразу. Тому німців вітали радісно. Гуцули на конях приїжджали, щоби було зрозуміло. Такий собі Вехтер був головним начальником, він австрієць етнічний. Австрія була зрозуміла, при Австрії був порядок, були незалежні суди, забезпечені права власності, українські школи були.

— *Була українська чи русинська мова?*

— Українська мова, так.

— *І були депутати?*

— За Австрії? Так! Митрополит Шептицький сидів в палаті панів, тобто у верхній палаті парламенту австрійського. Була Українська Парламентарна репрезентація, спочатку лідером був Кость Левицький, потім Євген Петрушевич, був міністром охорони здоров'я Горбачевський — перший в Європі міністр охорони здоров'я, — офіцери, збройні сили, про що тут говорити. Українці мали всі можливості для розвитку.

— *Тому ми розуміємо, що українці в 1939 році пізнали, що таке радянська влада?*

— Пізнали, я би так сказав. Пізнали.

— *Тому вони розуміли, що для них краще навіть погана німецька?*

— Ну очевидно. Тут німці не влаштовували масового терору проти українців.

— *Але ж хтось воював проти німців? Ковпак?*

— Треба освіжити це в пам'яті, але я думаю, що це 1942—1943 роки.

— *1943-й.*

— 1943-й, навіть 1944-й. Чому тільки Ковпак? Медведєв. Це легендарні, це чисті особистості. Якщо про Ковпака ми можемо говорити, що там були можливо й цивільні, які приєднувалися.

— *Ну, сам Ковпак особисто не був в НКВД.*

— Ні, не був. А Медведєв — абсолютно НКВД.

— *Почнемо з Ковпака. Що це було?*

— В якому сенсі?

— *Це було народне повстання? Чи це була регулярна Червона армія, яка просто воювала в тилу?*

— Це були загони самооборони, які фінансувалися центральним штабом партизанського руху.

— *А хто це був?*

— Та хто завгодно там міг бути.

— *В тому числі ті люди, які потім пішли в УПА?*

— Могли бути цілком.

— *Я хочу це якраз розуміти.*

— В умовах масового радянського терору. В умовах жорсткого окупаційного режиму, причому мало хто пам'ятає, що між Галичиною і Во-

Євген Петрушевич

Кость Левицький

линню був адміністративний кордон. Ну так, це дві адміністративні окупаційні одиниці. Якщо в Галичині — терор був проти поляків.

— Чий терор?

— Німецький. Українці не пхалися. Ну це відома історія про те, що німці хотіли Мельника залучити до антипольських озброєних акцій. Мельник відмовився це робити. І це

була причина їх зіткнення потім з групою Бандери. Так званим революційним проводом ОУН. Але ми не про це. Ми про те, що тут був жорсткий режим, жорсткий терористичний режим проти поляків. Але був Український Центральний Комітет (УЦК), його керівник Кубійович співробітничав з німцями. Я ж особисто знайшов ці документи, їх опублікував, так звані «Допомогові акції», про це, напевно, треба сказати пару слів. Що це означає? Це означає, що Організація українських націоналістів, і це не Бандера, це Організація українських націоналістів: Мельник, Кубійович. Мельник в Римі, а цей у Львові сидить. Вони роблять так звану «Допомогову акцію». Декілька звітів цієї «Допомогової акції» збереглися. Вони уклали офіційну угоду про співробітництво з рейхсміністром з питань окупованих територій Розенбергом. З німецьким Червоним Хрестом, з міністерством внут-

рішніх справ, спочатку головою був Вільгельм Фрік, потім Генріх Гімлер. Очевидно, з головним управлінням таборів СС, що вони будуть надавати матеріальну допомогу військовополоненим Червоної армії українського походження. Вони як військовополонені Червоної армії не підпадали під дію Женевських конвенцій, вони нічого не мали. Українці запровадили самооподаткування українців на території Великонімецького Рейху, серед тих, хто служив міністерствах. Наприклад, у Міністерстві авіації, міністерстві з питань окупованих територій або був членом Української студентської спілки. Треба розуміти, що німці потребували колосальної кількості перекладачів. А галичани старшої генерації знали німецьку і українську. Вони уклали угоду, вони збирали великі гроші на що? Труси, майки, зубна паста, Святе Письмо, сповідь у священника, якісь там продукти харчування. Вони за одним тільки звітом, який я сам тримав в руках, витягли на свободу з концтаборів 8 000 військовослужбовців Червоної армії, українців за походженням. Витягли їх. Це співробітництво з нацистським режимом? Безперечно! У когось відкриється рот їх засудити за це? Ну Бог йому суддя.

— Але *«Допомогові акції»* стосувалися тільки цього, чи не тільки?

— Я не знаю. Я бачив про збір грошей. Там збір грошей, закупівля товарів, і треба було перевозити, роздавати по списках.

— Ну і робота перекладачами.

— Слушайте, найбільший український, один з найбільших українських поетів століття Юрій Клен (справжнє прізвище Бурггардт) був перекладачем 17-ї армії. З Адольфом Гітлером, його режимом співробітничав Радянський Союз, Йосип Сталін. Чому ми закидаємо це українцям?

— Хочу сказати, що у того, що українці пішли воювати проти Сталіна, Радянського Союзу в 1944—1945 роках, корені в 1939 році.

— Вони бачили, що таке Радянський Союз. Вони вже розуміли, що з ними буде, тому коли ми питаємо, чому українці пішли в ліси, відповідь — на поверхні.

А як ви не підете? Ти сидиш в хаті, приходять якісь люди, які вбивають твою родину. І що ти будеш робити? Грабують тебе зранку до вечора. І спасіння нема. Будь-який мужчина візьме, що є під рукою, піде в ліс і буде гвалтівників, грабіжників рубати. Це самооборона. І тому те, що називається Українською повстанською армією в 1942—1943 роках на теренах сучасної Галичини, не Волині, це загони самооборони. Вони місцеві жителі, яких потім допитували НКВС. Їх називали люди «наші хлопці», чи «хлопці з лісу». Самооборона.

Жодний кримінальний статут в жодній країні світу, наскільки мені відомо сьогодні, на цей момент, не передбачає покарання у випадку самооборони щодо загрози своєму життю.

— *Ми затронули Медведева, Кузнецова. Що це було?*

— А це було те саме, на мою думку, оціночне судження, це було те саме, тільки в більших масштабах, що творив Черчилль в Чехії. Я маю на увазі організації теракту проти...

— *Проти Гейдріха?*

— Проти Гейдріха. Він був віцепротектор Богемії і Моравії. Він був керівником головного імперського управління безпеки, і Черчилль розробив спеціальну операцію, дуже безтолкову, треба сказати, щоб вбити Гейдріха. Для того, щоб спровокувати рух опору, репресії і рух збройного опору населення.

— *Щоб німці почали мстити і щоб чехи почали мстити німцям.*

— Так. Сталінські тактики і стратеги дуже добре розуміли вибуховий характер цього регіону, скільки там накопичилося конфліктів і соціальних, і національних, і релігійних. І задача, наскільки я розумію, і про це прямо йдеться в фільмі мого дитинства про Кузнецова, радянського кадрового терориста, який мав завдання вбити Еріка Коха — між іншим. Вбити Еріка Коха для того, щоб спровокувати масові репресії проти цивільного населення з тим, щоб цивільне населення взялося за вила, коси і почало різати німців. Ось і все — тупо, прямо.

— *І загін Медведева, на відміну від Ковпака, — це був просто загін НКВС?*

— Я останні дослідження читав про Медведєва, напевно, років 15 тому, але з того, що я пам'ятаю, — це кадрові офіцери НКВС. В тому числі сам Медведєв. А у Ковпака «з бору по сосонці». Та він сам був радянський якийсь чиновник невеликого масштабу. Це з одного боку. А з другого — щоб створити противагу цим всім «республікам», Тарасу Бульбі-Боровцю. Показати, що ми радянські, під червоними прапорами, вас не кинули.

7. УКРАЇНСЬКИЙ
ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ.
БАНДЕРА, ШУХЕВИЧ ТА ІНШІ

— *А хто такий Тарас Бульба-Боровець?*

— Всі йдемо в Вікіпедію і читаємо, , хто він такий, Тарас Бульба. Могила його, між іншим, перескакуючи вперед, в пантеоні цвинтаря в Саут Бавн Бруці — це штат Нью-Джерсі. Там центр українського православ'я, український цвинтар величезний, можна порівняти з Личаківським, наприклад. Перші дві могили при вході — це Тарас Бульба-Боровець і Петро Григоренко, генерал-десидент. Тарас Бульба-Боровець перейшов кордон в перших числах червня 1941 року і оголосив про створення Української повстанської армії — це перша українська повстанська армія. За деякими даними більше 10 тисяч людей — це дивізія. І він наголосив, що підпорядковується уряду УНР, Президенту УНР в екзилі Левицькому. Бандерівці цього не могли знести. І вони, є низка споминів про це, в тому числі самого Боровця. Бульба — це його псевдонім. Бандерівці їх порсто вистріляли, а Бульбу-Боровця німці засунули в блок «Целленбау» біля Заксенхаузена, де він і сидів.

— *Там же де Бандера?*

Тарас Боровець

— Там же де Бандера. Але не тільки Бандера. Там величезний список, будь-хто, хто бажає, може залізити на сайт Заксенхаузена подивитись, хто там сидів. Я одну цифру тільки наведу по пам'яті: одне з досліджень, яке я читав, власне з джерел автентичних є одне, що я зустрів. Там сидів один з ближчих співробітників Бандери, потім в Мюнхені у визвольному шляху відомий дуже журналіст Данило Чайковський. Його син Роман Чайковський ще живий, в Нью-Йорку живе. Він мені давав мемуари батька, написані в США. Він жодним словом не згадав, що відбувалося в Заксенхаузі. От «до» і «після» є, а що було між тим, він не сказав. Інше, що я читав, але не можу це ні підтвердити, ні спростувати, що через блок Целленбау пройшло більш-менш біля трьохсот українців. Це неперіфікована цифра, але масштаб більш-менш такий. Біля трьохсот українських людей, які називалися українськими націоналістами, з них загинув тільки один. Він помер в наслідок туберкульозу. Не можна сказати що то був курорт, але не можна сказати, що то була радянська чи німецька тюрма класична.

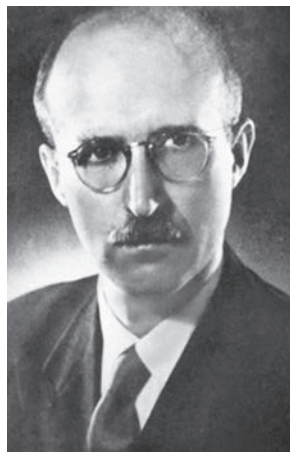
— Зрозумів. А все-таки я не зрозумів, який кордон перейшов Боровець? З якого боку в який?

— Ну з боку Польщі, колишньої Польщі. Він пройшов кордон фронту. Він пішов за діючою армією, так само як люди з групи Бандери організували так звані «похідні групи», але вони, на відміну від Бульби-Боровця, були в контакті з Оберкомандо вермахт, з Кейтелем. І їм підписали перепустку, бо в операційній зоні діючої армії не може вештатись будь-хто. Там обов'язково є військові комендатури, там є у пізнішому випадку радянському війська по охороні тилу Червоної армії, які фільтрували, хто там ходить. А вони прямо пишуть в споминах, Дарія Ребет писала: ми по документах Оберкомандо вермахт поїхали на територію України встановлювати українську державу.

— Перед 30 червня 1941 року?

— Це 22, 23, 24, 25 червня. Стецько опинився 30 червня у Львові по документах як представник Оберкомандо вермахт, він був в цій групі. Самі пишуть: захопили якусь вантажівку радянську, там був якийсь солдат. Вони на ній поїхали і по дорозі в селах «встановлювали» українську державу.

— Але ж вони нічого не встановлювали?

Ярослав Стецько

— Хто б їм дав? Було міністерство з окупованих територій, ця територія розглядалась виключно як тилова зона, яка мала підтримувати:

а) лад і спокій;

б) поставляти необхідні харчові запаси для діючої армії і забезпечувати безпеку залізниць.

— *Ніякий Стецько був німцям не потрібен.*

— Ні, взагалі нічого! Тому його і прибрали. Прибрали в перших числах липня. Вивезли всіх масово до Берліну.

— *І що сталося?*

— Та нічого не сталося. Вони пройшли так звані «переслуховування». Тобто з ними просто поговорили співробітники служби безпеки. Сказали: «но-но-но». І всіх в блок Целленбау.

— *А потім?*

— А потім прийшли американці. Це ж американська зона окупації.

— *Яка звільнила всіх, чи його там вже не було?*

— Ні, він був. Чому ж не було. Американці довго думали, що робити з цією групою. Це називалось, по німецьких документах, «група Бандери». Вони не вживали ані термін, «революційний провід» ОУН, ні ОУНБ. Принаймні я не зустрічав. І жодних документів до сьогоднішнього дня раніше 1950 року. Вкотре кажу: не пред'явлено документів ОУН (б) до 1950 року. Вони створили так звані закордонні частини ОУН. Чиї? Мельника? Повноважень немає. Шухевича? Якийсь оголосив про створення Організації українських націоналістів,

самостійників, державників, абсолютно окремої структури. Ні, не було повноважень говорити від імені всієї ОУН або ОУН Шухевича.

— *Він до того вже їх створив?*

— Кого?

— *Свою організацію, Шухевич.*

— В 1943 році. Наприкінці 1943-го.

— *Бандера був в блоці «Ц»?*

— Бандера був в блоці «Ц», так. Так от, вони думали-думали, ці хлопці — це, відповідно, Бандера, Чайковський, Васькович. Перелік їх усіх є в журналі «Визвольний Шлях» на другій сторінці обкладинки, можна перечитати. І вони створили так звані «закордонні частини ОУН», які займалися в Мюнхені виданням української газети «Шлях Перемоги».

— *З 1946 року?*

— Ну, треба подивитись, я думаю більш-менш 1946 року. В 1945-му було не до того. Другий напрямок їх роботи, вони інфільтрувалися у DP Camps (табори переміщених осіб), яких було 38. Більше 250 тисяч людей прийшло через них. Тобто переміщених осіб, які масово опинились потім в Сполучених Штатах, частина — у Великій Британії. Там прихильники Бандери займалися партійною роботою, що ми бачимо по листах до правлячих архієреїв греко-католицької церкви, наприклад, в листах до правлячого архієрея Чикагської єпархії Ярослава Габра. Про те, як вони займалися винищенням фізичним представників

інших політичних середовищ. Того, що залишилося від гетьманців, те, що залишилося від соціалістів Петлюри. Оце от все.

— *Винниченко?*

— А не існувало його тоді. Ані політично, ані хоч-якось. Він сидів у Франції там зі своєю теорією «конкордизму». Ні, вони видавали «Шлях перемоги». Хто його читав, до сьогодні ми не знаємо, не знаємо скільки було українців в Німеччині бандерівської орієнтації. Ми не знаємо, може 20 людей, а може 15. І ще — безперервні партійні чвари. Внутрішньогрупові чвари, які завершилися розділом цієї групи. З неї вийшла група Дар'ї Ребет і Зіновія Матли. Утворили групу «двійкарів» так званих. І вони там животіли по-тихесеньку, там вмирили. Пишуть, що їх нібито контролював Кім Філбі, радянський агент відомий.

— *Контролював звідки?*

— З Лондону.

— *Він не був там на місці?*

— Ні, не був, контролював, вирогідно, — так. Через агентурну сітку.

— *Контролював частину, яка була в Британській зоні окупації.*

— Конкретно тих, які сиділи в Мюнхені. Він був посередник між ЦРУ і МІ-6. За переданням, Кіму Філбі кінець кінцем це набридло, він нібито сказав, за переданням, що там радянська Агентура, я з цим не можу мати справу. До певної міри дотичні ознаки усі говорять, що це так і було.

Тому що вони займалися, у тому числі, підготовкою українських націоналістів-парашутистів, яких скидали на територію УРСР з метою організувати антирадянське повстання. Таких негайно по приземленню ловили енкаведисти, проводили через суд або не проводили через суд, або розстрілювали або перевербовували. От і вся діяльність.

— *Або вони були вже перевербовані до того.*

— *Або вони були вже перевербовані до того.* Там кінців не знайдеш ніколи. Це треба звертатись до архіву Федеральної служби безпеки. Та це вже буде після другого пришествя Ісуса Христа. Ми не знаємо правди, але треба розуміти і просту річ щодо сьогоднішнього, що всі фотографії Степана Андрійовича Бандери, які є в суспільному обігу, вони всі підтверджують, що він постійно перебував на якихось курортах.

— *Ну, я не думаю, що було багато тих, хто робив фотографії десь у схронах, але його там теж не було...*

— Я також не бачив, ніяких. І бути не могло в принципі. Його вивезли в перших числах липня 1941 року. Як він міг керувати визвольною боротьбою українського народу з німецького концтабору?

— *А коли він сів знову до німців?*

— Ну, в перших числах липня їх перевезли. Їх всіх відловили у Львові та Кракові і перевезли...

— *Їх звільнили у 1944-му.*

— Річ у тім, що він весь час брехав, в тому числі у своїх споминах. Наприклад, він сидів в Бресті на пожиттєвому. Брехня номер один, він пише сам своєю рукою в споминах: «ніхто не знав, де я». Це неправда, бо там був такий отець Кладочний. А греко-католицькі священники — це вузька корпорація. І отець Кладочний, який був душпастирем тих українців, які сиділи...

— *В Бресті.*

— В Бресті. І він передав бранцям гроші. Бандері в тому числі. Ну там на якісь потреби. Навіщо говорити, що ніхто не знав, якщо всі знали?

— *Якщо гроші передав, то зрозуміло, що знали.*

— Друга брехня. Він каже: «Мене звільнили українські націоналісти». А його товариш, Микола Климишин, з яким він сидів у камері, каже: «Ні, нас звільнили кримінальники; розбіглася охорона — Гудеріан ішов; ми просто вискочили в чому там були». Далі пише Климишин, чого одне з партійних псевдонімів Бандери — «Сірий». А тому, що вони зайшли в крамницю і купили вбрання. Сіре вбрання купили Бандері — ну не ходити ж в каторжному? Тому він став «Сірий». Далі вони не знали, куди подітися, бо це було суцільне пекло. Вони сіли в якийсь поїзд і опинились ледь не в Коростені.

— *Це був поїзд по території Радянського Союзу.*

— Все, що він знав про Радянську Україну, це два тижні або десять днів... Є його мапа. Можна її

продемонструвати, якщо вірити тому, що він писав. Два тижні — це все, що він знав про Україну.

— *А потім він повернувся до Кракова?*

— Він повернувся до Львова чи до Кракова.

— *Краків — це вже була Німеччина?*

— Генерал-губернаторство, так. До Кракова, тому що його заарештували в Кракові. Не заарештували, а взяли на «переслуховування». Вивезли до Берліну, там вони давали якісь свідчення, типу, «хто їх там навчив поганому — проти німців бунтувати?».

— *Потім він був в блоці «Ц».*

— А потім він був в блоці «Ц». Потім їх...

— *Де він народив дитину.*

— Цього я не знаю. Я вже далі не ліз... Фільм був відомий, здається в Юрія Луканова «Три любові Степана Бандери». Але це інтимні теми, я їх не торкаюсь.

— *Добре, але ти вважаєш, що він був агентом під час польської влади.*

— Агентом чого?

— *Польської «Двуйки».*

— «Біла книга ОУН» говорить про те, що терористичні акти виконувала «експозитура» ОУН, як вони називались. Вони всі планувалися під керівництвом начальника польської «Двуйки» — Чеховський, здається, його було прізвище.

— *А навіщо це потрібно було? Щоб збудити поляків проти українців?*

— В тому числі. Та не тільки це. Треба розуміти, що потрібно перегорнути роботу Ярослава Грицака, він порахував на пальцях: 60% всіх убивств, які чинилися членами ОУН — це українці етнічні. Почали з директора української гімназії Івана Бабія. До цього списку належить, наприклад, російський консул у Львові Майлов, якого вбили просто випадково. Ну бо не було кого вбити, то вбили його. На знак протесту проти Голодомору.

— *Там же хотіли вбити не його.*

— Так, але вийшов Майлов. Вбили Майлова на знак протесту проти Голодомору у «великій» Україні. Але Голодомор був у 1932 році, а це слава Богу який...

— *В 1933 році його вбили. Степан Бандера. Судоплатов. Що робив Судоплатов в 30-тих роках?*

— Господи, це канонічна історія...

— *Яку ніхто не знає.*

— Та як ніхто не знає? Це яку книжку не відкрий про Судоплатова... Це все написано церковнослов'янськими великими літерами. Товариш Сталін поставив завдання вбити Коновальця. Чого Коновальця? Що, кому він заважав? Господи, давайте спочатку, вже нервувати починаю... Є листування між Коновальцем і Євгеном Онацьким. Хто такий Євген Онацький? Член п'ятичленного, вибачте за тавтологію, проводу ОУН в Римі. Секретар ПУН — Проводу українських націоналістів. Та зараз не про них питання. Важливі в цьому сюжеті Мельник, Євген Онацький, Коновалець —

ці люди важливі. Від 1935-го до 1939 року Євген Онацький — секретар Проводу. Добре освічений українець. Прекрасні залишив мемуари. Він передрукував в двох примірниках свої листи: перші надсилав Коновальцю, другі залишав у своєму архіві. Коновалець йому надсилав відповідь, він передруковував і теж залишав в архіві. Там все в хронологічному порядку зібрано, по роках. Знаходиться ця колекція в науковому Товаристві Тараса Шевченка в Нью-Йорку. Є опис. Прийшли, відкрили, у вільному доступу читаємо, що там написано. Там і списки всіх членів ОУН станом на кожний рік. Скільки їх було, ви знаєте на вісім країн Європи? Відповідь: від 26 до 28. Про що переписка?

— *Членів чи тисяч?*

— 26—28. Ні про які тисячі, ні про сотні мова не йде. 26—28, кількість коливалася від року.

— *Це була елітна організація...*

— Я не знаю, якою вона була. Я говорю тільки про те, що написано, що залишилося в архіві Євгена Онацького. Частина архіву опубліковано в Україні, частину — ні. Чекає на свого публікатора з коментарями. І він пише, що там є листи Коновальця, в яких той пише Онацькому про Судоплатова. Судоплатова по спецоперації підводили декілька років за прізвищем «Волох» в оточення Коновальця, аж поки їх не звели. Аж поки Судоплатов не зачарував Коновальця. Коновалець дослівно йому писав і називав «Павлусь». І проте...

— Судоплатов спілкувався з ним...

— Українською. «Павлусь, — писав йому, — Боже, ми не знали, що нам робити, наш рух згасав, і ми вже були в розпачі, і ми вже не знали, що нам робити, і тут з'явився ти, і ти запалив нам дороговказ, і нарешті Організація українських націоналістів буде знати, що робити!»

Це був рівень їх відносин. Він до нього ставився, як Єльцин до Путіна. Він його бачив як свого сина, напевно. І «синочок» йому підсунув в Роттердамі цукерку з бомбою. Сів і під оперативним прикриттям НКВС (?) поїхав собі далі. Продовжував свою блискавичну кар'єру терориста номер один в Радянському Союзі. Про що ми говоримо? Про це говорити — це як «два плюс два — чотири».

8. УКРАЇНСЬКА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

— У вісімдесят дев'ятому році після Щербицького приходить Володимир Івашко, який був харківським секретарем першим обласного комітету КПРС/КПУ.

— Першим, так.

— Першим. Якого не дуже хтось бачив, розумів, було невідомо звідки він з'явився.

— Як той метеор пролетів.

— Але саме тоді, коли він був, почав активно розвиватися Рух, хоча він і почався раніше, але став явищем якраз тоді, політичні процеси в Україні пришвидшилися. Вони дійшли до горіння, як в Москві. Тут зрозуміли всі, що слово Україна описує не тільки УРСР і так далі. Що відбувалося в суспільстві? Я жив в Харкові, я цього не бачив.

— При Івашку?

— Турбулентність була якась?

— Основні події, безумовно, відбувалися в Москві. На те, що відбувалося в Києві, у Верховній Раді, мало хто звертав

Володимир Івашко

Іван Плющ

увагу. У Верховній Раді, в київській політиці, якої фактично ж не існувало. Тільки-но обрали Верховну Раду, п'ятнадцятого травня дев'яностого року депутати зайшли до Верховної Ради і щось там почалося. А тут вся країна сидить...

— *І дивиться, що там відбувається в Москві, по телебаченню.*

— Та не дивиться, слухає.

Я ходжу з молодшим сином на дитячий майданчик і там всі мамаші сидять з транзисторними приймачами, слухають з'їзд народних депутатів в Москві. Це було. Події в УРСР — перебували в тіні суспільної свідомості. В Києві нічого не відбувалося. Але тишком-нишком в момент такої заборони, навіть не заборони, «міжцарствія», яке тривало може десять днів, може два тижні, Івашко від'їжджає до Москви.

— *Другим секретарем?*

— Заступником Генерального секретаря ЦК КПРС. Верховна Рада голосує його зняти з посади Голови ВР УРСР. І керує...

— *Комуністична Верховна Рада.*

— Комуністична. Комуністичною Верховною Радою керує перший заступник голови Верховної Ради України, колишній завідувач відділом Київського обкому партії Іван Степанович Плющ.

Не УРСР — України. Але ж Україна не проголошена! Її проголосили тільки 24 серпня наступного року. Іван Степанович пропхав це. І ніхто не звернув уваги, а формально по закону це вже незалежна держава. Чи це не є чудо?

— Тобто ми повинні святкувати День Незалежності 16 липня?

— Я вважаю що День Незалежності — це 1 грудня, коли народ, 93% проголосували. Оце є День Незалежності. І я вважаю що Іван Степанович Плющ, на моє глибоке переконання людське, є якщо не єдиним батьком, то, безумовно, одним з батьків, фундаторів незалежної України. Я би так сказав: його роль недооцінена.

Ухвалення Декларації про державний суверенітет України у Верховній Раді, 1990 р.

— *Звідки в той момент вийшов Кравчук?*

— Ну, це відома історія. Там зіграло два чинники. Ну може більше. Перше — це несподіваний відхід Івашко. Це був психологічний шок, ніхто не сподівався. Судомно почали шукати фігуру. Першим секретарем обрали Станіслава Гуценка. Цвяхи забивати такою головою. І що найголовніше, ніхто серед керівництва, вищого керівництва компартії України не міг розмовляти, ні публічно, ні з натовпом. Єдиний, хто пройшов цю «яйцерізку» публічних виступів — був Кравчук.

Станіслав Гуренко

— *На телебаченні — проти Руху.*

— Проти Поповича. Проти Мирослава Поповича були спрямовані ці дискусії. А потім ці дискусії з Народним рухом України. Ще і про це він говорив. Але він був єдиним, хто міг складати слова без папірця... Щось говорити.

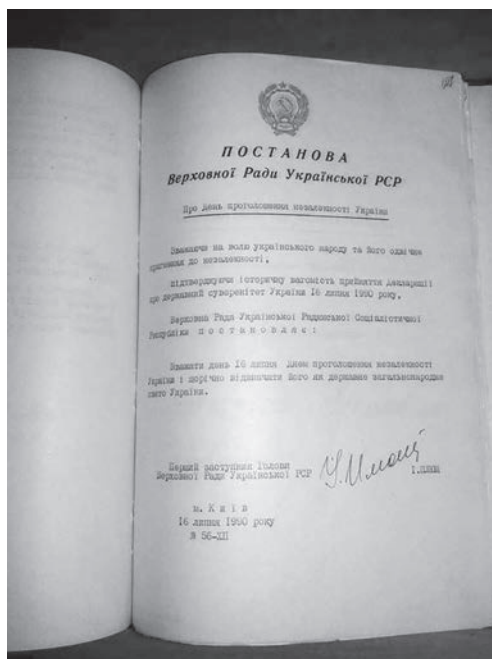
— *Його слухали.*

— Так, його слухали і бачили: well, цей чувак міг домовлятися, він вмів домовлятися. Рух в цьому сенсі — крайній рух, він накачував ситуацію з криками «комуняків на гілляку!».

— *Крайній рух це хто, Чорновіл?*

— Не тільки він, їх багато там було, їх там багато було. Михайло Горинь був дуже спокійний.

«Комуняків на гілляку!» Вони все бігали з випученими очима по спокійному буржуазному Києву, ну, радянському буржуазному Києву з криками «комуняків на гілляку!», ми їх питали: «Навіщо?». Я вже був з лютого 1991 року парламентським кореспондентом у Верховній Раді. І працював як журналіст. Я їх питав: «Ребята, слухайте, 3,5 мільйони компартія України, як ви будете утилізувати трупи?». Ну просте ж питання. Це ж потрібен крематорій, в Києві він один. Вони на мене диви-

Постанова ВР УРСР
«Про День проголошення незалежності України»
від 16 липня 1990 року

лися: він «провокатор!». Відповідаю: «Я не провокатор, я журналіст в Верховній Раді, я матеріал пишу. Як ви будете утилізувати 3,5 мільйони трупів?». Люди дуже боялися. Ключове питання було, чи буде громадянська війна? Чи доведуть націоналісти ситуацію до громадянської війни? І Кравчук був гарантом того, що цього не станеться. Адаже, з одного боку, він був комуніст, секретар ЦК. З другого боку — він може розмовляти з людьми, він розмовляє з вулицею, він виходить на голодування студентів, з людьми розмовляє, з студентами крайніми... Нехай буде. Він вміє пройти між...

Михайло Горинь

— *Крапельок.*

— Так, відкрию вам одну таємницю. І це дуже показова річ про Кравчука. От всі говорять, що він міг між крапельками проходити. Очевидно, крім того, що він між крапельками проходив, він був надзвичайно логічний чоловік. Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС — ГКЧП російською) 19 серпня. Що робити? Це ж екстремальна ситуація. Леонід Макарович — він вже голова Верховної Ради. Він знімає слухавку і дзвонить до начальника слідчого управління КДБ УРСР. Прізвище Пристайко. Це батько відомого дипломата

Вадима Пристайка. І питає його: чи є юридичні підстави нам, Верховній Раді УРСР, не виконувати розпорядження ДКНС? Генерал КДБ Пристайко, який потім був заступником голови СБУ, надзвичайно порядний чоловік, треба сказати. Ну, в роки, коли я його знав особисто. Обклався він папірцями з усіх боків, кодексами, законами і написав доповідну на ім'я голови Верховної Ради Леоніда Макаровича Кравчука: от юридичні підстави не виконувати. Тобто він прикрив Кравчука з формальної точки зору. Тому Кравчук мав вільну спокійну руку говорити з генералом Варенніковим, який намовляв Кравчука підтримати ДКНС. Він казав: «Ні, ми не зобов'язані».

— *Кравчук ще каже, я спілкувався з ним про цей період, що йому весь час телефонував Гуренко і вимагав звільнити кабінет. І я думаю, що Гуренко отримав якісь паралельні вказівки від Москви.*

— Гуренко міг отримувати що завгодно з Москви, але вулиця вже вирішувала. З 20 числа починаючи. Ранком 19-го на майдані стояло шестеро людей. Десь Рух почав збирати прихильників... Вони сиділи всі 19 числа в Запоріжжі на «Червоній руті». Нікого не було.

— *А хтось був в Криму.*

— А хтось був в Криму, але дипломати, журналісти були на «Червоній руті», а частина відпочивала по санаторіях на території УРСР та РСФСР. Нікого не було, частина сповзлася до Києва 19-го ввечері, більша частина — 20—21 серпня. А ву-

лиця-то вийшла сама. Вулиця вийшла сама. Це на відео Ярослава Кендзьора, це на фотографіях Єфрема Лукацького видно. 20-го числа вже тисячі людей стояли на Майдані під пам'ятником Леніну. Тисячі. Десятки тисяч. Потім рахунок пішов на десятки десятків тисяч. Коли приходили до Верховної Ради, могло пройти п'ятдесят тисяч людей від Європейської площі до площі перед Верховною Радою. І що ви з цим зробите? Влада була готова стріляти? Ні.

— *Українська ні, а...*

— А хто?

— *А що хотів робити Варенніков, ми не знаємо?*

— А хто? Варенніков все одно не міг стрибати через голову командувача Київського військового округу Чечеватова, здається його прізвище. Через голову керівника КДБ генерала Галушка, через голову міністра внутрішніх справ вже не пам'ятаю хто...

— *Василишин.*

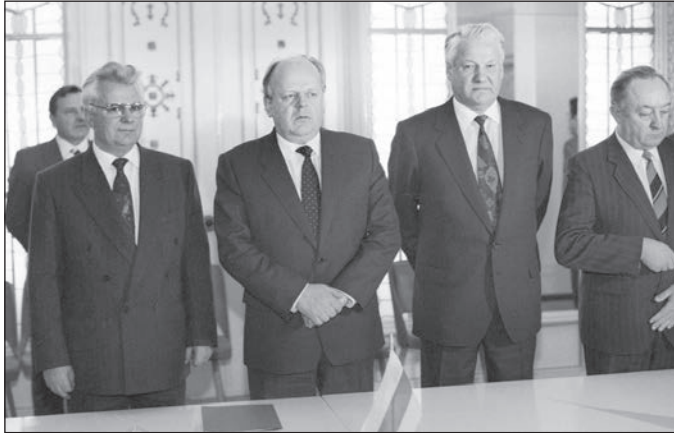
— Василишин, точно. Щоб Василишин дав наказ стріляти — та про що ви говорите! Я сиджу на п'ятому поверсі Інституту історії, дивлюся у вікно. Шурують на гору по Грушевського, яка там біля стадіону «Динамо», шахтарі. А з того боку стоїть заслон — декілька вантажівок і менти. Ну, в звичайних кителях і кашкетах. Зупиняються, і там стоїть Василишин, який починає з ними говорити, генерал Недригайло ще був, його заступник. Ну про що ми говоримо? Це неможливо.

— *До речі Галушко теж сприяв...*

— Я 19 числа дзвоню в КДБ своїм університетським друзям, запитати, яка ситуація? Що у нас: будуть вішати, сажать чи як? Що ви там робите? Вони кажуть: всі пишуть заяви про вихід з КПРС. Оперативний склад!

— *Про це потрібно писати, що коли ГКЧП почало ламати Україну, Україна вже відійшла ментально від Радянського Союзу. Ну, Київ відійшов, не вся Україна.*

— Ну, значна частина. Тому що всі оці «білі плями історії», зіграли свою роль. І люди вже зрозуміли: це все, чорт там сидить радянський. Ну і феномен Єльцина не можна скинути з рахунку.

Леонід Кравчук (ліворуч), Станіслав Шушкевич (у центрі)
та Борис Єльцин (праворуч) після підписання
Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав
у Біловежській пущі

Це окрема тема для десятка інших книжок. І його впливи на Україну, і як він розвалив Радянський Союз. Плохій про це написав, абсолютно презиційний текст «Кінець імперії». Треба перечитати. Там все абсолютно точно написано, от просто до коми.

— Ну, як Кравчук мені казав, Єльцин не стільки розвалював Радянський Союз, скільки хотів отримати особисту владу в Росії.

— А це означало...

— А для цього треба було розвалити Радянський Союз. Якби Горбачов передав Єльцину владу у мирний спосіб, то невідомо, чи захотів би Єльцин ламати Радянський союз.

— Ми вступаємо на ґрунт, на дуже тонку кригу припущень.

— Ну чому припущень?

— Ну тому, що це припущення. Ми знаємо, що відбулося те, що відбулося. А те, що могло відбутися, якби передав-не передав хтось десь щось комусь... Це вже сюжет для Кокотюхи — написати новий прекрасний роман на цю тему.

— Які є факти? Боротьба за Чорноморський флот. Це вже було, коли Єльцин став одноосібним керівником Росії.

— Там не було ніякої боротьби. Я був свідком цього. Вони, як цапи, вийшли на якийсь пляж. П'яні, як цапи, були. І там люди були: «Ой, там Борис Николаевич». А він та Кравчук, типу такі: «Ну що, давай по 50?». 50 по 50 чи 50 на 50 — не зрозуміло. І фото у мене є в сімейному архіві.

— *Анатолій Максимович Зленко написав у своїх мемуарах про те, що коли він проводив перемовини з Козиревим, в тому числі про Чорноморський флот, Козирев чи то жартома, чи то серйозно сказав: а давай ми на кораблі зіграємо в теніс. І вони грали в теніс, але Зленко так і не написав в мемуарах, що відбулося далі. Тільки написав, що «была такая игра в теннис на корабли». Чи це жарт — не пише.*

— А всерйоз, без будь-якого жарту ми знаємо точно, що подібна подія мала місце в Києві. Коли Брюховецький зіграв в шахи з начальником військово-морського училища на Подолі.

— *На будівлю.*

— На одну кімнату, я думаю. І з того почалося відновлення Києво-Могилянської академії. Цей факт мав місце. Я думаю, що ми на цьому і поставимо три крапочки. Тому що ніколи не знати, що прийде до голови видавцеві. А видавець ніколи точно не знає, скільки всякого сміття в голові у...

— *Його автора.*

— Так що на цьому ми подякуємо всім, хто терпів, хто мучився. Перепрошую за всі неточності.

9. ДАВНІ ЧАСИ

— *Тепер подивимось на південь від Польщі — на Київ. Тоді, коли створювалась держава П'ястів, фактично створювалась і Київська Русь. Чи не так?*

— Треба відзначити дві речі, можливо, три. Всім, хто хоче детально ознайомитись з тим, що тут відбувалося, принаймні зрозуміти логіку процесу, треба відіслати до праць нашого сучасника, члена-кореспондента національної Академії наук Олексія Толочка. Він написав декілька блискучих, як на мій смак, досліджень, в яких каменя на камені не залишив від адептів теорії про існування Київської Русі. Київської Русі ніколи не існувало — це пізніша назва. Існувало державне утворення, але воно не називалась Київська Русь. Це пізніша прив'язка, локалізація до цього місця. При тому, що руси — це очевидно вікінги, а Київ — це один з вузлових пунктів на торговельному шляху між імперією умовною, хоча вона була не дуже умовною, вікінгів, до найбільшого ринку світу — Константинополя і Східної Римської імперії, Візантії.

— *Я б сказав, що це не імперія, а торговельний дім.*

— Безперечно. Це і був торговельний дім. Але з часом, коли виникла потреба регулювати якимось відносинами між мешканцями цього «будинку». Хоча,

між іншим, в Європі пишуть «Правлячий дом». Чому Дом? Тому що «домінімум» і «імперіум». «Домінімум» — це те, що ти маєш, твоя приватна власність. Умовний Габсбург Австрійської гілки мав свою територію в приватній власності, а все решта, наприклад, Чехія — це були частини, які в той чи інший спосіб були приєднані до цього приватного маєтку, скажемо так. І тому вони називались «імперіум» — це те, що ззовні, по відношенню до «домінімуму». Тому «Правлячий дом».

— *Тобто Київ був частиною цього «Дому».*

— Так, безперечно, частиною «домінімуму» вікінгів. Треба сказати, що це не є образа, а є предметом не те щоб гордості, а розуміння того, що вони зробили: і в Англії, де вирізували всіх конкурентів, і це саме вчинили і в Італії.

— *В ті часи і в Англії так було.*

— 1066 рік, Вільгельм «Завойовник», герцог Нормандії, нащадок вікінга Ролло. І чого нам стидатися? «Київська Русь» — то була норманська приватна структура.

— *Навіть Сицилія, вони тоді ж отримали там владу.*

— Так звана «Київська Русь» — то була приватна власність Рюриків — нащадків такого собі Гальфдана Сміливого, Конунга Сконе (це такий острів шведський).

— *Можемо сказати, що на той момент, ми — територія сучасної України — були частиною найбільшої держави Європи, державного утворення.*

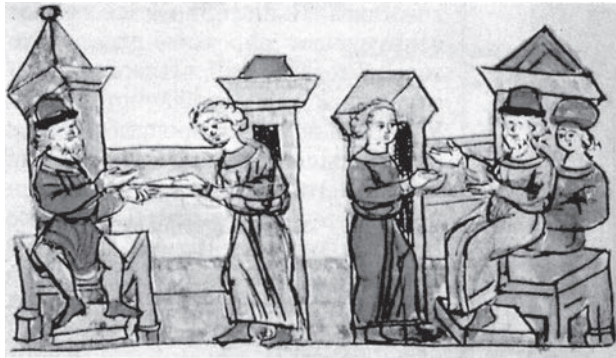
— Одного з восьми чи десяти на нашій території. Але хронологічно навіть ця частина не була першою. Ми можемо повернутися до західних готів чи готів взагалі, сарматів, чергової буде правильно сказати античної чи доантичної імперії — як завгодно назвіть. Це I століття I-го тисячоліття — археологів треба запитати, вони прив'язку точну дадуть. Почитати Михайла Відейка, там це написано.

— Це була варварська імперія все-таки, з точки зору християнства?

— Так, вони їх трактували як *barbarian*, варвари, але ці варвари християнізувалися згодом.

— Але вони християнізувалися окремо, кожне державне утворення по-різному.

— Давай подивимось на прикладі Києва. До 988 року власник цієї території, який при хрещенні

Князь Володимир відправляє послів до візантійських імператорів Василя II і Константина VIII».

Мініатюра із Радзивілівського літопису,

XV ст.

отримав інше ім'я, був в чистому вигляді «варвар», і цей «варвар» торгував з Візантією, а тут «збирав» людішок, основним «товаром» були люди. Тому їздили в «полюддя», зганяли місцевих, відправляли «малою швидкістю» на невольниччі ринки Константинополя. Це був їх основний бізнес.

— Або через Дунай, або через Дніпро?

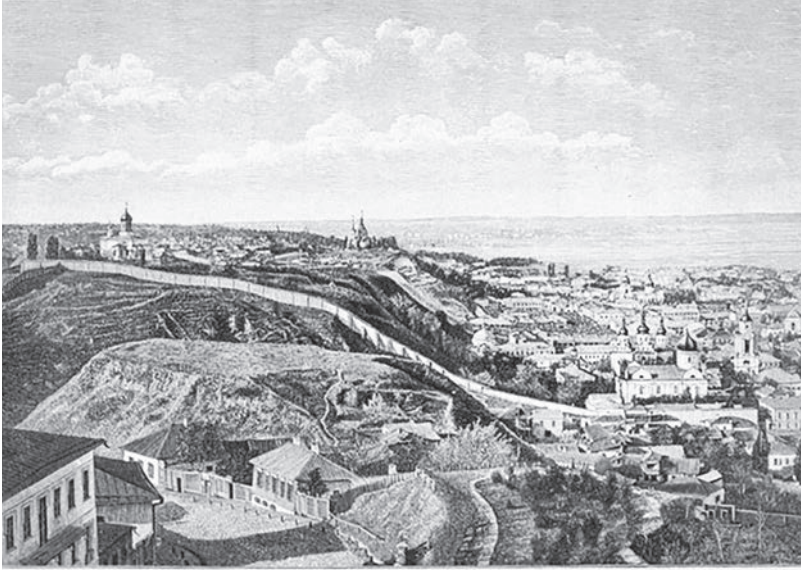

Василій II Болгаробійця.
Копія мініатюри XI ст. Репліка Псалтиря Василя II
(Венеційський Псалтир)

— Не пішки ж їх гонять — вимруть по дорозі! Їх же годувати треба, цих людей, хоча скільки вони там їли... Питання не в цьому. У конунга була відповідна для цього оружна сила, якась кількість навчених людей з залізною зброєю, що принципово важливо. І тут виникає повстання, внутрішній заколот в Візантії. Влада імператора Василя II, якщо мені не зраджує пам'ять, висіла буквально на волоссі. Він збирав все, що тільки можна було зібрати, ресурс будь-який. І княжа дружина — тепер це святий рівноапостольний князь Володимир, серійний вбивця, гвалтівник і власник гарему — пишуть, що там були сотні жінок — виступила на боці імператора Василя. Василь утримувався при владі. Треба було розрахуватися, і Василь йому запропонував в якості плати шлюб зі своєю донькою, яка була «багрянородна», тобто імператорських кровей. Що це означало? Це означало, що шлюб з такою жінкою робив його частиною Східної Римської імперії, при збереженні його влади, тобто автономною частиною Візантії. Але цей шлюб не міг відбутися без того, щоб він хрестився. Тому він похрестився в Корсуні, а потім прийшов сюди, до Києва. Середньовічне правило говорило: чия територія, того і віра. Далі це канонічна історія: скинули Перуна, який стояв на Замковій горі чи на якійсь іншій горі, я вже не знаю.

— *Це був князь Володимир, тобто конунг.*

— Так. І це все при тому, що у нас мало це люди розуміють, як влада переходила. Вона переходила

Замкова гора у Києві. Гравюра 1890 р.

або від старшого брата до наступного брата або до старшого сина — було два принципи. Одружуватись вони могли тільки в своєму колі. Це все тривало з 980-х років — треба відняти пару років на війну — і до 40-х років XIII століття. Тепер кожна людина, яка приїжджає в Київ, на розі Володимирівської і Великої Житомирської, біля аптеки, може побачити на дорозі, на проїзній частині — там викладено цеглою обрис фундаменту воріт, через які Батий увійшов до Києва.

— *Фактично кордону міста.*

— Не зовсім так. При Ярославі був вал, він захищав з одного боку, з другого боку захищала річка — Дніпро. З третього боку — гори і болота, де

Лядські ворота на плані старого Києва.
М. В. Закревський, «Описание Киева», 1868 р.

тепер відповідні райони київські Куринівка — за Подолом. Туди далі вбік, — Оболонь. А з цього боку захищали вали. Більш-менш укріплена була територія. Та монголи це все помножили на нуль, від XIII століття життя тут припинилося, нічого, крім руїн, не було 600 років.

— *Крім Києво-Печерської лаври.*

— Зараз ми скажемо, залишилося дві окремі одиниці. Оскільки у монголів була поблажлива

Захоплення Києва
монголами у 1240 р.
*Мініатюра
з руського літопису*

політика в релігійному плані — монастирі, вони не руйнували. На Софії можете побачити Тамгу старшого сина Чингісхана — Джучі. Київ і ця територія належали його владі. Вони не чіпали Лавру і не були такі дурні, щоб руйнувати Поділ: на Подолі життя тривало задовго до приходу норманів, дуже зручне місце.

— *Давай все-таки варягів будемо називати не норманами.*

— Варяги, як завгодно, руси.

— *Лавра, коли вона з'явилась і чому?*

— Треба квитка купити і сходити. Ні, не треба, бо там таке розкажуть, що «мама — не горюй». Моя версія полягає в наступному: людина завжди ставить собі два питання — що я таке і що це за світ, в якому я живу? Найбільш вперті, вони розуміють чи доходять висновку, що світ є тотальне зло, і нема тут що робити, тому треба відходити від світу, бо Спаситель сказав: «Я не від світу цього». Йти кудись, як той самий Бернард Клервоський, жити в монастирях, працювати і молитися.

— *І воювати.*

Києво-Печерська лавра у ХІХ ст.
Вид на ближні і дальні печери

Софія Київська

— Так, цей принцип сформулював Бернард Клервоський, але «ora et labora» — основний принцип монашества. Не всі були монахами лицарського ордену — ті самі бернардини, вони ж не воювали, або кармеліти, які пізніше виникли, чи цистеріанці, які мають свою історію, домініканці, десятки орденів. Ідемо в Вікіпедію і читаємо про католицькі ордени, там напевно є це дерево. Те саме відбувалося і на території Візантії. Між іншим, питають часто: чому монголи не пішли на Візантію? Відповідь проста: Візантія відкупилася від них. Дали грошей і сказали: йдіть звідси, хлопці, тут не до вас. Це була корумпована держава,

така як сучасна Росія, згнила до кінця. І люди думали, як з цим жити, миритися з цим не можна. Тому відповідь була такою: ми виходимо з цього гештальту — зручна дорога, Чорне море, Дніпро. Ідем туди, де їх немає. Це феномен родини, «таёжный тупик» релігійних фанатиків старообрядців — родини Ликових, яка жила десятками років поза цивілізацією. Так і ці хлопці пішли в зручне місце, де ніхто не дістане, не спалить.

Святий Бернад. Ель Греко, між 1577—1579 рр.

— Але вони були греки, і це важливо розуміти, що вони принесли сюди свою письмову — і не тільки — культуру.

— Очевидно після хрещення Володимира пішов процес перенесення сюди християнства візантійського обряду, заснованого на догматах, які визнавала Константинопольська церква. І не тільки вона, а й інші східні церкви. А після 1504 року це все припинилося, після того як і папський легат кардинал Гумберт, і константинопольський архієпископ Керуларій наклали один на одного анафему. На тисячу років розійшлися.

— І що припинилося?

— Спілкування між ними — анафема. Далі ми маємо століття різанини. Хто почав перший? Безперечно, першими почали католицькі ордени після першого Хрестового походу. Вони зайшли з Заходу, як сарана, просто знесли Візантію — згвалтування, грабунки, «плесень» пішла, «шумовіння» як кажуть у Львові.

— А чому пішла «плесень»?

— Це окрема тема, ми ж не закінчимо так ніколи. Петро Пустельник (Петро Ам'єнський), був такий фанатик релігійний, харизмат в чистому вигляді, який агітував серед люмпенів французьких. В першу чергу по містах, зі словами: «alors Dieu veut»/«так хоче Бог» — щоб ми пішли туди і вирізали всіх невірних. Вони пішли, і ця різанина тривала сотнями років. Закінчилося відомо чим, і це великий гріх Католицької церкви. До честі свя-

того папи Івана Павла II треба сказати, що він публічно перепросив і приніс публічне каяття за це. Кров має свою пам'ять, тому до сьогодні католики і православні не разом. Спроби порозуміння є, безперечно, але це справа дуже віддаленого майбутнього, якщо воно взагалі колись станеться.

— *Тепер на крок раніше, коли прийшла до Києва християнська релігія як головна, в Києві вже були храми.*

— Почали потихесеньку розбудовувати. Перші з них побудовані і на народні гроші — дотепер на Поштовій площі церква Богородиці Пирого-

Петро Ам'єнський закликає народ до Хрестового походу.

Гравюра, 1851 р.

щі — це народна церква, не князівська. А князівська, Десятинна, була у Верхньому місті, де тепер сучасний музей історії України.

— *Тепер дивимось, були храми християнські, були синагоги.*

— Синагоги — це окрема тема. Ще треба відмотати назад, бо на території сучасного Києва, на так званому Копирьовому кінці, це район Львівської площі, не зовсім там, але більш-менш там, існувало єврейське поселення, яке виникло до княгині Ольги. Княгиня Ольга — це 945 рік, це Іллінська церква. Десятинна ще пізніше. Є так званий Київський лист — це рекомендований лист, який юдейська громада того, що називається тепер Київ, дала одному зі своїх членів, який поїхав

Церква Богородиці Пирогощі.
Сучасний вигляд

збирати гроші для викупу брата. Це окрема історія, чому це сталося. Оригінал зберігся, це 903 рік.

Що таке єврейська громада? Пояснюю: це мінімум 10 дорослих мужчин, це мінімум 10 їхніх дружин, це мінімум якась кількість дітей — тобто 40, 50, 60 або більше людей — ми говоримо про мінімальну кількість. І обов'язково рабин. В цьому сенсі євреї є корінним народом України.

— *Євреї чи іудеї?*

— Іудеї, будемо говорити іудеї, це коректно казати. Хоча, якщо ми підемо в Чуфут-Кале, а ми вже не підемо, бо це окупована територія українська. то дізнаємося, що не всі іудеї — євреї. Все одно була іудейська громада там. До чого це я? А до того, що на 500 років пізніше кримські татари виникли, опинилися в Криму. Ще я це до того, що — зараз 2021 рік мінус сімсот — в XV столітті тут, в Києві, вже були католицькі храми, тобто прийшли католицькі ордени. І до сьогодні на Подолі є видимий розділ між міською і церковною частинами. Якщо стояти на валах, на вулиці Верхній Вал і Нижній Вал обличчям до Дніпра, спиною до гори, те, що праворуч — це міська частина, місто, а ліворуч — «Біскупщина», приватний маєток був католицького єпископа. Тобто тут завжди була — це ще одна відмінність суттєва від Європи класичної, Священної Римської імперії, де домінувала завжди одна релігія, римо-католицька — суміш. У нас всі конфесії існували і, між іншим, й християнські дисиденти: несторіани, аріани.

— *Всі йшли через нашу територію.*

— Жили тут на території сучасної України, ми не будемо говорити, що це тільки в Києві.

— *Хтось пройшов навіть до Монголії, бо мати Чингісхана була несторіанка.*

— В цьому сенсі різні віри принесли різні дисиденти християнські.

— *Аріани потім були, а я весь час хочу повернутися в ті часи, коли Київ вже став державним містом, а що в цей час було в Карпатах IX століття?*

— Я про це не знаю.

— *Чи існували білі хорвати, про яких весь час кажуть?*

— Я не знаю, є спеціальна література на цю тему, спеціально цим не займався. Але, безперечно, це була територія, по якій безперестанку століттями кочували люди з заходу на схід, зі сходу на захід. Там видимий кордон — це сучасний перевал Яблунецький, тобто та частина, де також жили слов'яни, гори малодоступні. Це люди, які зберегли найбільш архаїчні практики побутові, релігійні, які були християнізовані в той або інший спосіб. Але ця частина слов'ян, яка жила на території сучасної Закарпатської області, вона століттями жила під владою — причому, повторюю, зберігаючи свої культурні, релігійні, побутові практики, мову, яку називаємо русинською — починаючи від угорської династії Арпадів. Тому вони надзвичайно, в специфічний спосіб відрізняються, це завжди легко помітити і відрізнити їх від інших

груп українців. Але це тільки додає нам всім розмаїття, як ще один елемент в борщі чи салаті.

— *Якщо ти подивишся на тарілки гуцульські, потім на тарілки туркменські, то побачиш майже один узор.*

— В цьому я не розуміюсь, бо не є фахівцем в тарілках, тим більше в туркменських.

— *Це Карпати, про які ми казали, і 100 кілометрів північніше — це абсолютно цивілізована територія, яка була і в часи, коли створювалася польська держава, і в часи, коли створювалася Київська держава.*

— Волинь — це специфічна територія, яка була з давніх-давен у власності родини Острозьких. У нас мало хто розуміє значення цих людей, в двох словах: вони були князі над князями, тому що по одній лінії Рюриковичі, а по-другій — Гедиміновичі. А ще і Романовичі. Гедиміновичі — це приватні власники Великого князівства Литовського, а Велике Князівство Литовське — це найбільша імперія Європи свого часу, яка була, наголошую, приватною власністю родини Гедиміновичів. Волинь — це було окреме «гніздів'я», так сказати, Острозьких, абсолютно відмінні специфічні риси на всіх рівнях: будівництво, законодавча система, мова. Острозький — це український князь, який

Герб ВКЛ Погоня

ніколи не знав слов'янської мови, розмовляв латиною, і якщо хтось звернувся б до нього руською мовою — про це пише Наталя Яковенко, у неї прекрасна робота на цю тему, — він би не зрозумів, що це таке. Досить сказати, що його приватна армія налічувала 20 тисяч, це які треба було мати гроші!

— *XIV століття чи XV?*

— При Василі-Костянтині, в часи Берестейської унії, польський король 2 тисячі міг виставити. Це була окрема земля, окрема територія, можна сказати, «царство-государство», яке замкнуте було культурно, історично, побутово саме на себе.

— *Там жили переважно православні?*

— Тільки православні, і значна кількість євреїв. Сьогодні, якщо ви приїдете в Острог, на в'їзді до міста ви побачите величезну (відновлюється, слава Богу, хоч там людей немає очевидно) синагогу, розміром, напевно, з третину Київського оперного театру, просто колосальну. І, відповідно, вона зна-

Василь-Костянтин
Острозький.
Невідомий худ. XVIII ст.

ходилася поряд з виїздною баштою, яку відновлюють, наскільки це можливо і доречно. І євреї там жили, і це також була територія релігійної свободи.

— *Євреї — це були не ті, що перейшли колись з півдня або зі сходу до Києва, а ті, які прийшли з Німеччини і Польщі?*

— Так, вірогідніше за все, що це було так. Але у нас є Інститут юдаїки при Києво-Могилянській академії, це туди з питанням, щоб я, не дай Боже, не ляпнув щось не те.

— *Тепер повертаємося в Київ, часи Ярослава Мудрого — найвищий ступінь розвитку державності на той момент.*

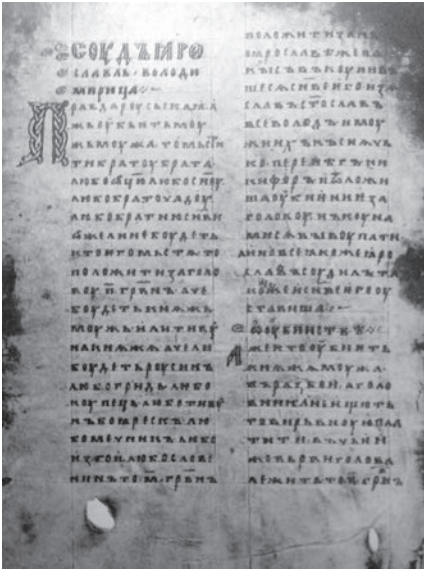
— Ознака державності, а не протодержавності — це наявність писаного права і інституцій, які за цим писаним правом спостерігають, його доповнюють, удосконалюють і слідкують за тим, щоб люди його дотримувались. Відповідно той, хто не дотримується, мусить своє отримати, але згідно з писаним правом. Це означає необхідність судової системи, інше питання — хто править суд. В цьому сенсі ми є унікальною територією. Ми — Україна в кордонах 1991 року — є унікальною територією в Центрально-Східній Європі і взагалі унікальною в світі в хорошому сенсі цього слова. Тому що тут, на цій території, діяли одночасно декілька правових систем. Давай порахуємо тільки середньовічні. Ну, більш-менш те, що ми можемо

сказати. Перша — конституція Ярослава Мудрого. Ярослав Мудрий — писане право, Монгольське, степове право.

— *От про це трохи.*

— Олександр Галенко, у нас є програма спеціальна за його участі, називається «Історія з м'ясом», там він про це розповідає. Писане право. Ідемо в Google, пишемо: Яса. Грубо кажучи, Яса — це приписи, які встановив Чингісхан на своїй території. Головний принцип такий: «молода дівчина

з золотим підносом на голові може пройти всю імперію, і її не пограбують і не згвалтують». Значить автохтонне, ну будемо називати його руське право Ярослава Мудрого, Яса Чингісхана, коронне право Польщі, право Великого князівства Литовського, вищий його приклад — це Третій Литовський статут.

Перша сторінка Синодального списку Руської Правди: «СУД ЯРОСЛАВЛЬ ВОЛОДИМЪРИЧЬ. ПРАВДА РОУСЬСКАЯ...».

Кінець XIII ст.

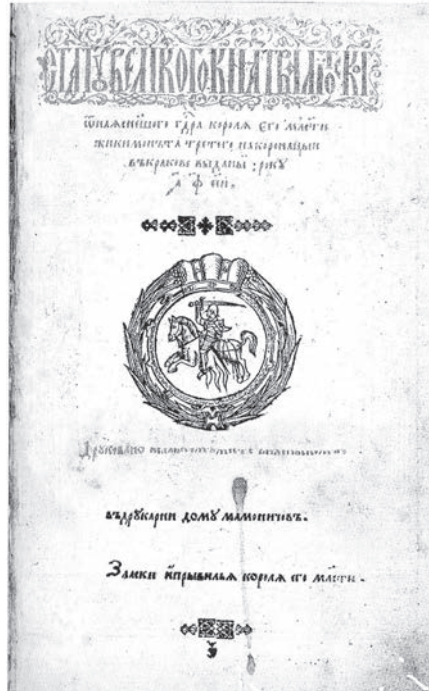
Так зване українське звичаєве право — Марина Гримич написала прекрасну

роботу на цю тему. Право звичаєве, що це значить? Це значить, що в кожному селі вїйт є якийсь, люди вибирають, він судить, тому що «так це було колись».

— *І це фактично було прецедентне право?*

— Фактично. Є на цю тему історичний анекдот, дуже схожий на правду. Іван Мазепа, коли він був гетьманом, приїхав з візитацією до Києва, а тут майже громадянська війна між людьми і владою.

Місце бойових дій — територія, яка зараз нижче Андріївської церкви. Там був випас, містяни випасали там худобу. Влада сказала, що це міська земля, будь ласка, мусите платити. Люди за вила — і один на одного. Суд, документів нема. Мазепа — він вища влада судова — розсуди, як тут що. Він каже: а документи? — Нема, спалили. Він замислився і питає: а скажіть, будь ласка, тут шинок був на цій території? А де він? — Та й він

Статут Великого князівства
Литовського 1588 р.

згорів. — А цей шинок чий був, людський чи магістрату? — Це всі знають, що людський. — Шинок людський, то і земля людська, можете випасати худобу.

І цей принцип увійшов, між іншим, у сучасне українське законодавство. Будинок, в якому ми тепер знаходимося, він стоїть на землі. Автоматично земля належить до будинку, це підтвердив Верховний суд України спеціальним рішенням. І скільки цій традиції? Від Івана Степановича Мазепи, а правдоподібно, ще раніше. Далі, щоб не зупинятися, це — право магдебурзьке. Я нагадаю вам і собі, що в Україні більше 400 сіл користувалося магдебурзьким правом. І на сході остання точка цивілізації, остання точка — це Кременчуг. Далі на схід — дике поле.

— *Кременчуг XV сторіччя?*

— Ну, треба знову подивитись в цей нагадувальник свій, в якому році вони здобули це. Але міське самоуправління це, між іншим, те, що об'єднує нас з Центральною Європою. Міста і вежі, наявність писаного права магдебурзького — це означає наявність магістрату самоуправління, означає розділ економічної влади і адміністративної. Тому що в абсолютних монархіях це не зовсім так.

— *Держава Ярослава мала розвинуту систему судочинства.*

— Ну на свій час так, ми мусимо розуміти, що це XI століття.

— *Мала різні релігії, торговельні шляхи.*

— Вона була частиною Східної Римської імперії, тобто автономною частиною Східної Римської імперії, Візантії.

— *Шляхи і з півночі на південь, і зі сходу на захід, тобто той самий Шовковий шлях до Києва.*

— Ну припустимо, я не знаю про Шовковий шлях з Китаю, ніколи не замислювався. Вже да-
руйте.

— *Їх було два, один йшов північніше від Кавказу, другий йшов південніше від Кавказу.*

— Через Візантію, це могло б було бути. Через територію сучасної Росії — я абсолютно не впевнений, тому що будь-який торговельний шлях означає необхідність захисту цього шляху.

— *Итіль, Саркел, Хозарія.*

— Ще раз нагадую, я не знаю, бо будь-який шлях торговельний означає необхідність захисту того, що там рухається, людей і товарів. Якщо те чи інше утворення могло забезпечити за свій відкат такий захист, тоді цей шлях мав місце. Якщо ні, то... Я не знаю, чи вони ходили через Итіль.

— *Держава Ярослава. Фактично після нього її було поділено таким чином, що всі частини почали сваритися між собою і вертикаль зникла. Чому?*

— Це звичайна людська риса. Я приватний власник чогось, що я роздаю своїм синам. Сини починають автоматично чубитись між собою. І це був принцип, якого уникли в Західній Європі. В Західній Європі всю власність від батька діста-

вав тільки старший син — правило майорату. всі інші — робіть, що хочете.

Молодші сини йшли або до війська, або обирали духовну кар'єру. А тут розподілялося між синами. І це в врешті-решт призвело до непоправних наслідків для володарів. З одного боку, їх порубали, тому що вони не могли виставити адекватної збройної сили.

— *Спільної.*

— Ну єдиної, я би так сказав. Що десять армій чи вісім, чи п'ять — це не те, що одна, під єдиним командуванням. А друге, оскільки вони уклали між собою шлюб, то вони дуже швидко згідно з приписів законів Менделя...

— *Виродилися.*

— Вони просто виродилися. Або гинули в битвах, або вмирали від інфекційних хвороб. І врешті-решт це мало наслідком те, що їхні кузени, дядьки, свати, швагери, стрийки, вони пред'являли права як законні наслідники. У нас же теж це існує, якщо нема прямих нащадків, то двоюрідні і троюрідні куми...

— *Спадкоємці.*

— Спадкоємці, ще краще слово, дякую. Саме тому всі землі аж по Крим перейшли у приватну власність Гедиміновичів, Великих князів Литовських.

— *Але зробимо крок назад. Що в цей час: Володимир, Суздаль? Що це було?*

— Ну маленьке князівство.

— *Теж яке пішло від Київського.*

— *Рюриковичі.*

— *З іншим фактично набором релігійним. Бо не було там нікого з інших релігій, крім православних, так?*

— Не знаю. Я думаю, що були, тому що є... Я сам читав матеріали, що є на території вже згаданої Брянської області, якщо пам'ять не зраджує, є села, де іудеї-русаки живуть. Я не знаю. Це дуже строката картина, про яку ми небагато знаємо. Нам вона не потрібна, тому що у нас свого багато. Росіянам це теж не треба, тому що вона суперечить основній тезі. При Івані III і Зої Палеолог сформулювали тезу: «Москва — Третій Рим, а четвертого не буде». Так, в цьому сенсі можна сказати, що це Московський варіант православ'я... Хоча я взагалі не знаю, чи це є православіє. І що це за релігія. Я просто не знаю. Вона цілком відмінна від того, що на українських землях.

— *Таким чином в 1169-му, якщо я не помиляюся, Андрій Боголюбський, прийшов в Київ з війною.*

— *Спалив.*

— *Що це було?*

— Нічого. Владу свою встановлювали оружним шляхом.

— *Він прийшов захоплювати Київ?*

— Так виглядає. Ну, він спалив — так, про всяк випадок.

— *І це був перший випадок, коли хтось з Рюриковичів спалив Київ.*

— Я не думаю, що перший, але найбільш яскравий.

— *Спалив і дав можливість своїм воякам пограбувати.*

— Так.

— *У 1173 році він спробував зробити це вдруге. А що відбулося між цими чотирма роками?*

— Я не маю ані якого поняття.

— *Він прийшов вдруге з півночі. Тоді Вишгород був дуже серйозним містом, як ми розуміємо.*

— Ну, князівське місто.

— *Він оточив Вишгород і не зміг його взяти. Він багато часу простояв під Вишгородом. Потім прийшов, вибач, Луцький князь.*

— Так, який похований між іншим... Гілка Рюриковичів похована... Могила збереглася в Києві на Володимирській вулиці. Просто у дворі.

— *Ще раз. З 1173 року це був Луцький князь, який звільнив Вишгород від оточення Андрія Боголюбського і звільнив фактично Київ. Не дав захопити. Ти кажеш, що вони тут поховані?*

— Вони тут поховані, збереглася автентична могила XII сторіччя, якщо пам'ять не зраджує, це сімдесяті роки. І вони у дворі будинку житлового на вулиці Володимирській, якщо іти до Андріївської церкви... Там новітній будинок такий, доби пізнього «репресіонізму», сталінський 50-х років. У дворі просто є репліка церкви і там могила Рюриковичів, яка дев'ятсот років існує якимось чином.

— *Тобто в цей момент державність фактично тут була знищена, а на Волині була така, що вони навіть допомогли.*

— Я особисто не люблю цих слів про державність. Були володіння. Вся Європа від Португалії до, відповідно, Дніпра була поділена... Була приватною власністю певних родин. Тому називати це державами в сучасному сенсі я би не наважився. Тому що принцип легітимізації влади був цілком інший. Народ не мав ніякого значення. Мала значення приватна власність. Все інше мовчало і не дихало. Крапка. За винятком, знову ж таки Польщі, в якій шляхта була політичним класом і вона визначала, хто буде королем. Тобто президентом, по-сучасному якщо казати, з дуже обмеженими повноваженнями. І тільки на випадок війни він ставав верховним головнокомандувачем. Короля обирали так само, як президента. Він приносив на Святому Письмі присягу «за себе і своїх нащадків» підтримувати права, вольності шляхти. Це був принцип легітимності.

— *Ми розуміємо, що якраз Річ Посполита — це республіка.*

— Потім, після тисяча п'ятсот шістдесят дев'ятого року Річ Посполита — Рес Публіка, «Спільна справа», «Коза ностра». Так.

— *Тобто...*

— *Двоєдина держава двох народів.*

— *Так. Тобто Польська частина — вона не...*

— Королівство.

— Вона була королівством...

— Свого права.

— Так, але вона була Королівством, яке існувало як фактично сучасна парламентська республіка.

— Парламентсько-президентська, я би сказав. Тому що шляхта утворювала повітові сейми, державний сейм — і це їх згубило врешті-решт. Тому що там діяв принцип *liberum veto*. Тобто якщо один шляхтич, один делегат казав: «не дозволяю» — рішення не проходило. Це мало врешті-решт трагічні наслідки. Одна частина жила за таким приписом. Друга частина, більша частина, даруйте за тавтологію, сучасних українських земель Велико-го князівства, яке було приватною власністю Гедиміновичів, жила за іншим, своїм законом, мали свої правила і свої побутові практики.

10. ВІД ЛИТВИ (ВКЛ)
ДО РОСІЇ
(РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

— Ми підходимо до початку XIII сторіччя. І вся перша половина, ну фактично до 1242 року, — це був такий «демократичний» безлад в Києві, коли змінювалися весь час влади. Але економічно місто розвивалося.

— Після Батия...

— Ні, до Батия, 1242-й.

— Ну так як усі. Природнім шляхом.

— Місто, в якому процвітали ремесла, торгівля...

— На Подолі. Ще один раз: Верхнє місто — це одне, це князівське місто. Поділ — це інше цілком.

— Так Поділ і процвітав тоді, а Верхнє місто — там весь час змінювалася влада. Там за щось хтось з кимось боровся, це не нагадує тобі сучасну Україну? Коли держава існує окремо, а громадянське суспільство окремо.

— Я ніколи не думав у цьому аспекті. Ну, можливо.

— Це було два міста.

— Так, які перетиналися тільки в одній точці між собою. І мало хто про це знає. Це так званий Бабин Торжок. Це місце якраз на початку сучасного Андріївського узвозу. Де пам'ятник стоїть

Свириду Петровичу і Проні Прокопівні. Він називався Бабин Торжок, дорога називалася. Це єдиний був шлях, який з'єднував Поділ і Верхнє місто. І тягнули всі товари на гору і там продавали. Це був ринок фактично, який живив товарами князівське місто. Бо ті мали гроші, а ці, відповідно, мали товари. Таким чином, там центр життя був.

— *Поруч ще були Гончари і Кожем'яки.*

— *Ну, це ремісничя слобода.*

— *Які окремо ялосьь...*

— *Собі існували, залишивши нам спомин про себе у відомих казочках. Але ми далеко...*

— *Коли б ми підійшли до 1242 року...*

— *Я боюсь, що ми зануримось в деталі якись, і у людей просто дим піде з вух.*

— *Це важлива частина. Батий йшов, спочатку йшов по Азії Чингісхан, потім Батий. Вже пройшов стільки земель, що вони на 100% напрацювали всю систему роботи з населенням. Всю систему роботи з владою, «ярлики», релігійні аспекти, торговельні аспекти. Фактично сюди прийшла готова держава, яка наступні сто років тут існувала.*

— *Я би сказав, що прийшла оружна сила, яка силою меча здійснила вікопомну мрію українського народу — встановила тут порядок. Я сьогодні слухав одного ярого націоналіста: мовляв, «українська влада наведе тут порядок!». Ну, тут порядок навели монголи. Абсолютно очевидно. І в цьому сенсі, ще скажу раз, частина нашої історії, десятки, якщо не сотні років — була частиною*

монгольської імперії, Улуса Джучі, якщо зовсім точно.

— Керування йшло з Каракоруму?

— Так, центр був у Каракорумі.

— А що таке «ярлик»?

— Документ, який давав тобі право... підтверджував твоє право на володарювання цією територією. Все, збираєш податки і пересилаєш в центр. А вони не лізуть в справи державного самоуправління, в релігійні питання і так далі.

— І хто вперше отримав той ярлик?

— Я не знаю. Це треба фахівців питати.

— А князівство Данила Галицького?

— Там окрема історія. Він їздив, цілував пантофлю хана, пив кумис, запевняв, отримував своє і потихеньку розвивав свої структури. Його діти, Лев та Шварн, стали жертвою боярських розборок. Але в них інша цілком історія. Вони економічно надзвичайно піднялися, тому що там були поклади солі. Сіль в Середньовіччі — це стратегічний ресурс. Тому там йшла рубка, просто рубка. Це як зараз у нас бурштин, врізання в нафтопроводи.

Данило Галицький

— На Волині?

— Бурштин, так. Але ми ж говоримо про галицько-волинських. Галич так, безперечно.

— Фактично, Данило Галицький відносив своє князівство до Великої імперії, яка існувала.

— Фактично, треба сказати, його коронував Римський Папа.

— От я про це і хочу сказати. Спочатку війна...

— Це вже не має ніякого значення.

— Він був західним кордоном цієї монгольської імперії. Північно-західним. Бо вони не пішли далі в Польщу.

— Не пішли з певних причин, тому що помер великий хан. Хана обирали на курултаї, треба було повернутися.

— Плюс болота і коням було незручно.

— Це так звана проблема логістики і шляхів сполучення. Ну уявіть собі відстані того часу. Найшвидший транспорт — то кінь. Вони дізналися про смерть великого хана через три тижні. І важливіша завжди влада в столиці, ніж якась дурна окраїна.

— Я хочу сказати ще одну річ. Етнічно територія не стала азійською, монгольською, татарською чи якоюсь там.

— Слухай, ми не знаємо, ми не знаємо.

— А південніше прийшли татари, які встановили потім, поступово, свою владу, Ногайська орда, Кримська орда, ханська держава. Це ж і прийшли,

фактично, ті, хто є одним з етнічних народів України.

— 300 доларів коштує зробити ДНК аналіз, і все стане на свої місця. Суміш — це суміш.

— *Суміш.*

— Можна знайти, що завгодно.

— *Але це дві різні суміші, я хочу сказати, що Україна має декілька народів, які тут природно живуть.*

— Автохтонні?

— *Так.*

— Так, безперечно.

— *Це слов'яни...*

— Які діляться на гуцулів, литвинів, поліщуків, волиняків, галичан і буковинців і так далі.

— *Це мусульмани.*

— Так, різні ісламські народи. Кримські татари — це один з них.

— *Це євреї.*

— Різні деномінації іудаїзму напевне були.

— *Наприклад, в тому числі і ті, кого мало залишилося — караїми.*

— Караїми, так, безперечно. Це вірмени.

Пам'ятник королю
Данилу Галицькому
у Львові

Господар Молдови
Штефан

— Вірмени, можливо. Які прийшли настільки давно, теж в XII сторіччі, як військова сила, як військові поселенці. Які теж живуть і є етнічною складовою українського народу.

— Так. І які є християни, але не є православні.

— Так. Які тримали всі ці роки свою церкву.

— Свою віру, так, тому що не доїхали на IV Вселенський собор, де вирішувалося питання «моно-

фізикос» чи «дуофізикос». Тобто, одна природа Ісуса Христа чи дві: він — Бог, або Боголюдина чи людина-Бог? І тоді на IV Вселенському соборі було ухвалено догмат: дві природи в одному. Тобто, з одного боку, це Бог, а з іншого боку — це людина. І це «нероздільно і неслиянно»... І це не можливо розщепити, розділити.

— Ну, таким чином, ми маємо ці чотири народи і маємо декілька народів, які живуть на кордонах України з іншими, ну, скажемо національними державами. З Угорщиною, з Польщею, з Румунією і без кордону, але з Болгарією. І я хочу поставити питання. Що є Молдова, історично?

— Валахія.

— Як окрема держава?

— Окрема держава.

— *З яким народом?*

— Вони називались завжди валахи. Вони завжди були валахи. А коли вони почали ділитися... Ну це так само як галичани і херсонці. Типу у всіх один і той портрет Шевченка, але мови різні і борщі по-різному варять. Про Валахію багато чого написано. Я би знову відіслав, оскільки не фахівець з питань Валахії, до якоїсь літератури популярної. Бо я нічого не знаю, окрім Штефана Челмаре і спроби Богдана Хмельницького видати свого сина за доньку Лупула, легітимного владика Молдови. Це єдине, що могло легітимізувати цю так звану «козацьку державу».

— *Ну в ті часи... ми ж розуміємо, що це були релігії, а не нації.*

— До середини XIX століття. Початки індустріальної революції в Європі в середині XIX століття. 1848-й рік це поділив.

— *Почав ділити Наполеон.*

— Так і не зовсім так.

— *Хто змінив Італію?*

— Ні, королівство Неаполь — це одне, а Папська область — це інше. Італія єдина — це вже Кавур, Мадзіні, Гарібальді. Це XIX століття. Італія до сьогодні, як Україна, дуже строката. Кожен українець, що там був, розуміє, що Мілан — це не Сицилія, а Рим — це не Віареджо.

— *Але політична нація — італійська.*

— Але політично вони італійці.

- Так ось про Молдову. Це ж були православні?
- Вони були і є православні.
- Тобто поруч з Україною була православна держава, в якій...
- Легітимна.
- Легітимна.
- Ні, України тоді не існувало.
- Поруч з Гетьманщиною, можна сказати.
- З Гетьманщиною — коректно сказати.
- Так. Легітимна держава, в якій теж жили православні. Але яка чомусь ніколи не об'єднувалась з тими державами, які були тут.
- Тому що різна правосуб'єктність. Є поняття правосуб'єктності: ти легітимний чи не легітимний?

Іван III Васильович.
Портрет з Царського
Титулярника XVII ст.

Легітимний може справу мати тільки з легітимним. Гетьманщина не була з європейського погляду легітимним державним утворенням. І цього не можна було змінити ніяк, ні в який спосіб. Якби ще син Хмельницького побрався з дочкою Лупула, тоді Гетьманщина стала би легітимним окремим державним утворенням. Але цього не сталося, хоча це був єдиний шлях на той час. Так що,

до побачення: ви можете сто разів як ДНР, ЛНР, так і Гетьманщину називати державою, але це не є держава, бо вона не має легітимації зовнішньої.

— Я думаю, що це якраз і відбувалося для того, бо Хмельницький розумів, що в Гетьманщині не було державної легітимності, яку він хотів отримати таким чином.

— Так.

— Це може і не політкоректне висловлювання, але якраз саме це б зробило можливість сказати іншим монархам Європи, що тут європейська держава.

— Це би створило інші можливості.

— Так. Протистояти як полякам, так і росіянам.

— Так. Цей самий казус відбувся в Москві, тільки двома століттями раніше. Коли Великий князь Московський Іван III побрався з донькою останнього візантійського імператора Зоєю Палеолог. І це до сьогоднішнього дня працює. Вони до сьогодні вважають себе правонаступниками вселенського православного світу. І тому вони так дозволяють собі розмовляти з патріархом в Константинополі, зневажати взагалі всіх. Іван отримав формальну легітимізацію як автономної частини візантійського світу, я би так сказав. Те саме могло статися з Богданом Хмельницьким, якби уклали той шлюб.

— До XVII століття повернемося.

— Але він не міг статися з тієї самої причини, тому що Іван III — Рюрикович. А Зоя Палеолог — дочка останнього візантійського імператора. У них рівна суб'єктність. А Богдан хто такий?

— *А Богдан з цієї точки зору...*

— Ніхто.

— *Але валахи хто?*

— Лупул. Василій Лупул, якщо точно. Порта визнавала, Литва.

— *Ідемо далі... Пропустимо XVII сторіччя, яке теж цікаве, поговоримо про історію взагалі. Ми маємо фактично дві історії світу. Та, яка існує на одній шостій частині території світу...*

— Яка весь час змінюється.

— *Так, яка весь час змінюється, і та історія, яку спільно створено істориками. Спочатку літописцями, потім істориками, істориками Європи. Не будемо зараз говорити про Китай чи Індію, це окрема частина світу і дуже далеко. Скажи будь ласка, коли почалася інша історія Росії? Татищев, Карамзін чи раніше?*

— Трошки раніше. Татищев і Карамзін... І знову я відсилаю до Олексія Толочка. Він є фахівець в цьому. Він написав книжку про Татищева, який є основа основ російських ідеологем всіх. Толочко довів як два плюс два це чотири, що це все фальсифікат. Цей фальсифікат був базований на наступному факті. В якихось роках до Татищева на Хортицю приїхали два російських священники.

— *Татищев в яких роках жив?*

— Олександрє Віталі-йовичу, ну я очевидно ходячий комп'ютер, та не до такого ж рівня: думаю, 1686—1750 роки, якщо не помиляюся.

— Ну, Карамзін після нього був.

— При матушке імператрице Єлизаветі Петрівні.

— Татищев?

— Татищев.

— Карамзін ледь не через 100 років.

— Так, він народився через 16 років після смерті Татищева. Ну при імператриці Єлизаветі Петрівні, так, при «матушке імператрице».

Значить, що тут після Богдана була Велика руїна, це фактично антропологічна пустош, пустеля. Внаслідок невідвортної дії природних причин Московія постійно рухається на південний захід. І сюди заходить, а тут антропологічна пустеля, нікого немає. Практично немає людей. І так, два священики російської православної церкви. Вони, якимось чином, ніхто вже не знає яким, потрапляють, добираються до сучасного Запоріжжя, конкретно — до Хортиці. На острові Хортиця в землянці вони знаходять столітнього діда, ім'я його

Портрет імператриці Єлизавети Петрівни.

Худ. Вігільюс Еріксен,
1757 р.

відоме. Батько, щось таке, десяти чи одинадцяти дітей, неграмотний. Микита Корж його звали. Ще один раз: більше ста років, землянка, острів Хортиця. І вони починають його розпитувати, що тут було? Як добрі слідчі, вони правильні ставили питання: «Ви підтверджуєте, що?..» Дід розповів їм всю історію, і я не жартую, всю історію, всю демонологію так званого українського козацтва. Ці записали все. Відвезли до матушки імператриці. Матушка імператриця: іди сюди. Треба було ідеологічне обґрунтування, чому ми володарі цієї землі.

— *Єлизавета II?*

— Вона завжди була перша. Це Катерина I, між іншим, дворова проститутка, але це таке. Вони розповіли всю «історію» українського козацтва. Очевидно, що ніякої історії українського козацтва в природі бути не могло. Перше, тому що це були неграмотні люмпмени, які вміли тільки різати, вбивати, грабувати. Друге — ніяких архівів не було. Ці двоє правдиво записали те, що було потрібно записати. За що один з цих отців отримав єпископське посвячення. І обидва отримали ордени з рук імператриці. Всі дописи лягли в основу писань...

— *Татищева.*

— Татищева. Плюс до цього, знову ж таки, доклали туди «Повість временних літ», яка є фальсифікатом від початку до кінця. І іншого подібного штибу папірці. На цьому ґрунті Татищев, а потім

Карамзін написали історії господарства Російського. І далі ще Ключевський і Соловйов, і вища точка — це академік Покровський, який вплив туди цистерни отруйного марксизму. І це все представлено значною мірою в сучасних підручниках з історії України, що для середніх шкіл, що для вищих. Але туди долили отруту під назвою «національно-визвольні змагання». Яких в природі не існувало ніколи, тому що не існувало. Так от, писання чи розповіді того діда божевільного сторічного, записи двох російських священників, фальсифіковані папірці типу «Повісті временних літ» і їм подібні стали фундаментом, крім православної ідеологемі, який забрав через Зою Палеолог Іван III, Великий князь Московський, стали фундаментом ідеології Російської імперії.

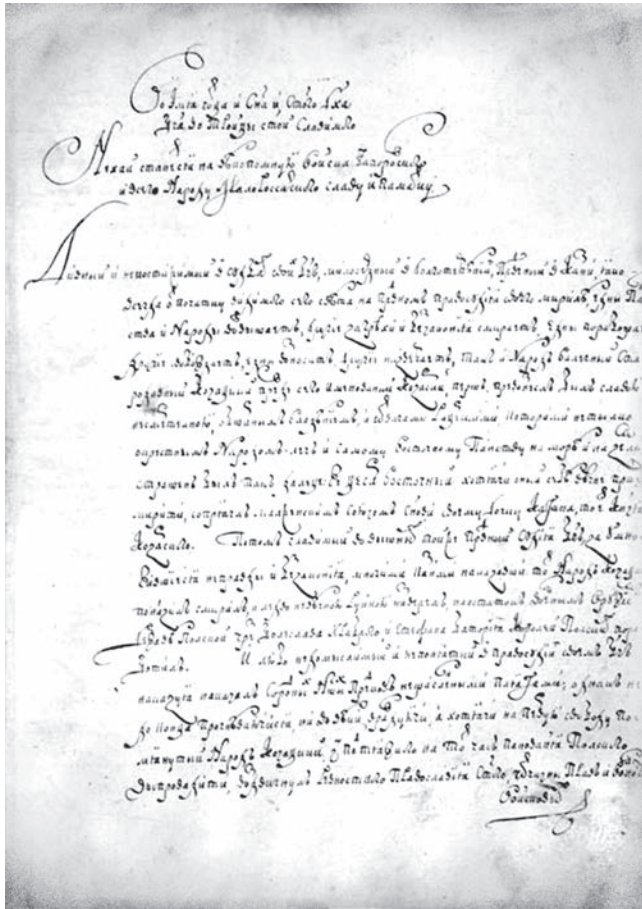
— *На яку потім поставили короткий курс історії ВКПб.*

— Це те, що я сказав. Короткий курс історії ВКПб — і все.

— *Це вже Пономарьов Борис Миколайович.*

— Це потім. Короткий курс історії ВКПб товариш Сталін сам писав за деякими свідченнями. Але питання не в цьому. Питання в тому, що ці всі нарлативи, як кажуть професіонали, вони вплилися, викарбувані в свідомості пересічного українця, який отримав не освіту в школі і виші, а «образованщину» так звану. Тобто якусь суму фактів, які ніяк не пов'язані між собою. Вони не мають внутрішньої логіки. І тому в нас в головах абсолютної

більшості людей штампи якісь... А ці штампи — це вірусне, яке передається... Як «конституція» Пилипа Орлика. Чи ви колись бачили в світі, щоб громадська організація проголошувала державність? Ну нема такого. Коротко кажучи, Татищев,

Перша сторінка конституції Пилипа Орлика староукраїнською мовою

так, Татищев, Карамзін — це початки глобальної фальсифікації російської імперської, потім радянської, потім пострадянської історії.

— Тут же цікаві навіть прізвища. Татищев від слова «тать» (вор), а Карамзін — це прізвище татарського походження.

— Безперечно. Ми в це не будемо лізти. Вони всі, так само, як багато українців, які інфільтрувались в імперські структури, вони дуже швидко втрачали свою національну культурну ідентичність і ставали частиною імперського нобілітету. І це було так завжди і всюди.

Візьмемо наших прекрасних політиків, які до сьогодні продають країну Москві, уламку колишньої імперії. Нічого нового в цьому нема. Я не про це, я про інше. Я про те, що цей процес мав два аспекти. Один — створення цих видів всіх штампів вірусних, який до сьогодні розривають мізки українців. А з другого боку — послідовне і цілеспрямоване радикальне вирубування реальної історії нашого народу. І процес цей почав Михайло Сергійович Грушевський. Його розібрали просто до літер, до ком. І українська держава поставила штамп, що це є істина. І є дисертації, які дослідили,

Пилип Орлик

як Грушевський створив весь свій фальсифікат. А Грушевський в основі сучасної української історії. Він три речі зробив: відрізав історію українського народу від історії поляків і литовців; виразно антикатолицька-прокозацька, проправославна спрямованість; безпідставне твердження про споконвічне існування українського народу. Чому він це зробив? Він це зробив тому, що вирішував власну політичну задачу. Він же був австрійський професор у Львові. Кафедра в Університеті. І він взяв участь разом з одним з провідних ідеологів Габсбургів в розробці проекту трансформації двоєдиної імперії Австро-Угорської в триєдину — Королівське Руське мало би стати третьою частиною. Очолити таку міг тільки ерцгерцог дому Габсбургів. Це був Франц Йосиф. Перепрошую, Франц Йосиф був імператором. А це був його племінник, якого убив в Сараєві Гаврило Принцип — Франц Фердинанд. Міг бути Франц Фердинанд, але Гаврило Принцип вбив Франца Фердинанда. Це Перша світова війна, а той проект закінчився...

— *Закінчилася разом з державою.*

— Вона закінчилася разом з державою Габсбургів. Але проблема залишилася. Чи мають право українці претендувати на власну державу? Нам непотрібно комусь доводити, що ми є. Чому? А тому, що історія народу на письмі — вона є. Інша річ, яка вона, але вона є. Має бути мова. І це значить література, вона є. Грушевський написав історію української літератури. Мова, літерату-

ра, історія, своє уявлення, нехай міфологічне, але воно існує, про своє минуле знання, про своє сучасне і уявлення про своє майбутнє.

— *І політична нація.*

— Не зовсім так. Тут є про що поговорити. То питання для академічної дискусії. Скажімо Сполучені Штати Америки, які з 1777 року незалежна держава. Вони тоді були політичною нацією?

— *Але тоді ще не існувало таких і в Європі...*

— Це інше питання. Я сьогодні підтримую, поділяю точку зору тих мислителів України, які формулюють аргументи про те, що політична українська нація створилася з крові Майдану. От якось так.

— *Так воно і є.*

— Ми в більшості кажемо, що ми українці в політичному сенсі. Залишаючись при цьому росіянами, євреями, татарами, та ким завгодно. Нікого це вже не хвилює.

— *Повертаємося до питання істориків. Що потрібно зробити, щоб Україна отримала справжню історію. Не новий політичний фальсифікат, а справжню історію.*

— Виникла вже в більшості генерації тридцятилітніх, тих, які мають клепку в голові, які отримували західну освіту справжню, а не українську. То ми скажемо прямо. На підставі досвіду мого тридцятилітнього можу висловити припущення обґрунтоване: історичні факультети перетворилися на механізм заробляння грошей.

— *Але не через книжки. Книжок же немає.*

— Ні, не через книжки, через хабарі. Прямо скажемо. Ми тридцять років шукаємо, ви напевно теж маєте цей досвід, шукаємо людей, які здатні творити адекватні диспути. Їх одиниці. Їх одиниці.

— *Давайте назвемо, кого згадаємо.*

— Я не знаю, я можу тільки назвати тих, кого я читаю. Петро Кралюк, Сергій Плохій, Олексій Толочко, Марк Солонін, Наталія Яковенко, Норман Дейвіс, Мирослав Попович... Одеські науковці — Музиченко та Паньков. Вони видали в чотирьох томах статуту Великого князівства Литовського. Потім колеги, які написали «Шляхта. Честь та гонор», Валерій Семененко, В'ячеслав Потоцький Олег Однороженко. Ну вже з десятків набрали. Є два-три десятки. Юрій Шаповал, наприклад, Тамара Вронська. Це по сучасній історії України. Веденєєв.

— *Ставимо тут кому.*

— Поставимо тут три крапки.

— *Литвин, посол Польщі в Україні. Який написав прекрасне дослідження.*

— Це посол польський в Україні?

— *Так. Генрік Литвин.*

— Український історик Генріх Литвин, смішно.

— *Чи повинна історія йти разом з літературою, створюючи фактично інформацію про Україну?*

— Вона не повинна, вона просто буде це робити.

— *Хто повинен...*

— Ніхто не повинен, воно буде. Наші Александри Дюма вже народилися, і їх буде далі більшати і більшати. Питання в тому, що треба розуміти, коли береш ту книжку, що це є белетристика. Це є просто белетристика, як той самий Александр Дюма чи Віктор Гюго.

— *Я думаю, що ми повинні створити якесь неформальне суспільство з перелічених істориків і може десятка письменників, які будуть для суспільства видавати такий ярлик для книжок з історії і літератури, що це таке про Україну.*

— Я не думаю, що ми повинні комусь щось.

— *Це ми повинні, видавці. Видавці відповідальні перед суспільством за те, щоб новий Карамзін не створив нову фальсифікацію.*

— Ну, я не видавець, тому не можу висловлюватись на цю тему. Думаю, що люди в більшості своїй будуть байдужі... В меншості своїй, які ще цікавляться, що тут відбувається, вони будуть орієнтуватися на відомий їм авторитет. Зробити оцих авторитетів, які реально мають клепку в голові. Зробити їх авторитетними для суспільства, не тільки для видавців і фахівців, це надзавдання, як його досягти?

— *Це наша з тобою задача.*

— В мене немає цієї задачі. Моя задача, на тому, напевне, сьогодні поставимо крапку, говорити правду так, як я її розумію, і викладати людям факти, встановлені іншими. Але ці факти

потрібно систематизувати. В системному вигляді спрощувати не спрощуючи. Як не дивно. В такому вигляді, щоб людина могла це проковтнути. Очевидно, що цей ковток знесе їй голову, але ковтати чи не ковтати — її вибір. Можна і далі кричати кричалки, що там Вася Пупкін наш герой, а Покрова — наше свято. А можна прийняти як факт існуючу реальність. Існуюча реальність така: українська історія, українська література, українська культура, тобто вся культура, вся історія, література, яка створена на цій землі. Це абсолютно безмірний за об'ємом простір. Для того, щоб тільки по верхівці пройти його, життя не вистачить однієї людини. І це абсолютно самодостатній простір, який за тисячу років створив неймовірну кількість смислів. І от обов'язок людини, якщо вона хоче стати людиною, а не антропологічною істотою з кістками, просто це прийняти як факт. Читайте і пишайтеся бути українцями.

ДОДАТКИ

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде міжусобна й кривава боротьба. Центрального Правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, ду-жої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобути боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретарятові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділя, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати

земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Права робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України відсьогодня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією України, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах лється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правителство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і по за Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Респуб-

ліки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть.

Оповіщаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри,

зібранів, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровши-ся за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо, щонародам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки, в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Українська Центральна Рада.
У Києві 7(20) листопаду року 1917.

(Орфографія поданих документів зберігається за винятком явних помилок.)

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом стала на землі Українській Вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків Твоїх, борців за вольности і права трудящих. Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знеслили наш Край і людність, фабрики товарів не виробляють, заводи спиняються, залізниця росхитані, гроші в ціні падають, хліба зменшилося, наступає голод. По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв, особливо коли посунуло з фронту військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій Землі. Через все це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час і ці Збори, призначені на нинішній день, не могли відбутись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій і організувати нове правительство. А тим часом, Петроградське Правительство Народніх Комісарів, щоб повернути під свою владу Вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні, і насилає на

наші землі свої війська — красногвардейців, большевиків, — які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити сеї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам на зустріч, і веде далі криваву боротьбу з нашим Народом і Республікою; крім того, те саме Петроградське Правительство Народніх Комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще священною. Знов польється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо Український Народ хоче миру, і мир демократичний повинний бути як найшвидче. Але для того, щоб ні Руське правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій Край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу. Зо всіма сусідніми держава-

ми як то: Росія, Польша, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді і приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки, — власть у ній буде належати тільки Народові України, іменем якого поки зберуться Українські Установчі Збори будем радити ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого народу селян, робітників і салдатів та наш виконавчий орган, який однині матиме назву «Ради Народніх Міністрів».

Насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої Раді Народніх Міністрів від сього дня вести розпочаті нею вже переговори про мир з Центральними Державами цілком самостійно і довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку якіх-небудь інших частин бувшої Російської Імперії і установити мир, щоб наш Край розпочав своє господарське життя в спокою і згоді.

До так званих большевиків, та інших напасників, що нищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо і рішуче взятись до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо не жалуючи життя боронити добробут і свободу. Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена од насланих з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш Народ, вже знищила наш Край, розбила господарство. Тепер

тому мусить бути кінець, з тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати де-яких; після підтвердження мирних переговорів роспустити армію зовсім. Потім, замість постійної армії, завести народню миліцію, щоб військо наше служило охороною робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною й демобілізацією місцевости мають бути відновлені за поміччю і заходом нашого Державного Скарбу. Коли вояки наші повернуться до дому, народні ради, волосні, повітові та городські думи мають бути перевибрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос, а тим часом, аби встановити на місцях таку власть, до якої б мали довір'я і яка б опіралась на всі революційно-демократичні верстви народу, Правительство повинно закликати до співробітництва ради селянських, робітничих і салдатських депутатів, вибраних з місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, уже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній Раді.

Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась.

Ліси, води і всі багатства підземні як добро Українського трудящого народу, переходить в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна також відібрала на себе всі трудові робучі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик, майстерень виробляли тільки те що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець. Отож приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на виробленне продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також і інвалідів. В Самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість Держави, має розпочать творчу роботу в усіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю і прикласти свою силу і — вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпівших від війни.

За старого ладу торговці та ріжни посередники наживали з бідних пригноблених клясів величезні капітали. Однині Українська Народня Республіка бере в свої руки найважнійші галузі торгівлі і весь доход з неї потратить на користь народу. За товарами, які будуть перевозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде доглядати сама Держава наша, щоб не було такої дорожнечи, яку терплять найбіднійші кляси через спекулянтів. Правительству

Республіки на виконання цього приписуємо зробити і представити на затвердження закон про це, а також про монополію заліза, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільше бралося прибутків з робочих клясів, на користь не-трудосящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над всіма банками, які кредитами, позиками нетрудовим масам допомагали визискувати кляси трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудового населення та розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не на спекуляцію та ріжні банкові експльоатації і визиск.

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед де-якої частини людности. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Сі темні сили хочуть знову повернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися з усіма контр-революційними силами. А всякого, хто кликатиме до повстання проти Самостійної Української Народньої Республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені третім Універсалом, Українська Народня Республіка підтверджує, і з-окрема проголошує: у Самостійній

Народній Українській Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Всього, чого з вичисленого в сім Універсалі не встигнемо зробити ми, Центральна Рада, в найблизчих тижнях, те повно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори. Ми наказуємо всім громадянам нашим провадити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчено як найскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались сі наші Установчі Збори — найвищий господар і впорядчик Землі нашої — і закріпили свободу, лад і добробут конституції Незалежної Української Народньої Республіки на добро всього трудящого народу — тепер і на будучину.

Сьому Найвищому нашому органу належати-ме рішити про федеративний звязок з народніми республіками бувшої Россійської держави.

До того часу всіх громадян Самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стати на сторожі добутої волі та прав нашого Народу і всіма силами боронити свою долю від всіх ворогів селянско-робітничої Самостійної Республіки Української.

Українська Центральна Рада.

Київ, друкарня Р. К. Лубковського, 1917 р.

**ДЕКЛАРАЦІЯ
ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ**

(Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР),
1990, N 31, ст. 429)

Верховна Рада Української РСР,
виражаючи волю народу України,
прагнучи створити демократичне суспільство,
виходячи з потреб всебічного забезпечення
прав і свобод людини,
шануючи національні права всіх народів,
дбаючи про повноцінний політичний, еконо-
мічний, соціальний і духовний розвиток народу
України,
визнаючи необхідність побудови правової дер-
жави,
маючи на меті утвердити суверенітет і само-
врядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховен-
ство, самостійність, повноту і неподільність вла-
ди Республіки в межах її території та незалежність
і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

ІV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються

з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), ціннову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є національний Банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його

історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

ІХ. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтраль-

ною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

**Прийнята Верховною Радою
Української РСР**

**м. Київ,
16 липня 1990 року
№ 55-ХІІ**

ПОСТАНОВА
Верховної Ради Української РСР
Про проголошення незалежності України
(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
1991, № 38, ст. 502)

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради
Української РСР

Л. Кравчук

м. Київ,
24 серпня 1991 року
№ 1427-XII

**АКТ
ПРОГОЛОШЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ**

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

проголошує

незалежність України та створення самостійної української держави — **УКРАЇНИ**.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

**Верховна Рада України
24 серпня 1991 року**

МЕМОРАНДУМ
про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням
України
до Договору про нерозповсюдження
ядерної зброї

Дата підписання: 05.12.1994

Дата набуття чинності: 05.12.1994

Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки,

вітаючи приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (995_098) як держави, що не володіє ядерною зброєю,

беручи до уваги зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території, у визначений період часу,

відзначаючи зміни ситуації в галузі безпеки в усьому світі,

включаючи закінчення холодної війни, що створили умови для глибоких скорочень ядерних сил,

підтверджують таке:

1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені

Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ (994_055) поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України.

2. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використан-ня проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй (995_010).

3. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ (994_055) утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги.

4. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язан-

ня домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (995_098), що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

5. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують щодо України їх зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (995_098), що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні території чи їхні підопічні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників з боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю.

6. Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань.

Цей меморандум набуває чинності з моменту підписання.

Підписано у чотирьох рівно автентичних примірниках українською, англійською та російською мовами.

За Україну (підпис) Л. Кучма

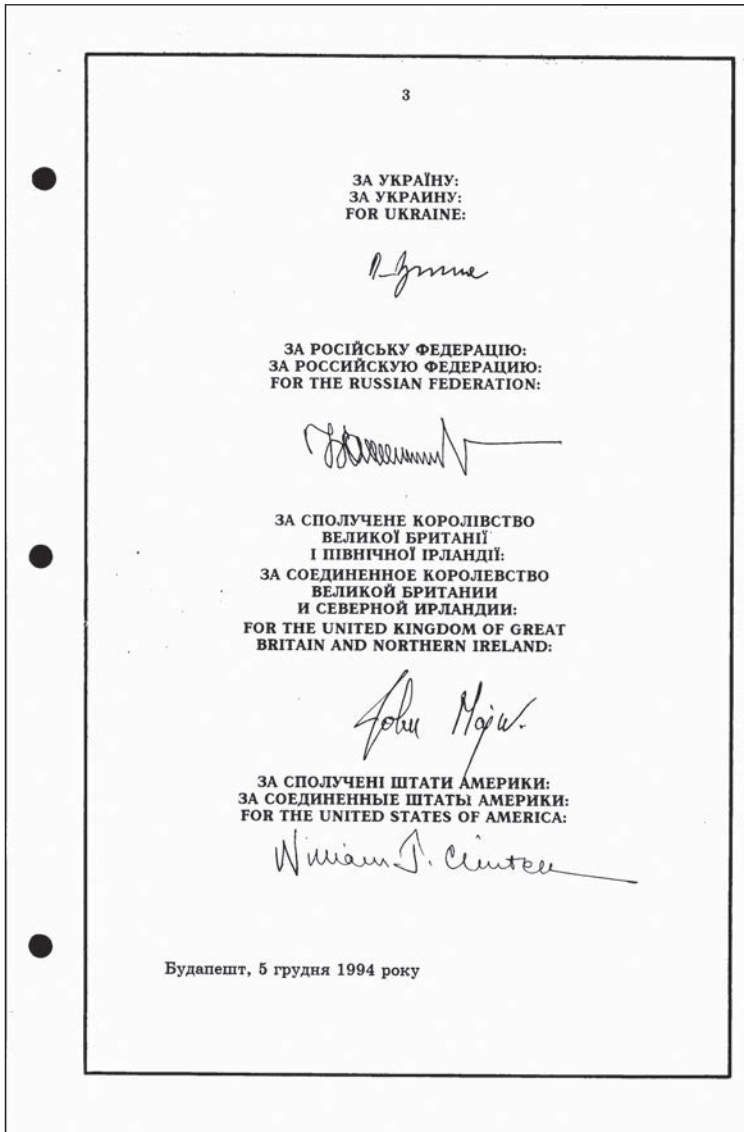
За Російську Федерацію (підпис) Б. Єльцин

За Сполучене Королівство Великої Британії та
Північної Ірландії (підпис) Дж. Мейджор

За Сполучені Штати Америки (підпис)

У. Клінтон

Будапешт, 5 грудня 1994 року.

Сторінка Будапештського меморандуму
з підписами керівників держав

РУСЬКА ПРАВДА
(згідно з Троїцьким списком
другої половини XIV ст.)

СУДЬ ЯРОСЛАВЛЬ ВОЛОДИМЕРИЧЬ
ПРАВДА РУСЬСКАЯ

О ОУБИИСТВЕ

1. Аже оубиеть мужъ мужа, то мьстити брату брата, либо отцю, ли сыну, либо братучадо, ли братню сынови; аще ли не будетъ кто его мьстя, то положити за голову 80 гривенъ, аче будетъ княжь моужь или тиюна княжа; аще ли будетъ русинъ, или гридь, либо купецъ, либо тивунъ боярескъ, либо мечникъ, либо изгой, ли словенинъ, то 40 гривенъ положит и за нь.

2. По Ярославе же паки совкупившеся сынове его: Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ и мужи ихъ: Коснячъко, Перенегъ, Никифоръ, и отложиша оубиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все якоже Ярославъ судилъ, такоже и сынове его оуставиша.

3. Аже кто оубиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищють, то виревную платити, въ чьеи же верви голова лежить то 80 гривенъ; паки ли людинъ, то 40 гривенъ.

4. Которая ли вервь начнетъ платити дикую веру, колико летъ заплатитъ ту виру, зане же безъ головника имъ платити. Будеть ли головникъ ихъ

въ верви, то зань к нимъ прикладываетъ, того же деля имъ помагати головникоу, любо си дикую веру; но сплати имъ во обчи 40 гривенъ, а головничество самому головнику; а въ 40 гривенъ ему заплатити ис дружины свою часть. Но оже будетъ оубилъ или въ сваде или в пиру явлено, то тако ему платити по верви ныне, иже ся прикладываютъ вирую.

ОЖЕ СТАНЕТЬ БЕЗ ВИНЫ НА РАЗБОИ

5. Будеть ли стальъ на разбои безъ всякоя свады, то за разбоиника люди не платять, но выдадять и всего съ женою и с детми на потокъ и на разграбление.

6. Аже кто не вложиться в дикую веру, тому людье не помогаютъ, но самъ платить.

7. А се покони вирнии были при Ярославe: вирнику взяти 7 ведеръ солоду на неделю, же овень, любо полоть, любо 2 ногате; а в середу куна же сыръ, а в пятницу тако же; а куръ по двою ему на день; а хлебовъ 7 на неделю; а пшена 7 оуборковъ, а гороху 7 оуборковъ, а соли 7 голважень; то то вирнику со отрокомъ; а кони 4, конемъ на ротъ сути овесъ; вирнику 8 гривенъ, а 10 кунъ перекладная, а метелнику 12 векшии, а съсадная гривна.

8. Аже будетъ вира во 80 гривенъ, то вирнику 16 гривенъ и 10 кунъ и 12 векши, а переди съсадная гривна, а за голову 3 гривны.

О КНЯЖИ МУЖЕ

9. Аже въ княжи отроци, или в конюсе, или в поваре, то 40 гривенъ.

10. А за тивунъ за огнищныи, и за конюшии, то 80 гривенъ.

11. А в сельскомъ тивуне княже или в ратаинемъ, то 12 гривенъ. А за рядовича 5 гривенъ. Тако же и за боярескъ.

О РЕМЕСТВЕНИЦЕ И О РЕМЕСТВЕНИЦЕ

12. А за ремественика и за ремественицю, то 12 гривенъ.

13. А за смердии холопъ 5 гривенъ, а за робу 6 гривенъ.

14. А за кормилця 12, тако же и за корми(ли)цю, хотя си буди холопъ, хотя си роба.

О ПОКЛЕПНЕЙ ВИРЕ

15. Аще будетъ на кого поклепная вира, то же будетъ послухов 7, то ти выведуть виру; паки ли варягъ или кто инъ, тогда. А по костехъ и по мертвечи не платить верви, аже имене не ведають, ни знаютъ его.

АЖЕ СВЕРЖЕТЬ ВИРОУ

16. А иже свержетъ виру, то гривна кунъ сметная отроку; а кто и клепаль, а тому дати другую гривну; а от виры помечнаго 9.

17. Искавше ли послуха, не налезуть, а истьця начнетъ головою клепати, то имъ правду железо. Тако же и во всех тяжахъ, в татбе и в поклепе; оже не будетъ лица, то тогда дати ему железо из неволи до полугривны золота; аже ли мне то на воду, оли то до дву гривенъ; аже мене, то роте ему ити по свое куны.

18. Аже кто оударить мечемъ, не вынезъ его, или рукоятю, то 12 гривенъ продажи за обиду.

19. Аже ли вынезъ мечь, а не оутнеть, то гривна кунъ.

20. Аже кто кого оударить батогомъ, любо чашею, любо рогомъ, любо тылеснию, то 12 гривенъ. Не терпя ли противу тому оударить мечемъ, то вины ему в томъ нетуть.

21. Аче ли оутнеть руку и отпадетъ рука или оусхнеть, или нога, или око, или не оутнеть, то полувирье 20 гривенъ, а тому за векъ 10 гривенъ.

22. Аже перстъ оутнеть кии любо, 3 гривны продаже, а самому гривна коунъ.

А ПРИДЕТЬ КРОВАВЪ МОУЖЬ

23. Аже придетъ кровавъ мужъ на дворъ, или синь, то видока ему не искати, но платити ему продажу 3 гривны; аще ли не будетъ на немъ знаменія, то привести ему видокъ слово противу слова; а кто будетъ почаль, тому плати 60 кунъ; аче же и кровавъ придетъ, или будетъ самъ почаль, а вылезуть послуси, то то ему за платежъ, оже и били.

24. Аже оударить мечемъ, а не оутнеть на смерть, то 3 гривны, а самому гривна, за рану же лечебное; потнеть ли на смерть, а вира.

25. Аче попъхнеть мужъ мужа любо к себе ли от себе, любо по лицу оударить, ли жердью оударить, а видока два выведуть, то 3 гривны продажи; аже будетъ варягъ или колбьягъ, то полная видока вывести и идета на ротоу.

О ЧЕЛЯДИ

26. А челядинъ скрыеться, а закличють и на торгу, а за 3 дни не выведуть его, а познаеть и третии день, то свои челядинъ поняти, а оному платити 3 гривны продажи.

АЖЕ КТО ВСЯДЕТЬ НА ЧЮЖЬ КОНЬ

27. Аже кто всядетъ на чюжь конь, не прашавъ, то 3 гривны.

28. Аче кто конь погубить, или оружье, или портъ, а заповестъ на торгу, а после познаеть въ своем городе, свое ему лицемъ взяти, а за обиду платити ему 3 гривны.

29. Аже кто познаеть свое, что будетъ погубилъ или оукрадено оу него что и, или конь, или портъ, или скотина, то не рци и: се мое, но поиди на сводъ, кде есть взялъ; сведитесь, кто будетъ виноватъ, на того татба снидетъ, тогда онъ свое возьметъ, а что погубло боудеть с нимъ, то же ему начнетъ платити.

30. Аще будетъ коневии тать, выдати князю на потокъ; паки ли боудеть клетнии тать, то 3 гривны платити емоу.

О СВОДЕ

31. Аже будетъ во единомъ городе, то ити истьцю до конца того свода; будетъ ли сводъ по землямъ, то ити ему до третьяго свода; а что будетъ лице, то тому платити третьему кунами за лице; а с лицемъ ити до конца своду, а истьцю ждати прока; а кде снидетъ на конечняго, то тому все платити и продажу.

О ТАТБЕ

32. Паки ли будетъ что татебно купилъ в торгу, или конь, или портъ, или скотину, то выведеть свободна мужа два или мытника; аже начнетъ не знати, оу кого купилъ, то ити по немъ темъ видокомъ на роту, а истьцю свое лице взяти; а что

с нимъ погнбло, а того ему желети, а оному желети своихъ кунъ, зане не знаетъ оу кого купивъ; познаетъ ли на долзе оу кого то купилъ, то свое куны возметь, и сему платити, что оу него будетъ погнбло, а князю продажу.

АЖЕ ПОЗНАЕТЪ КТО ЧЕЛЯДЬ

33. Аще познаетъ кто челядинъ свои оукраденъ, а поиметь и, то оному вести и по кунамъ до 3-го свода; пояти же челядина в челядинъ место, а оному дати лице, ать идетъ до конечняго свода, а то естъ не скоть, нелзе рчи: оу кого есмь купилъ, но по языку ити до конца; а кде будетъ конечнии тать, то опять воротять челядина, а свои поиметь, и проторъ тому же платити.

34. А князю продаже 12 гривень в челядине или оукрадше.

О СВОДЕ ЖЕ

35. А и своего города в чюжую землю свода не-туть, но тако же вывести ему послухи, любо мытника, передъ кимъ же купивше, то истъцю лице взяти, а прока ему желети, что с нимъ погнбло, а оному своих кунъ желети.

О ТАТБЕ

36. Аже оубиють кого оу клети или оу которое татбы, то оубиють во пса место; аже ли и додержать света, то вести на княжь дворъ; оже ли оубиють и, а оуже боудуть людие связана видели, то платити в томъ 12 гривень.

37. Аже крадетъ кто скоть въ хлеве или клетъ, то же будетъ одинъ, то платити ему 3 гривны и

30 кунъ; будеть ли их много, всемъ по 3 гривны и по 30 кунъ платит.

О ТАТБЕ ЖЕ

38. Аже крадеть скотъ на поли, или овце, или козы, ли свиньи, 60 кунъ; будеть ли ихъ много, то всемъ по 60 кунъ.

39. Аже крадеть гумно или жито въ яме, то колико ихъ будеть крало, то всемъ по 3 гривны и по 30 кунъ; а оу него же погигло, то оже будеть лице, лице поиметь; а за лето возметь по полугривне, паки ли лица не будеть.

40. А будеть былъ княжь конь, то платити за нь 3 гривны, а за инехъ по 2 гривны.

А СЕ ОУРОЦИ СКОТУ

41. Аже за кобылу 7 кунъ, а за волъ гривна, а за корову 40 кунъ, а за третьяку 30 кунъ, за лоньщину пол гривны, за теля 5 кунъ, а за свинью 5 кунъ, а за порося ногата, за овцю 5 кунъ, за боранъ ногата, а за жеребець, аже не вседано на нь, гривна кунъ, за жеребя 6 ногатъ, а за коровие молоко 6 ногатъ; то ти оуроци смердомъ, оже платяють князю продажу.

АЖЕ БУДУТЬ ХОЛОПИ ТАТЬЕ, СУДЪ КНЯЖЬ

42. Аже будуть холопи татие любо княжи, любо боярьстии, любо чернечъ, их же князь продажею не казнить, зане суть несвободни, то двоиче платить ко истьцю за обиду.

ОЖЕ КТО СКОТА ВЗИЩЕТЬ

43. Аже кто взищеть кунъ на друзе, а онъ ся начнетъ запирати, то оже на нь выведеть послуси,

то ти пойдуть на роту, а онъ возьметъ свое куны; зане же не далъ ему кунъ за много летъ, то платити ему за обиду 3 гривны.

44. Аже кто купецъ купцю дасть куплю в куны или в гостьбу, то купцю пред послухи кунъ не имати, послуси ему не надобе, но ити ему самому роте, аже ся почнетъ запирати.

О ПОКЛАЖАИ

45. Аже кто поклажаи кладеть оу кого любо, то ту послуха нетуть; но оже начнетъ большимъ клепати, тому ити роте оу кого то лежалъ товаръ: а толко еси оу мене положилъ зане же ему въ бологодель и хоронилъ товаръ того.

О РЕЗЕ

46. Аже кто даеть куны в резъ, или наставъ в медъ, или жито во просопъ, то послухи ему ставити, како ся будетъ рядилъ, тако же ему имати.

О МЕСЯЧНЕМЪ РЕЗЕ

47. О месячнии резъ, оже за мало, то имати ему; зайдуть ли ся куны до того же года, то дадять ему куны въ треть, а месячнии резъ погренути. Послуховъ ли не будетъ, а будетъ кунъ 3 гривны, то ити ему про свое куны роте; будетъ ли боле кунъ, то речи ему тако: промиловался еси, оже еси не ставил послуховъ.

ОУСТАВЪ ВОЛОДИМЕРЬ ВСЕВОЛОДИЧА

48. Володимеръ Всеволодичъ, по Святополце, созва дружину свою на Берестовемъ: Ратибора Киевьского тысячьского, Прокопью Белогородь-

ского тысячьского, Станислава Переяславьского тысячьского, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Олгова мужа, и оуоставили до третьяго реза, оже емлетъ въ треть куны; аже кто возметь два реза, то то ему исто; паки ли возметь три резы, то иста ему не взяти.

49. Аже кто емлетъ по 10 кунъ от лета на гривну, то того не отметати.

АЖЕ КОТОРЫИ КУПЕЦЪ ИСТОПИТЬСЯ

50. Аже который купецъ, кде любо шедъ съ чюжими кунами, истопиться любо рать возметь, ли огонь, то не насилити ему, ни продати его; но како начнетъ от лета платити, тако же платить, зане же пагуба от бога есть, а не виноватъ есть; аже ли пропиеться или пробиесться, а в безумьи чюжь товаръ испортить, то како любо темъ, чии то товаръ, ждуть ли ему, а своя имъ воля, продадять ли, а своя имъ воля.

О ДОЛЗЕ

51. Аже кто многимъ долженъ будетъ, а пришедъ господъ изъ инога города или чюжеземець, а не ведая запустить за нь товаръ, а опять начнетъ не дати гости кунъ, а первии должебити начнутъ ему запинати, не дадуче ему кунъ, то вести и на торгъ, продати же и отдати же первое гостины коуны, а домашнимъ, что ся останеть кунъ, тем же ся поделять; паки ли будутъ княжи куны, то княжи куны первое взяти, а прокъ в дель; аже кто много реза ималъ, не имати тому.

АЖЕ ЗАКУПЪ БЕЖИТЬ

52. Аже закупъ бежить от господы, то обель; идеть ли искатъ кунъ, а явлено ходить, или ко

князю или къ судиямъ бежить обиды дея своего господина, то про то не робять его, но дати емоу правдоу.

О ЗАКУПЕ ЖЕ

53. Аже оу господина ролеинны закупъ, а погубить воискии конь, то не платити ему; но еже даль ему господинъ плугъ и борону, от него же купу емлетъ, то то погубивше платити; аже ли господинъ его отслеть на свое орудье, а погибнуть без него, то того ему не платити.

О ЗАКУПЕ Ж

54. Аже изъ хлева выведуть, то закупу того не платити; но оже погубить на поли, и въ дворъ не вженеть и не затворить, кде ему господинъ велить, или орудья своя дея, а того погубить, то то ему платити.

55. Аже господинъ переобидить закоупа, а оувидить купу его или отарицю, то то ему все воротити, а за обиду платити ему 60 кунъ. Паки ли приметъ на немъ кунъ, то опять ему воротити куны, что будетъ принялъ, а за обиду платити ему 3 гривны продажи. Продасть ли господинъ закупу обель, то наимиту свобода во всехъ кунахъ, а господину за обиду платити 12 гривенъ продажи. Аже господинъ бьетъ закупу про дело, то без вины есть; биеть ли не смысля пьянъ, а без вины, то яко же въ свободнемъ платежъ, такоже и в закупе.

О ХОЛОПЕ

56. Аже холопъ обелный выведеть конь чии любо, то платити за нь 2 гривны.

О ЗАКУПЕ

57. Аже закупъ выведеть что, то господинъ в немъ; но оже кде и налезуть, то преди заплатитъ господинъ его конь или что будетъ ино взялъ, ему холопъ обелныи; и паки ли господинъ не хотети начнетъ платити за нь, а продасть и, отдасть же преди или за конь, или за волъ или за товаръ, что будетъ чюжего взялъ, а прокъ ему самому взяти собе.

А СЕ АЖЕ ХОЛОПЪ ОУДАРИТЬ

58. А се аже холопъ оударить свободна мужа, а оубежить в хоромъ, а господинъ его не выдасть, то платити за нь господину 12 гривень; а затемъ аче и кде налезеть оударенни тъ своего истъця, кто его ударилъ, то Ярославъ был оуоставилъ оубити и, но сынове его по отци оуоставиша на куны, любо бити и розвязавше, любо ли взяти гривна кунъ за соромъ.

О ПОСЛУШЬСТВЕ

59. А послушьства на холопа не складають, но оже не будетъ свободнаго, но по нужи сложити на боярьска тивуна, а на инехъ не складывати. А в мале тяже по нужи възложити на закупа.

О БОРОДЕ

60. А кто порветъ бородоу, а вѣньметъ знаменне, а вылезуть людие, то 12 гривень продаже; аже безъ людии, а в поклепе, то нету продаже.

О ЗУБЕ

61. Аже выбьютъ зубъ, а кровь видять оу него во рте, а людье вылезуть, то 12 гривень продаже, а за зубъ гривна.

62. Аже оукрадетъ кто бобръ, то 12 гривенъ.

63. Аже будетъ росечена земля или знамение, им же ловлено, или сеть, то по верви искати татя ли платити продажу.

АЖЕ КТО БОРТЬ РАЗНАМЕНАЕТЬ

64. Аже разнаменаеть борть, то 12 гривенъ.

65. Аже межю перетнетъ бортьную, или ролеиную разореть, или дворную тыномъ перегородить межю, то 12 гривенъ продажи.

66. Аже дубъ подотнетъ знаменьный или межъный, то 12 гривенъ продаже.

А СЕ НАКЛАДИ

67. А се наклады: 12 гривенъ, отроку 2 гривны и 20 кунъ, а самому ехати со отрокомъ на дву коню; сути же на ротъ овесъ, а мясо дати овенъ любо полоть, а инемъ кормомъ, что има черево возметь, писцю 10 кунъ, перекладнаго 5 кунъ, на мехъ две ногате.

А СЕ О БОРТИ

68. Аже борть подътнетъ, то 3 гривны продаже, а за дерево пол гривны.

69. Аже пчелы выдереть, то 3 гривны продаже, а за медъ, аже будетъ пчелы не лажены, то 10 кунъ; будетъ ли олекъ, то 5 кунъ.

70. Не будетъ ли татя, то по следу женуть, аже не боудеть следа ли к селу или к товару, а не отсочать от себе следа, ни едутъ на следъ или отбьются, то темъ платати татбу и продажу; а следъ гнати с чюжими людми, а с послухи; аже погубять следъ на гостиньце на велице, а села не будеть,

или на пугте, кде же не будеть ни села, ни людии, то не платити ни продажи, ни татбы.

О СМЕРДЕ

71. Аже смердъ мучить смерда безъ княжа слова, то 3 гривны продажи, а за муку гривна кунъ.

72. Аже огнищанина мучить, то 12 гривенъ продаже, а за муку гривна.

73. Аже лодью оукрадетъ, то 60 кунъ продаже, а лодию лицомъ воротити; а морьскую лодью 3 гривны, а за набоиную лодью 2 гривны, за челнъ 20 кунъ, а за стругъ гривна.

О ПЕРЕВЕСЕХЪ

74. Аже кто подотнетъ вервь в перевесе, то 3 гривны продажи, а господину за вервь гривна кунъ.

75. Аже кто оукрадетъ въ чьемъ перевесе ястрябъ или соколъ, то продаже 3 гривны, а господину гривна.

76. А за голубъ 9 кунъ, а за куря 9 кунъ, а за оутовъ 30 кунъ.

77. А за гусь 30 кунъ, а за лебедь 30 кунъ, а за жеравль 30 кунъ.

78. А въ сене и въ дровехъ 9 кунъ, а господину колико боудеть возъ оукрадено, то имати ему за возъ по 2 ногате.

О ГУМНЕ

79. Аже зажгутъ гумно, то на потокъ, на грабежъ домъ его, переди пагубу исплатившю, а въ проце князю поточити и; тако же, аже кто дворъ зажъжетъ.

80. А кто пакощами конь порежетъ или скотину, продаже 12 гривенъ, а пагубу господину оурокъ платити.

81. Ты тяже все судять послухи свободными, будеть ли послухъ холопъ, то холопу на правду не вылазити; но оже хоцеть истецъ, или иметь и, а река тако: по сего речи емлю тя, но азъ емлю тя, а не холопъ, и емети и на железо; аже обинити и, то емлетъ на немь свое; не обинить ли его, платити ему гривна за муку, зане по холопьи речи ялъ и.

82. А железного платити 40 кунъ, а мечнику 5 кунъ, а пол гривны детьскому; то ти железный оурокъ, кто си в чемь емлетъ. Аже иметь на железо по свободныхъ людии речи, либо ли запа на нь будеть, любо прохождение нощное, или кимь любо образомъ аже не ожьжетъся, то про муки не платити ему, но одино железное, кто и будеть ялъ.

О ЖЕНЕ

83. Аже кто оубиеть жену, то темь же судомь судити, яко же и мужа аже будеть виноватъ (а), то пол виры 20 гривенъ.

84. А в холопе и в робе виры нетуть; но оже будеть безъ вины оубиень, то за холопъ оукоръ (а) платити или за робу, а князю 12 гривен продаже.

АЖЕ ОУМРЕТЬ СМЕРДЪ

85. Аже смердъ оумреть, то задницю князю; аже будутъ дщери оу него дома, то даяти часть на не; аже будутъ за мужемь, то не даяти части имъ.

О ЗАДНИЦЕ БОЯРЪСТЕИ И О ДРУЖЬНЕИ

86. Аже в боярехъ любо въ дружине, то за князя задниця не идеть; но оже не будеть сыновъ, а дчери возмутъ.

87. Аже кто оумирая разделить домъ свои дѣтемъ, на том же стояти; паки ли безъ ряду оумреть, то всемъ дѣтемъ, а на самого часть дати души.

88. Аже жена сядетъ по мужи, то на ню часть дати; а что на ню мужъ възложить, тому же есть госпожа, а задница ей мужня не надобе. Будуть ли дети, то что первое жены, то то возмутъ дети матери своя; любо си на женоу будетъ възложилъ, обаче матери своєї возмутъ.

89. Аже будетъ сестра в домоу, то тои заднице не имати, но отдадять ю за мужъ братия, како си могутъ.

А СЕ ЗАКЛАДАЮЧЕ ГОРОДЪ

90. А се оуроци городнику: закладаюче городню, куну взяти, а кончавше ногата; а за кормъ, и за вологу, и за мяса, и за рыбы 7 кунъ на неделю, 7 хлебовъ, 7 оуборковъ пшена, 7 луконъ овса на 4 кони: имати же ему, донеле городъ срубятъ, а солоду одну дадять 10 луконъ.

О МОСТНИЦЕХЪ

91. А се мостнику оуроци: помостивше мостъ, взяти од 10 локоть по ногате; аже починить моста ветхаго, то колико городне починить, то взяти ему по куне от городне; а мостнику самому ехати со отрокомъ на дву коню, 4 лукна овса на неделю, а есть, что можетъ.

А СЕ О ЗАДНИЦЕ

92. Аже будутъ робьи дети оу мужа, то задници имъ не имати, но свобода имъ смертию.

93. Аже будутъ в дому дети мали, а не джи ся будутъ сами собою печаловати, а мати имъ поидеть за мужъ, то кто имъ ближии будетъ, тому же дати на руце и с добыткомъ и с домоомъ, донеле же возмогутъ; а товаръ дати перед людми; а что срезить товаромъ темъ ли пригостить, то то ему себе, а истыи товаръ воротить имъ, а прикупъ ему себе, зане кормилъ и печаловалъся ими; яже от челяди плод или от скота, то то все поимати лицемъ; что ли будетъ ростерялъ, то то все ему платити детемъ тем.

94. Аче же и отчимъ прииметь дети сѹ задницею, то тако же есть рядъ. А дворъ без дела отень всякъ меншему сынови.

О ЖЕНЕ, АЖЕ ВОРЧЕТЬСЯ СЕДЕТИ

95. Аже жена ворчеться седети по мужи, а ро-стеряетъ добыток и поидеть за мужъ, то платити ей все детемъ. Не хотети ли начнуть дети ей ни на дворе, а она начнетъ всяко хотети и седети, то творити всяко волю, а детемъ не дати воли; но что ей далъ мужъ, с тем же ей седети, или, свою часть взявше, седети же.

96. А матерня часть не надобе детемъ, но кому мати дасть, тому же взяти; дасть ли всемъ, а вси разделять; безъ языка ли оумреть, то оу кого будетъ на дворе была и кто ю кормилъ, то тому взяти.

97. Аже будутъ двою мужю дети, а одиное матери, то онемъ своего отца задница, а онемъ своего. Будетъ ли потерялъ своего иночима что, а онех отца, а оумреть, то възворотить брату, на не же и людье вылезуть, что будетъ отецъ его истерялъ иночимля; а что ему своего отца, то держать.

98. А матери которыи сынъ добръ, перваго ли, другаго ли, тому же дасть свое; аче и вси сынове еи будутъ лиси, а дчери можеть дати, кто ю кормить.

А СЕ ОУРОЦИ СУДЕБНИИ

99. А се оуроци судебнии: от виры 9 кунъ, а метелнику 9 векошь, а от бортное земли 30 кунъ, а о инехъ о всехъ тяжъ, кому помогутъ, по 4 куны, а метелнику 6 векошь.

О ЗАДНИЦЕ

100. Аже братья ростяжються передъ княземъ о задницу, которыи детьскийи идеть их делить, то тому взяти гривна коунъ.

ОУРОЦИ РОТНИИ

101. А се оуроци ротнии: от головы 30 кунъ, а отъ бортное земли 30 кунъ бес трии кунъ, тако же и отъ ролеиное земли, а от свободы 9 кунъ.

О ХОЛОПСТВЕ

102. Холопство обелное трое: оже кто хотя купить до полу гривны, а послухи поставить, а ногу дасть перед самемъ холопомъ.

103. А второе холопство: поиметь робу без ряду, поиметь ли с рядомъ, то како ся будетъ рядиль, на том же стоять.

104. А се третье холопство: тивунство без ряду или привяжеть ключъ к себе без ряду, с рядомъ ли, то како ся будетъ рядиль, на том же стоять.

105. А въ даче не холопъ, ни по хлебе роботять, ни по придагъце; но оже не доходятъ года, то во-

рочати ему милость; отходить ли, то не виновать есть.

106. Аже холопъ бежить, а заповесть господинъ, аже слышавъ кто или зная и ведая, оже есть холопъ, а дасть ему хлеба или оукажетъ ему путь, то платити ему за холопъ 5 гривенъ, а за робу 6 гривенъ.

107. Аже кто переиметь чюжь холопъ и дасть весть господину его, то имати ему переемъ гривна; не оублюдетъ ли, то платити ему 4 гривны, а пятая переемная ему; а будетъ роба, то 5 гривенъ, а шестая на переемъ отходить.

108. Аже кто своего холопа самъ досочиться въ чьемъ любо городе, а будетъ посадникъ не ведалъ его, то, поведавше ему, пояти же ему отрокъ от него и шедше оувязати и, и дати ему вязебную 10 кунъ, а переима нетуть; аче оупуститъ и гоня, а собе ему пагуба, а платитъ в то никто же, тем же и переима нетуть.

109. Аже кто не ведая чюжь холопъ оусрячетъ и, или повесть дееть, любо держитъ и оу собе, а идетъ от него, то ити ему роте, яко не ведалъ есмь, оже есть холопъ, а платежа в томъ нетуть.

110. Аче же холопъ кде куны вложить, а онъ будетъ не ведая вдаль, то господину выкупати али лишитися его; ведая ли будетъ далъ, а кунъ ему лишитися.

111. Аже пуститъ холопъ в торгъ, а одолжаетъ, то выкупати его господину и не лишитися его.

112. Аже кто кренеть чюжь холопъ не ведая, то первому господину холопъ поняти, а оному куны имати роте ходивше, яко не ведая есмь купилъ, ведая ли будетъ купилъ, то кунъ ему лиху быти.

113. Аже холопъ бегая будеть добудеть товара, то господину долгъ, господину же и товаръ, а не лишатися его.

114. Аже кто бежа, а поиметь суседне что или товаръ, то господину платити за нь оурокъ, что будеть взялъ.

115. Аже холопъ крадеть кого любо, то господину выкупати и любо выдати и, с кимъ будеть кралъ, а жене и детемъ не надобе, но оже будуть с нимъ крали и хоронили, то всехъ выдати, паки ли а выкупаеть господинъ; аже будуть свободнии с нимъ крали или хоронили, то князю въ продаже.

ЯСА

Достовірних даних про зміст Яси Чингісхана немає, є лише її складові частини, отримані з різних джерел. Список, наведений нижче, не є ні вичерпним, ні однозначно достовірним і наводиться в перекладі за книгою Харольда Альберта Лемба «Чингісхан: Імператор усіх людей» (Harold Albert Lamb. «Genghis Khan: The Emperor of All Men», Garden City Publishing), 1927 рік.

1. Наказано вірити, що є тільки один Бог на землі, творець неба і землі, що творить життя і смерть, багатство і бідність, як завгодно йому, і той, хто володіє вищою владою.

2. Служителі культу, лікарі та омивачі тіл звільняються від будь-яких податей.

3. Підданим імперії заборонено брати монголів собі як рабів чи прислугу.

4. Під страхом смертної кари заборонено самовільно проголошувати себе імператором, якщо на те немає рішення курултая.

5. Заборонено вождям народів та кланів, підпорядкованих монголам, носити почесні титули.

ПРО ВІЙНУ

1. Заборонено творити мир із будь-яким вождем, князем чи народом, що не підкорився.

2. Усі чоловіки повинні служити у війську, за рідкісним винятком.

3. Усі чоловіки, які беруть участь у війні, повинні безкоштовно працювати на імперію певний час.

4. Організовувати військо слід із загонів по 10, 100, 1000 та 10000 чоловік, щоб можна було швидко зібрати військо.

5. Кожен воїн отримує свою зброю з рук безпосереднього командира перед початком походу. Кожен воїн зобов'язаний стежити за станом своєї зброї, а командир перевірятиме його перед початком битви.

6. Під страхом смертної кари заборонено воїнам грабувати ворога і мародерствувати, доки командувач не дав дозволу, а після такого дозволу солдати нарівні з офіцерами мають право на здобуте, якщо вони сплатили відповідну частину імператору.

7. Військовий видобуток повинен ділитися таким чином:

- 3/5 діставалося війську,
- 1/5 діставалася джихангіру (керівнику походу),
- 1/5 діставалася імператору.

8. Для тренування війська слід організувати велике полювання кожної зими, для чого заборонено з березня по жовтень вбивство оленів, косуль та інших самців парнокопитних, а також зайців, диких віслюків та птахів.

9. Офіцери та вожді, які не виконали завдання або не з'явилися за покликом хана, засуджуються до смерті. Якщо їх провина менш серйозна, їм належить особисто з'явитися до хана.

ПРО ШЛЮБ

10. Закон про шлюб вимагає, щоб кожен чоловік викупував свою дружину, а родинні шлюби заборонені. Людина може одружитися на двох сестрах, так само як і мати кілька наложниць.

11. Кожен помічений у подружній зраді карається смертю, і винних у ній може бути вбито дома.

12. Якщо дві сім'ї бажають об'єднатися за допомогою шлюбу, але мають лише малолітніх дітей, то такий шлюб дозволити за умови, якщо один з дітей хлопчик, а інша дівчинка. У разі смерті дітей шлюбний договір зберігає чинність.

ПРО ПОБУТ

1. Жінки повинні займатися власністю та господарством. Чоловіки повинні займатися лише полюванням та війною.

2. Заборонено без потреби проливати кров (навіть свійських тварин) на землю.

3. Дозволено вживати в їжу кров та нутрощі тварин, хоча раніше це було заборонено.

4. Заборонено, під страхом смертної кари, прати білизну і купатися у водоймах або їх забруднювати.

ПРО ЗЛОЧИНИ

22. Вкрав коня чи вола чи іншу рівноцінну річ, стратити, а тіло розчленувати надвоє. За меншу крадіжку покарати, за цінністю вкраденого, кількістю ударів палиці: 7, 17, 27 і до 700. Тілесного покарання можна уникнути, сплативши дев'ятиразову вартість вкраденої речі.

23. Під страхом смертної кари заборонено давати притулок, їжу та одяг рабам-втікачам. Те саме стосується всякого, хто, зустрівши раба-втікача, не привів його до господаря.

24. Шпигунів, лжесвідків і чаклунів засуджувати до смерті.

та ін.

ЗМІСТ

1. Українська Держава Україна і українці	3
2. Україна і Польща	45
3. Україна і кордони з Румунією, Молдовою, Угорщиною та Словаччиною	67
4. Радянська Україна	91
5. Герої та антигерої	147
6. Друга світова війна	187
7. Український визвольний рух. Бандера, Шухевич та інші	215
8. Українська незалежність	229
9. Давні часи	243
10. Від Литви (ВКЛ) до Росії (Російської імперії)	273
ДОДАТКИ.....	295
Третій Універсал Української Центральної Ради.....	297
Четвертий Універсал Української Центральної Ради.....	303
Декларація про державний суверенітет України	310
Постанова Верховної Ради Української РСР Про проголошення незалежності України	319
Акт проголошення незалежності України.....	320
Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї	321
Руська Правда	326
Яса	345

Науково-популярне видання

Серія «Великий науковий проект»

ЯНЕВСЬКИЙ

Данило Борисович

КРАСОВИЦЬКИЙ

Олександр Віталійович

10 РОЗМОВ ПРО ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*

Технічний редактор *Г. С. Таран*

Підписано до друку 04.11.2021. Формат 70×100 1/16.
Умов. друк. арк. 28,38. Облік.-вид. арк. 15,08.
Тираж 1000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016